
МАКЕДОНИЯ

Нейните народи и тяхното бъдеще

Хенри Ноел Брейлсфърд

Институт „България – Македония“
София, 2013

Published with financial support by **Mr. George A. Lebamoff** – former President of the Macedonian Patriotic Organization Central Committee, Fort Wayne, USA
(Read biographical book *An Macedonian American* at www.ProMacedonia.org or at MPO site www.macedonian.org)

MACEDONIA: Its Races and Their Future

By **Henry Noel Brailsford**

Methuen & Co., London

First Published in 1906

Хенри Ноел Брейлсфърд

МАКЕДОНИЈА

Нејните народи и тяхното бъдеще

Първо издание

•

Превод от английски: *Димитър Бечев*

Редактор: *Динко Драганов*

Коректор: *Ивелина Джонева*

•

Формат: 70x100/16

Печатни коли: 22

•

Печат: ФАБЕР

(062) 600 650; www.faber-bg.com

© Димитър Бечев, превод от английски, 2013

© Ричард Крамптън, предговор, 2013

© Институт „България – Македония“, 2013

www.ProMacedonia.org

ISBN 978-954-90974-7-4

Корица: Етнографска карта на Македония, публикувана в първото издание на книгата през 1906 г.

МАКЕДОНИЯ

Нейните народи и тяхното бъдеще

Хенри Ноел Брейлсфърд

Институт „България – Македония“
София, 2013

MACEDONIA

ITS RACES AND THEIR FUTURE

BY

H. N. BRAILSFORD

AUTHOR OF "THE BROOM OF THE WAR-GOD"

WITH PHOTOGRAPHS AND TWO MAPS

METHUEN & CO.

36 ESSEX STREET W.C.

LONDON

БЛАГОДАРНОСТИ

Първото пълно издание на български език на христоматийното съчинение на Хенри Ноел Брейлсфърд стана възможно благодарение на усилията и даренията на много българо-македонски патриоти, за които Македония не е само тема, спомен, история, география, политика, победи и поражения, а всекидневна жива кауза и копнеж.

Благодарим за финансовата подкрепа на г-н **Джордж Аргир Лебамов (George A. Lebamoff)** – бивш президент (2006-2007 г.) на Централния комитет на Македонската патриотична организация в САЩ и Канада, с произход от с. Вишени, Костурско. Повече за рода на г-н Лебамов може да прочетете в автобиографичната му книга *An Macedonian American* на сайта www.ProMacedonia.org или на сайта на МПО www.macedonian.org

Благодарим за моралната и финансова подкрепа на нашите приятели и съмишленици, които вярват и работят за общото европейско бъдеще на България и Македония.

България: Александър Политов, Александър Попов, Ангел Апостолов, Ангел Джонев, Ангел Къпинчев, Анита Комитска, Антон Иванов, Атанас Койнов – Атата, Биляна Христова, Борис Живков, Борислав Сиджимов, Божидар Харизанов, Бойко Караколев, Боримир Събев, Васил Кънев, Венета Медарова, Владимир Пеев, Владимир Йончев, Владимир Харизанов, Вълко Джанкардашлийски, Георги Станков, Георги Калинов, Георги Костадинов, Гергана Костадинова, Горан Горанов, Динко Драганов, Даниел Статев, Димитър Бечев, Димитър Ничев, Димитър Пеев, Димитър Станков, Емил Миланов, Живко Лефтеров, Захари Павлов, Здравко Маргаритов, Зорница Данаилова, Илия Мучов, Илко Дренков, Ивайло Йончев, Ивайло Николов, Ивайло Трайков, Иван Атанасов, Иван Велчев, Иван Калчев – Глиги, Иван Трампурцов, Иван Червенаков, Иво Искрев, Иво Иванов, Ирина Коева, Ирина Костова, Йордан Симов, Камен Станев, Катерина Братованова, Костадин Филипов, Кръстьо Гиздаков, Красимир Веселинов, Красимир Красимиров – Роли, Кристиан Каранджулов, Костадин Апостолов, Константин Павлов – Комитата, Константин Младенов, Крум Михов, Лъчезар Трайков, Любчо Нешков, Мария Тодорова Александрова – Коева, Мария Тодорова Коева, Мария Киселинчева, Марио Христов, Милан Джорнилов, Михаил Груев, Михаил Златков, Михаил Огнянов, Надежда Иванова, Николай Бебов, Николай Данаилов, Николай Тошев, Николай Янев, Петър Лефтеров, Радослав Траянов, Руслан Коларов, Светлана Бучкова, Станислава Славчева, Стефан Козаров, Стефан Цаков, Стоян Атанасов, Тания Мангалакова, Тодор Бузолов, Тодор Тараков, Христо Ценов, Христо Матов, Ясен Божинов.

Република Македония: Александър Лепавцов, Благой Велинов, Виктор Канзуров, Владимир Перев, Владимир Панков – Паунковски, Владо Тренески, Доста Димовска, Драги Каров, Живко Аджия, Иван Кацарски, Йован Стояновски, Йован Шикоски, Кирил Ковачевски, Любомир Коцарев, Любчо Куртелов, Мариян Дереван, Мишко Синадинов, Никола ПопИлиев, Панде Евтимов, Саве Димитриески, Симйон Симев, Симеон Богданов, Христо Капсаров, Христо Михайлов

САЩ, Канада, Австралия и Европа: Васил Карлуковски – Великобритания, Георги Младенов – Канада, Георги Наков – Румъния (Банат), Георгис Цилимингас – Чехия, Гергана Миладинова – Белгия, Горан Димитров – Канада, Горан Петров – Полша, Джордж Филипов – Австралия, Димитър Мицков – САЩ, Иван Николов – Сърбия (Западни покрайнини), Люба Пиперова – Германия, Петко Пенчев – Франция, Рафаел Мирчов – Румъния (Банат), Симеон Цонев – САЩ, Тодор Петров – Сърбия (Западни покрайнини), Тцай Минг Шинг – Република Китай (Тайван), Филка Ананиева – Великобритания, Хрисан Джанкардашлийски – Австралия, Чавдар Сираков – САЩ, Яни Драгомир – Румъния (Банат)

СЪДЪРЖАНИЕ

<i>Проф. Ричард Крамптън. Общественото мнение във Великобритания в началото на XX век по Македонския въпрос и Хенри Ноел Брейлсфърд</i>	5
Бележка за превода на някои понятия, имена и географски названия	15
ПРЕДГОВОР	17
<i>Глава първа</i> ХАРАКТЕРИСТИКИ НА ТУРСКОТО УПРАВЛЕНИЕ	21
<i>Глава втора</i> СЕЛСКИЯТ ЖИВОТ В МАКЕДОНИЯ	59
<i>Глава трета</i> ПРАВОСЛАВНАТА ЦЪРКВА	74
<i>Глава четвърта</i> ПЛЕМЕНАТА НА МАКЕДОНИЯ	89
<i>Глава пета</i> БЪЛГАРСКОТО ДВИЖЕНИЕ	121
<i>Глава шеста</i> ВЛАСИТЕ	177
<i>Глава седма</i> ГЪРЦИТЕ	193
<i>Глава осма</i> АЛБАНЦИТЕ	219
<i>Глава девета</i> РЕФОРМЕНИЯТ ПРОБЛЕМ	281
<i>Приложение</i> СНИМКИ И КАРТИ	325

Общественото мнение във Великобритания в началото на XX век по Македонския въпрос и Хенри Ноел Брейлсфърд

проф. Ричард Крамптън
Оксфордски университет

Докато кризата в Македония назрява на прага между деветнадесетото и двадесетото столетие, вниманието на британската политическа класа е обърнато към други кътчета на земното кълбо. През 1898г. Великобритания се конфронтира с Франция по въпроса за Фашода и Судан, а от същата година до 1902г. конфликтът с бурите в Южна Африка привлича повече внимание от която и да е друга тема, макар и да възникват по-дребни кризи в райони като Венецуела. След Бурската война стремежът на Великобритания към нова, неизолационистка външнополитическа позиция доминира голям дял от дебатите по международните отношения при сключването на съюза с Япония през 1902г. и т.н. *Entente Cordiale* с Франция в 1904г. В края на 1904 заглавните страници на вестниците завладява Далечния Изток заради избухването на Руско-японската война, след която идват вълненията в Русия, неутихнали до 1907г.

Това не означава, че събитията в Европейска Турция биват напълно пренебрегнати. Още в средата на 90-те години на XIXв. в-к *Times* публикува поредица от редакционни коментари, твърдящи, че при слабостта на Османската империя след Арменските кланета, взривът в южно-централните Балкани е неизбежен.¹ Регионът, от своя страна, възвръща част от предишната си забележителност замалко през 1901г., когато една чета отвлеча американската мисионерка Елън Стоун.²

¹ Вж. *The Times* 28 ноември 1895, 22 юни 1896, 16 юли 1896, 25 юли 1896.

² Относно аферата „Мис Стоун“ вж. Duncan Perry, *The Politics of Terror: The Macedonian Liberation Movements, 1893–1903*, Durham, NC: Duke University Press, 1988, стр. 103–5.

Великобритания е загрижена най-вече да се намери решение за проблемите в Македония. Правителството в Лондон дава подкрепа от самото начало на австрийско-руския реформен план, договорен в Мюрцщег през 1903 г. и предвиждащ Австро-Унгария и Русия да изпратят цивилни агенти, които да подпомогнат османския управител на областта Хилми паша. Планът също предвижда всички останали Велики сили, с изключение на Германия, да пратят офицери, които да обучат една нова жандармерия, като всяка Велика сила действа в определен район на областта, както в Косовския случай почти век по-късно.³ През 1905 г. Великите сили предприемат допълнителни действия, отправяйки искане финансите на македонските вилаети – Косовски, Битолски и Солунски – да бъдат поставени под международен надзор. Когато султанът възразява, те изпращат военноморски сили да завладеят пристанището Митилини, след което султанът отстъпва. Великите сили са в известна степен окуражени в политиката си спрямо Македония от успеха, който е постигнала няколко години по-рано международната интервенция в Крит, но има две важни разлики: Великите сили не поемат, както в Крит, административни отговорности за размирната област, а просто изпращат офицери, които да помогнат на турците да преустроят съществуващите управленски механизми. Второ, етническият състав на Македония е безкрайно сложен от този на Крит. Надеждите на официална Великобритания за успешна международна интервенция в действителност ще бъдат разочаровани. „Казано накратко,“ заключава изданието от 1910 г. на *Cambridge Modern History* „европейската интервенция в Македония е до този момент неуспешна.“⁴

Дебатите във Великобритания по Македонския въпрос не са ограничени до високите етажи на политиката. Поне от кланетата в България през 1876 г. насетне значителна част от британското обществено мнение реагира остро на принудителните мерки, предприемани от османските власти срещу недоволните ѝ поданици в европейските провинции⁵. Когато в Обединеното кралство узнават подробности за

³ При установяване на международен протекторат в Косово през 1999 г., областта е разделена на четири сектора под съответната опека на сили на САЩ, Франция, Германия и Великобритания, част мироопазващия контингент KFOR на НАТО (бел. прев.).

⁴ A W Ward, G W Prothero и S Leathes (ed), *Cambridge Modern History*, том 12 *The Latest Age*, глава 14, 'The Ottoman Empire and the Balkan Peninsula', от William Miller, Cambridge: Cambridge University Press, 1910, стр. 427.

⁵ За анализ на голямата кампания от 1876 г., включително прочутия памфлет на Гладстон *The Bulgarian Horrors and the Question of the East*, вж. Richard Shannon,

потушаването на Илинденското въстание от 1903 г., се провеждат голям брой протестни събрания, най-известното от които е в залата *St. James* на 29 септември 1903 г. Както при предишни изблици на народен гняв против турското правителство, важна роля играят религиозните общности, по-специално Англиканската църква и неконформистите. Епископите на Хартфърд, Устър и Гибралтар пишат с негодувание до в-к *Times* ⁶, докато архиепископът на Кентърбъри отразява мнението на мнозина водещи духовници в писмо, което пише на премиера Балфур на 26 септември. Други известни клирици призовават за ден за молитва заради страданията на македонците.⁷ В крайното крило на антиосманското лоби са някои фигури, които призовават за британска интервенция за спасението на балканските християни от по-нататъшни гонения. Един от тях е Бонд, член на Камарата на общините за западен Нотингам. Той изказва мнение, широко споделяно сред тези крайно настроени лица. Великобритания, твърди той, е била Великата сила, най-вече отговорна за изоставянето на Санстефанския мирен договор, който би освободил македонските християни и предотвратил страданията, които те понасят в дадения момент. В такъв случай Великобритания трябва да се намеси, за да се освободи от моралното задължение, поставено върху нея от външната политика на Дизраели: „Беше напълно невъзможно“, казва той пред Камарата на общините, „да се отърсим от отговорността за случилото се. Единственият курс в съзвучие с националната ни чест беше да се изправим лице в лице с тази отговорност и да я изпълним честно“⁸. В увода на произведение, публикувано две години по-късно, преподобният Р.Ф. Хортън пише: „...Предателите на Англия са онези, които опетниха честта на страната, отказвайки да изпълнят нейните обещания, и потопиха в разруха и отчаяние безпомощното население, което разчиташе на нейната дума.“⁹

Gladstone and the Bulgarian Agitation, 1876, Hassocks: Harvester Press, 1975. Върху по-късните изблици на обществен гняв срещу Високата порта, вж. R J Crampton, 'Les Changements d'Attitude britannique envers la Turquie: les dernières Conséquences de la Crise d'Orient', *Revue d'Histoire moderne et contemporaine*, том 27, бр. 1 (ян. – март 1980), стр. 94–103.

⁶ Писмото им е публикувано на 14 септември 1903 г.

⁷ Вж. *The Times*, 2 декември 1903.

⁸ Hansard Parliamentary Debates, 4th series, House of Commons, том 141, стр. 1369.

⁹ Въведение в Georgina King Lewis, *Critical Times in Turkey and England's Responsibility*, London: Hodder & Stoughton, 1905, стр. ix.

Кампанията от 1903 г. не може да запази своята интензивност. Бонд произнася словото си пред Камарата на общините на 27 февруари 1905 г. и в същия дебат лорд Едмънд Фицморис (депутат от Криклейд в графство Уилтшър) изтъква контраста между настоящото състояние на общественото мнение с онова през 70-те години на XIX в., говорейки за *„липсата на обществен интерес по този въпрос в сравнение с преди двадесет и пет години“*¹⁰. Общественият дебат за Македония е почти мъртъв. През следващия месец Камарата на лордовете обсъжда въпроса и Епископът на Рочестър посочва, че е необходимо *„да се призове целокупната английска нация да заговори по-твърдо и решително, отколкото е говорила досега“*¹¹.

В 1905 г. основният въпрос, който се обсъжда, е ефективността на европейската политика. Мюрцшегската система става прицел на жестоки критики. Ноел Бъкстон, председател на Балканския комитет – организация, която вдига много шум, но не разполага с особено голямо влияние – пише, че австрийско-руският план *„макар и да твърдеше, че въвежда реформи, всъщност означаваше запазване на хаоса до идването на удобния момент за подялба между тези Велики сили.“*¹² На 15 февруари в Камарата на лордовете лорд Нютън е още по-откровен:

*„Тези две Велики сили – Австрия и Русия – които бяха извикани като лекари да се погрижат за болестта на един болен човек, считат себе си също за негови правоприменици и аз нямам съмнение, че всяка от тях счита себе си в правата на единствен наследник. За мен е ясно, че тези две правителства са заети в това да се следят един други толкова, колкото и в това да ръководят и въвеждат реформи.“*¹³

Докато Русия е оплетена в една война и вътрешна революция, а Хабсбургската империя е доведена от конституционната си криза до ръба на вътрешната парализа, нито Санкт Петербург, нито Виена могат да отделят много време за своите задължения на Балканите и Мюрцшегският план се дискредитира още повече в очите на британската общественост. Въпреки факта, че британската общественост до голяма степен е съгласна, че Мюрцшегският план е безполезен, тя далеч не е на едно мнение относно това кое е най-доброто решение за неспокойните европейски владения на Турция.

¹⁰ Hansard Parliamentary Debates, 4th series, House of Commons, vol.141, стр. 1369.

¹¹ Hansard Parliamentary Debates, 4th series, House of Lords, vol.143, стр. 1335.

¹² Noel Buxton, *Europe and the Turks*, London: John Murray 1907, стр. 102.

¹³ Hansard Parliamentary Debates, 4th series, House of Lords, том 129, стр. 1267.

Неколцина си спомнят и изказват одобрение за възгледите на Гладстон, че на Македония трябва да се даде автономия. Гладстон пише на 19 януари 1897 г, много близо до края на своя живот, до секретаря на Байроновото дружество Ф. С. Стивънсън. Писмото е преведено на гръцки, български и сръбски и интересното е, че Стивънсън решава да го публикува в 1902 г. под заглавието „Македонският въпрос“.¹⁴ Гладстон подкрепя автономията най-вече на две основания. Първото е, че такава е вече дадена на другите балкански християнски народи:

„Защо не Македония за македонците, тъй както България за българите и Сърбия за сърбите?“, пита неговото писмо и в предходния параграф той вече е отговорил на собствения си въпрос и при това е разкрил втората причина за своето мнение. „След османското управление нищо не може да бъде по-ужасно и достойно за порицание от взаимната ревност между гърци и славяни и плановете на вече съществуващите държави да усвоят други територии...“ Гладстон се надява тези държавици един ден да могат да се обединят с цел отбрана, „щото да не бъдат разбити и попилени от други, били те големи или малки, което вероятно ще последва от ежбите помежду им.“ В коментара си към Гладстоновото писмо Стивънсън твърди, че определението на Гладстон на хората в Македония като еднородни е оправдано с оглед на това, че те имат общ интерес да се защитават от османските жандарми, шпиони и събирачи на данъци. В действителност към средата на първото десетилетие на XX в. повечето наблюдатели във Великобритания съзнават, че подобно решение е слабо вероятно, ако не и невъзможно заради разделенията между нетурските етнически групи в Македония. Стивънсън допуска това. Той настоява, че най-доброто решение е основаното на етнически принцип, но едно такова решение може да се постигне само чрез война или действия на Великите сили, поели задължението на запазят териториалното статукво на Балканите. Стивънсън пише преди Мюрцшег и неговото оптимално решение е Австро-Унгария да бъде единствено натоварена с ръководенето на реформите в Македония. В такъв случай Австро-Унгария би могла „да покаже държавническите качества, отличили управлението на барон Калай в Босна и Херцеговина“¹⁵. Това гледище се споделя и от Уилям Милър, известен автор по въпросите на Османската империя. Още през 1898 г. той пише: „Крайното – не казвам непосредственото

¹⁴ F S Stevenson, *The Macedonian Question*, London: The Byron Society, 1902.

¹⁵ Пак там, стр. 11.

– и от материална гледна точка най-доброто решение е Австро-Унгария „да се спусне до Солун“ и окупира Македония, както вече окупира Босна и Херцеговина в изгода на цялото човечество“¹⁶.

Алтернативните предложения са много и разнообразни. Някои твърдят, че Македония ще бъде умиротворена чрез реформа, но реформа на цялата Османска империя и управленската ѝ структура, не само на няколко неспокойни вилаета: „Вярното решение на Източния въпрос се съдържа в исканията на младотурците“, пише един наблюдател през 1904 г.¹⁷ Има тенденция този аргумент да бъде подкрепен от туркофилското лоби, понеже той означава запазването на империята цяла. Пример за такава фигура е Х. Ф. Б. Линч, чието семейство има значителни интереси в корабния транспорт в империята¹⁸.

Има също така хора, които поддържат виждането, че османската администрация, реформирана или нереформирана, е единственото управление, способно да устои в Македония. Сър Чарлз Норткоут Елиът, дипломат с голям опит в Югоизточна Европа, пише: „Коя европейска Велика сила и европейски метод би могъл да се справи по задоволителен начин с една страна, населена от турци, албанци, гърци, власи, българи и сърби, всички готови да си прережат гърлата едни на други? Турците са най-зле, когато властват над един-единствен християнски народ... но те показват големи способности и много добро чувство за справедливост, управлявайки пет-шест амбициозни националности. Колкото и да са неприятни разпорежданията на Портата, тя е единственото управление, което дава на християнските си поданици пълната свобода да уреждат с бой своите спорове, а това е единствената форма на независимост, която те наистина ценят.“¹⁹

Възгледите на Елиът са посрещнати радушно от османофилското лоби, което изтъква аргумента, че Британската империя е най-голямата мюсюлманска страна в света и като такава не може да си позволи да се скара със султана, който като халиф е също така върховната религиозна фигура в исляма. „Нека британската политика в Константинопол бъде белязана от откровеното признание, че е глупаво Повелите-

¹⁶ William Miller, *Travels and Politics in the Near East*, London: 1898, стр. 388.

¹⁷ Karl Blind, 'Macedonia and England's Duty', *Westminster Review*, June 1904, стр. 609.

¹⁸ Вж. неговото произведение *Europe in Macedonia*, London: неизв. издател, 1908. Книгата съдържа пет статии, публикувани във в-к *Morning Post*.

¹⁹ 'Odysseus' (Sir Charles Norton Edgewcombe Eliot), *Turkey in Europe*, London: Edward Arnold, 1900, стр. 382.

ля на правоверните да бъде третиран все едно той е само султан на Турция,” пише един пламенен туркофил в 1908г.²⁰

Подкрепата за Османската империя е обаче ограничена. По-популярно и също по-комплицирано е мнението, изразено от сръбския дипломат Чедо Миятович. Той предлага дейността на четите да бъде потушена от войските на някоя по-малка християнска държава – той споменава Испания или Холандия – като същевременно един европейски губернатор, подпомогнат от представители на Великите сили и на различните македонски националности, поеме контрола върху администрацията. Когато мирът се възстанови, областта да бъде разделена на кантони на етнографски принцип и Македония устроена като федерална единица, чиято автономия и цялост да бъде гарантирана от Великите сили.²¹ Оригинална идея идва от лорд Едмънд Фицморис, който предлага индийски мюсюлманин, разполагащ с образование и стаж в областта на администрацията, да поема управлението на Македония, докато военните контингенти на Великите сили осигурят мира между различните народи.²²

Като цяло във Великобритания няма много оптимизъм, че ще бъде намерено решение. „Заклучението, което ни се налага след внимателно разглеждане на всички фактори във връзка с проблема,” пише един анонимен автор малко след потушаването на Илинденското въстание, „е, че нищо по-малко от чудо може да донесе мирно решаване“²³. Пет години по-късно един още по-песимистично настроен писател стига до заключение, уви правилно, че накрая „гордиевият възел ще бъде разсечен от меч.“²⁴

Повечето от коментаторите на темата Македония, а още повече онези, които коментират британската политика с оглед на този проблем, знаят малко за условията на място. Елитът е изключение, но неговият опит е набран преди изострянето на македонския проблем през първото десетилетие на XX век. В този смисъл голяма част от гово-

²⁰ ‘Great Britain and Turkey. A Plea for a Sane Policy’, Alfred Stead, *Fortnightly Review*, март 1908. Стед твърди, че Британската империя обхваща 82 милиона мюсюлмани, като следващата страна с голяма концентрация на мюсюлмани е Китай с 34 милиона.

²¹ Chedo Mijatovitch, ‘The Balkan Problems’, *Fortnightly Review*, септември 1907.

²² Hansard Parliamentary Debates, 4th series, House of Commons, том 141. стр. 1358, 27 февруари 1905.

²³ Anonymous, ‘Macedonia and the Powers’, *The Quarterly Review*, октомври 1903, стр. 514.

²⁴ A Upward, *The East End of Europe*, London: John Murray, 1908, стр. 84.

ренето за Македония е фундаментално неподплатено с информация. Това е в значителна степен разбираемо, тъй като има малко достоверни и подробни данни. Публикуването на книгата на Брейлсфърд променя това.

Хенри Ноел Брейлсфърд е роден в първия ден на 1873 г. в Йоркшър, като син на духовник. Отгледан е в твърде религиозна и репресивна среда. Той получава степен по право от университета в Глазгоу и за кратко преподава философия и логика. Той обаче освен академична личност е човек на действието и през целия си живот е разкъсван между ентузиазма, свързан със заниманието със световните събития, и удоволствията на тихото, уединено битие на учен. В ранните му години ентузиазмът се оказва по-притегателен и той започва да пише за ред вестници с ляв уклон. Още по-пряко участие в събитията на деня му носи 1897 г., когато неговият филелинизъм го кара да се запише за доброволец във Филелинския легион по време на войната между Гърция и Турция. Той вижда истински бойни действия по време на гръцкото отстъпление. Това е първото от шестте му посещения на Балканите между 1897 и 1913 г. и той прекарва там над шестнадесет месеца като кореспондент, хуманитарен работник и накрая като член на една международна анкетна комисия. След преживяванията му в Гръцко-турската война той е изпратен на следващата година в Крит като кореспондент на в-к *Manchester Guardian*. За пръв път той отива в Македония през пролетта на 1903 г., остава два месеца и се връща в Лондон през юли. След това той се присъединява към новосформирания Балкански комитет и малко по-късно е назначен за агент по хуманитарна помощ на Македонския комитет за хуманитарна помощ в Битолско, където той и жена му пристигат в средата на октомври и остават пет месеца, връщайки се само защото Джейн Брейлсфърд заболява от тиф.²⁵

Брейлсфърд се завръща към журналистиката, пишейки голям брой статии в *Speaker*, *Fortnightly Review* и *Independent Review*, във всички от които защитава интервенцията на Великите сили като единствено възможното дългосрочно решение на Македонския проблем.²⁶ Но „протестите в периодичните издания изглеждат напраз-

²⁵ По-голяма част от последния дял на настоящата статия е основана на превъзходната книга F M Leventhal, *The Last Dissenter; H N Brailsford and his World*, Oxford: the Clarendon Press, 1985, особено стр. 29–37, 47–51 и 57–9.

²⁶ Вж. Например *Speaker*, 16 април 1904 и *Independent Review*, том 3, бр. 11, 16 април 1904.

ни и Брейлсфърд решава да започне задълбочено проучване, което да изследва историческия и социален контекст.²⁷ Той работи в Британския музей през лятото на 1904 г. и завършва ръкописа в края на 1905 г. Той намира това за приятно, но нелеко и пише на Джон Мъри през август: „Понастоящем работя върху един тагнит опус за Македония и Албания, което е доволно забавно занимание. След пет години журналистическа работа, радостта да изкажеш необузданата и непослушна истина не може да се премери с никоя мярка. Освен това не разполагам и с друг начин да си отмъстя на конспираторите, които ме върхлитат във всеки час и на всякакви езици... Историческият дял на книгата ми създава доста затруднения, защото дори не знам кого да чета.“²⁸

„Македония: нейните народи и тяхното бъдеще“ е публикувана от издателството Метуен през януари 1906 г. Тя веднага е призната за изключително добра книга по въпроса. Произведението има специфично изразени и трайни качества. На първо място, преди това на английски не съществуват книги, които се опитват да изследват задълбочено както социалните, така и политическите, етническите и религиозните аспекти на проблема. Автори като Елиът са донякъде запознати с тези аспекти на въпроса, но те нямат продължителните и близки контакти с македонското селячество, които Брейлсфърд установява по време на престоя си там. Брейлсфърд е един от малцината наблюдатели, които странят от градските центрове и се насочват към селата и по-отдалечените краища на Македония. Заедно с това, книгата представлява и все още остава един от най-безпристрастните анализи. Това е още по-изненадващо, имайки предвид, че Брейлсфърд е човек с левичарски тежнения, който е податлив на импулсивно поведение, породено най-вече от неговите чувства, както например в случая, когато той се съгласява да набави подправени паспорти за трима руски есери.

Брейлсфърд е критично настроен спрямо агресивното поведение и напористия национализъм на някои от македонските дейци, но той поддържа тяхната борба за премахване на османското управление. Брейлсфърд не вярва, че Македония е вече готова за независимост, а дори и за автономия. Той желае да види как върху османските администратори се налага европейски контрол и е уверен, че демокрацията

²⁷ Leventhal, стр. 50.

²⁸ Пак там, стр. 50–1.

трябва да расте отдолу нагоре. Той вярва, че пълни и широки правомощия трябва да се дадат на местни избираеми селски и общински съвети и когато това се осъществи, ще бъдат гарантирани стабилността, мирът и редът. Щом като това се постигне, напрежението и конфликтите между народите ще намалее и изчезнат, след което ще може да се построи един стабилен парламентарен режим. Такова пронищателно заключение може да направи само някой, който познава добре условията на място в македонските общности.

Тази великолепна книга може и да идва твърде късно, за да формира и обогати обществения дебат за Македония във Великобритания през есента на 1903 г. и след това, но пък се превръща в задължително и незаменимо произведение за бъдещите учени. Не е възможно да се разбере Македония в началото на ХХI в. без постоянното позоваване на Брейлсфърд. Повече от век е минал от публикуването на книгата и на пишещия тези редове, след четири десетилетия академична работа върху региона, му идват наум само две творби, които могат да се поставят на равна нога с нея. И двете от тях биха били невъзможни без първопроходческия труд на Брейлсфърд.²⁹

²⁹ Това са Dorothy Bucholz Goodman, 'The Emergence of the Macedonian Problem and Relations between the Balkan States and the Great Powers, 1887–1903', докторска дисертация, публикувана в Лондон, 1955 и Fikret Adanir, *Die Makedonische Frage: Ihre Entstehung und Entwicklung bis 1908*, Wiesbaden: Franz Steiner, Frankfurter Historische Abhandlungen, том 20, 1979. (Бълг. изд.: Фикрет Аданър, Македонският въпрос, С., Амициция, 2001, превод: М. Нейкова).

Бележка за превода на някои понятия, имена и географски названия

Оригиналното название на книгата на Брейлсфърд на английски е *Macedonia: Its Races and Their Future*. В българската версия думата *race* се превежда като „народност“, а не като „раса“. Това, че отделните етногрупи в Македония биват наричани „раси“, е отражение на разбирането, че всяка от тях се отличава със свои вродени биологически особености и характеристики, които, от своя страна, влияят на тяхната култура, бит и обществена организация. Подобни идеи са широко разпространени по времето, когато е писана книгата. Макар и нееднократно да разкрива пред читателите си социалната обусловеност на идентичностите в Македония, както и условността на границите помежду им, Брейлсфърд остава верен на езика на „есенциалистката“ антропологична школа, която преживява значително развитие във викторианска Англия. За да предаде по-точно идеята за родство и генетично-кръвна връзка, *race* на места се предава и като ‘племе’.

Настоящият превод се стреми да се придържа колкото се може по-близо до установените в книжовния български топоними, с което на много места се отклонява от оригиналния текст. Като цяло Брейлсфърд използва османо-турските или гръцки названия на населени места и области на Балканите. Така например Скопие фигурира в книгата като *Uskup* (от турското *Üsküp*), а Битоля като *Monastir*. По същия начин в превода *Resna*, *Ochrida*, *Kalkandelen*, *Florina* и *Castoria* са предадени съответно като Ресен, Охрид, Тетово, Лерин и Костур. Същевременно преводът се придържа към оригиналните имена, използвани от автора, в повечето случаи, когато става въпрос за населени места извън Македония – Константинопол вместо Истанбул или Цариград, Феризович в областта Косово, вместо сръбското Урошевац или албанското Феризай, Рагуза вместо славянското Дубровник. Изключения правят *Scutari*, *Durazzo* и *Valona*, предадени с албанските им имена Шкодра, Дуръс и Вльора, с които са по-популярни сред българските читатели. Гръцките лични имена запазват краесловното „с“,

освен когато става дума за лица от негръцки етноси, в чийто език то не се среща (Апосто̀ло Маргарити вместо Апосто̀лос Маргаритис), или за светци, когато се използва славянизираната форма (Св. Викентий вм. Св. Викентиос).

Димитър Бечев

ПРЕДГОВОР

Веднъж по време на окупацията на Тесалия наблюдавах как един турски низам играеше в покрайнините на Лариса с няколко малки гърчета. Парцалив, невчесан, неприличаш на войник, той изглеждаше като типичен азиатец. Цветът на кожата му беше мургав, носът му извит, а къдравата му брада стоеше под онзи любопитен ъгъл, който се свързва с асирийските барелефи. Той може би произхождаше от рода на онези, които са последвали Дарий, когато Изтокът е направил първото си нападение над европейските свободи. Но децата виждаха в него само един любезен другар в играта. Те бяха напълно освободени, без страх. И уверени, както биха били, ако играеха с някое голямо и благородно куче. Той също беше щастлив, бидейки дете на природата, войник по принуда и завоевател по случайност. Вдигна едно момиченце на раменете си, за да може то да откъсне от цветовете на един глог. За момент човек можеше почти да забрави варварските звуци на военния оркестър, репетиращ немелодичните си химни на завоевание и триумф на близкия площад. Но изведнъж от другата страна на улицата се появи гневната фигура на една гръцка майка. Тя стоеше на прага на „Кафене Байрон и Независимост“ и с острия си глас повика по име малкото момиче. „Елефтерия, Елефтерия“ викаше гласът и златнорусата главичка на малката „Свобода“ се спусна от раменете на турчина. С резкия тон на кавгаджийския език, с думи, които са били боен вик край Маратон, майката обясняваше, че децата патриоти не си играят с варварите. Турчинът разочаровано се оттегли, а малката „Свобода“ го гледаше с тъга. Кръщението на бунта бе поставило непреодолима бариера между тях.

Споменът за тази сцена се завръща в мен, когато се питам дали съм успял да напиша една честна книга за Македонския въпрос. Моите симпатии и приятелства не принадлежат изцяло на нито една страна. Турчинът с неговата раздърпана униформа, откликващ единствено на първичния идеал на предаността и честта, простоват, храбър, с чувство за достойнство и беден е често по-привлекателен и живописен обект отколкото малкия търгаш, облечен в европейски дрехи, който е нарекъл кафенето си на името на Байрон. Но моята слабост е, че не мога да чувам името Свобода и да не се вълнувам, дори и когато идва от пронизващото гърло на гръцката майка. Естетическите импулси на всеки надават вик срещу мюсюлманина с неговата лековата, некомпе-

тентна природа, безразличието му към отвлечени понятия, отчуждеността му от забързаната грознота на модерния свят. Но в развитието на източните работи идват кризи, когато не е възможно човек да продължава с тези романтични предпочитания. Македонското въстание през 1903 се провали по отношение на непосредствената си цел, но създаде напрежение, което може да се успокои чрез освобождението на тези нещастни провинции. В такъв момент е неуместно да си припомним, че турците имат своите лични качества и вътрешни добродетели. Те ни интересуват само като властническа раса – примитивен азиатски народ с пропуски в своя ум и *lacinae* (дупки, липсващи части – б.р.) в речника си. Вярата на управляващите се нарича Ислям (т.е. послушание, приемане). Техните поданици крещават децата си “Свобода”. С цялата търпимост на света можем само да кажем, че това положение е безнадеждно. Ако поданическата раса вярваше в приемането на нещата, а победителите в свободата, човек би очаквал в известна степен щастие в обществото. Обърнете разположението и резултатът би могъл да бъде само пропадналост, анархия и мизерия.

Главната ми цел е да обясня, в колкото подробности е необходимо, природата на турското управление, както тя засяга македонското селячество. Борбата между християнските народи, съперничеството на съревноваващи се империи, опустошението, предизвикано в една или друга форма от националната идея – всичко това е интересно, но несравнимо по-маловажно от ежедневните страдания на селяните, които те понасят в мрака на търпението. Много малко значение има дали едно село, което първоначално не е било нито гръцко, нито българско, нито сръбско, е подкупено или убедено, или насилено да се присъедини към една от тези национални партии. Има огромно значение обаче това, че то трябва да бъде освободено от потисничеството на своя земевладелец, събирача на данъци и местния разбойнически главатар.

Опитал съм се, доколкото един европеец може, да съдя и християни, и турци с колкото се може повече толерантност, помнейки различията, които съществуват между балканските и европейските стандарти. В една страна, където селянинът оре с пушка на рамо, където неговите управници владеят посредством способността си да колят, когато стане нужда, където от християнските митрополити обикновено се очаква да организират политически убийства, животът има само относителна ценност, а убийството не е съпроводено от нищо повече от относителна вина. Балканските народи имат малък избор по отношение на склонността си към кръвопролитие – те са това, което веко-

вете на азиатско управление са направили от тях. Веднъж обсъждах белградските убийства с един „образован“ турчин. Той беше паша, заемаше една от главните военни длъжности в Европейска Турция, и беше свързан по брак с имперското семейство. Показваше своята просветеност, носейки дрехи от туид и махайки своя фес по време на хадебе, и говореше по малко от всеки европейски език без английски. Той беше, разбира се, дълбоко потресен от убийството на краля и кралицата и веднъж отбелязах, че престъплението в края на краищата е било твърде ненужно. „Щеше да е толкова лесно“, казах аз, „да ги бяха арестували тихо и прекарвали с кораб през Дунава в заточение“. „Да“, каза той, „беше много глупаво. Щеше да бъде цивилизовано да ги бяха затворили и след това тихо, когато всички забравеха за тях, да им бяха дали отрова. Да, онова беше варварско дело!“ В една страна, където правилото на по-просветените управници е да убиваш елегантно и с известно спазване на приличието, човек не трябва да прилага моралните стандарти на Лондон или Париж към поведението на техните бунтуващи се парии.

Читателят би очаквал малко обяснения относно обстоятелствата, при които тази книга бе написана. Тя е плод на едни пет пътувания до Близкия изток, включително две посещения на Македония. Последното от тях беше особено поучително. Прекарах пет месеца през зимата на 1903-4 в Битолския вилает след Българското въстание, представлявайки заедно с Лейди Томпсън, г-ца Дърам и моята жена Британския фонд за подпомагане. Работата ме водеше към постоянен досег с хора от всички народности. Обикаляйки опустошените села, преглеждайки техните ресурси и преценявайки техните нужди, слушайки оплакванията им, имах възможност, каквато рядко се отдава на европейския пътешественик, да науча нещо за реалностите на ежедневието живот. Един от многото езици в Македония ми беше вече познат, а предходният ми опит в Крит ме беше въвел в някои от мистериите на турската система. На всяка крачка трябваше да се съобразяваме с предразсъдъците на администрацията и научихме много за начина й на работа в усилията си да продължаваме с твърде деликатното занимание – подпомагането на нейните собствени жертви. Накрая, въпреки че целите ни бяха чисто човеколюбиви и макар че стояхме настрана от политиката и се стремяхме да помогнем на хора от всички народности и вероизповедания по равно, ние не избегнахме подозренията и враждите, които процъфтяват в една атмосфера на измами и интриги. За да подмине политическите работи в тази страна, човек първо трябва

да ги проучи. В тази книга не съм се опитал да разкажа за работата по предоставяне на помощи, но все пак е нужно да обясня, че тя ми предостави голяма част от опита, върху който се основава книгата.

Бих искал да изкажа тук малко от цялата благодарност, която изпитвам към любезността и симпатиите на всички европейци, които пребивават в Македония, които ми позволиха да се ползвам от техния опит и сведения. Трудно бих могъл да преувелича какъв дълг имам към консулите на Нейно Величество, г-н У. Л. Грейвс, г-н Джеймс МакГрегър и г-н Р. Фонтана, а с тях бих споменал преподобния Люис Бонд, преподобния И. Б. Хаскел и отец Люсиен Проа от американската и френската мисия. Любезността на някои от представителите на други европейски сили, най-вече г-н Стийг, г-н Шублие, г-н Мутзам и г-н Тухолка, бе още по-добре дошла, понеже за тях аз бях чужденец. Страх ме е, че би било недискретно да спомена по име многото местни хора в Македония, както мюсюлмани, така и християни, от които получих и гостоприемство, и подкрепа.

Части от две глави са публикувани на страниците на *Fortnightly Review* и *Manchester Guardian* и аз съм задължен на техните редактори за разрешението да ги ползвам. На острия и съчувствен интерес на *Manchester Guardian* по отношение на народите на Близкия изток аз дължа повечето от възможностите си за пътуване в Турция.

Някои от фотографиите в книгата ми бяха твърде щедро дадени от г-н Бертрам Крисчън, г-н Хенри У. Невинсон и майор Салмън.

На жена ми, която споделяше нашите пътешествия, изпълняваше в Охрид най-тежката и болезнена задача от тези, които ни споходиха в работата по оказване на помощ, помагаше ми със своите ясни и изпълнени с толерантност преценки да формирам възгледите си за страната, и ми оказа подкрепа при написването на тази книга, едно публично признание на целия ми дълг да се отблагодаря, би било или изказано по най-открит начин, или недостатъчно.

Хампстед, декември 1905

Глава първа

ХАРАКТЕРИСТИКИ НА ТУРСКОТО УПРАВЛЕНИЕ

Това, че нищо не се променя на Изток, е клише, което заплашва да се превърне в нещо като тиранин. Със сигурност има нещо в духа на Изтока, което е уникално благоприятно за оцелявания и анахронизми. Вековете не следват един друг. Те живеят рамо до рамо. Няма скъсване с овехтели обичаи, няма погребване на умрели идеи. Нито пък само турчинът е този, който не предава този мил консерватизъм. Типичното славянско село, уединено, без учител или свещеник в някоя тясна високопланинска котловина, води своя невъзмутим живот, направлявано от благочестието на традиции, идващи от езическо време. То слуша странни слухове за железницата, завладяла приказната долина отвъд неговите планини. Но светът на нововъведенията е разположен извън неговото познание. Солун със своите оживени улици, космополитни тълпи, параходи и пазари е все още място с чуждоземен климат, чийто странен въздух обитателите на хълмовете се страхуват да вдишат. Турците обаче, които поне в Европа рядко са жители на селата, външно въобще не са така консервативни, както са били. Те са раса от граждани, чийто идеал започва да става безвкусният упадък и необузданияте удоволствия на места като Константинопол и Солун. Седнете до някоя група млади офицери, които разговарят на кафе и цигари в някое посещавано заведение, и помежду странните гърлени звуци на тяхната монголска реч вашето ухо със сигурност ще улови някои заети думи на френски, непрестанно повтаряни. Това ще е *chemin de fer*, после навярно *café chantant*, но фразата, която изглежда дърпа най-дълбоката струна, е *fin de siècle*. Нищо не се е изменило, може би, в духа. Но на повърхността Турция се е променила в краткото протежение на един век и нищо не е променено така дълбоко в Турция, както нейното управление.

Ние сме свикнали да наблюдаваме създаването на по-младите балкански държави от чисто европейска гледна точка като възраждане на

национализма, последствие от дълга верига идейни причини, в която Френската революция играе огромна роля. Но войните и въстанията, които поставиха основа на съвременните кралства Гърция, Сърбия и Румъния, дължат успеха си в голямата си част на местните условия. Първите десетилетия на 19 век изглеждаха сякаш водеха към срутването на Турската империя, съвсем не поради натиск от Европа, дори не заради разпространението на революционни идеи, а просто чрез силно изразените центробежни тенденции, които вече бяха очевидни от много столетия. Случи се така, че всъщност две християнски провинции спечелиха своята независимост, но не един велик мюсюлмански водач беше близко до постигането на същия успех. Властта на Султана над Африка беше само номинална и това не бе никаква новост. Сър Пол Рико разказва с известна доза хумор как, след тържествено договаряне на споразумение относно алжирските пирати между правителството на Чарлз II и Портата, той бил пратен на място да добие неговата ратификация. Пристигнал в Алжир, той открил, че турският управител бил само един изнервен затворник в своя дворец, докато пиратската държава била водена от бунтовно събрание на местните корсари, които отхвърлили конвенцията с върховно презрение към сюзеренитета на Султана.

Когато започва 19 век, администрацията на империята е била в ръцете на поместните паши, изкачващи се до управлението на района, където са се намирали техните имоти и влияние и нетърсещи от Константинопол нищо повече, освен формалното признаване на едната власт, която така или иначе си е била тяхна. Али Янински е най-прочутият продукт на тази система, но той се е различавал от своите съсед и съвременници по-скоро по силата на своя гений, отколкото на обстоятелствата около личността му. Имало е и други авантюристи, които също са достигали до служба в управлението чрез насилие и интриги на местно равнище и после са сплашвали или подкупвали Портата, за да признае тяхните права. Често пъти те произхождали от знатни семейства, които едва ли не наследявали постовете си. Никаква пречка обаче не представлявало за Али това, че той е започнал живота си като разбойник, а в паша се е произвел сам, като е подправил документа за назначение. Тези местни магнати са упражнявали почти монархически прерогативи, дори обявявали открито война и сключвали по формален път мир помежду си. Али е отишъл по-далече и на свой ред станал съюзник на Наполеон и Пит. Последният му бунт е бил разгромен след една безкрайна обсада на Янина. Това се случило не поради факта, че Портата е имала сили да надделее над него, а

понеже местните жертви на тиранията му са направили заговор, за да постигнат дългоочакваното отмъщение.

Не по-малко дързък е бил неговият съвременник Пазвантоглу, паша на Видин на Дунава. Той също е бил Законът и когато Портата се опитала да го отстрани, той тайно събрал огромна армия и се подготвил да тръгне към Константинопол. Заплахата е била достатъчна и по същия начин, както Портата си е затворила очите за подправеното назначение на Али, така е сключила мир с Пазвантоглу и неговите пълчища. Повече от едно десетилетие по-късно, пашата на Шкодра открито се е разбунтувал и единствено едно колосално предателство, при което водачите на неговата завера са били изклани на една гошавка, е могло да спре движението му. В този период Египет се е превърнал в независима, дори вражеска страна.

Турция, казано накратко, е била не империя, а по-скоро военна конфедерация, поддържана цяла по-скоро от обвързващата сила на общата религия, отколкото на предаността към Султана или от непоклатимостта на деспотичната администрация. Хлабавата и объркана структура е изглеждала на прага на разпада. Флотът е бил загубен при Наварин; цветът на войската е бил унищожен в клането над яничарите – един вид преторианската гвардия, която Султанът е избил и разформирова, понеже се е страхувал от тяхната мощ и се е съмнявал в лоялността им; чиновничеството е било лишено от най-способния си елемент – фанариотската аристокрация¹, от Гръцката революция, която е хвърлила сянка на подозрение и немилост дори върху най-покорните и себични гърци на турска служба.

От тази всеобща катастрофа Турската империя излезе подсилена и преобразена, по-отоманизирана от преди. До голяма степен реорганизацията бе дело на един много способен везир, Решид паша, чиято работа заслужава да бъде сравняване с тази на Ришельо. Портата се превърна в истинската власт в империята. Поместните паши бяха заменени един по един от хора, назначени от Константинопол, които нямаха никакви местни корени в земите, които управляваха, и вследствие на това бяха послушни слуги на централната власт. Решид не бе приятен в методите си. Либерализмът му бе твърде повърхностен и той нямаше скрупули да прибегне към предателство или насилие, за да постигне целта си. Турското иго не лежеше по леко върху плещите

¹ Фенер е квартал в Константинопол, в който живее гръцкият патриарх. Той станал средище на гръцката аристокрация, полуиерархична и полутърговска, която се поставила в служба на турците.

на подвластните народи в империята, при всичкия ред, който той внесе в администрацията. Напротив, той даде на отоманското господство нов живот и добави много десетилетия на нещастия и застой към робската съдба на християнските народи. Но неговото дело без съмнение бе напредък към компетентност и стабилност. Неговите наследници, най-вече Али паша и Фуад паша, продължиха новия курс и при такива слаби монарси като Абдул Меджид и Абдул Азис израсна относително силна и способна бюрокрация, контролирана от министри, радващи се на известен авторитет и независимост.

Ако и Турция да научи малко от Европа, едно изобретение тя прие всецяло. Телеграфът е направил повече дори и от барута за увековечаването на деспотизма. Когато 19 век е започвал, нищо не е било по-лесно за един амбициозен паша, властващ в Янина, Шкодра или Видин, от това да се изолира и да се опълчи срещу Константинопол. Портата е знаела малко за обстоятелствата на място. Новините за убийство, въстание, самоуправство, не са могли да пристигнат преди бунтовникът да има време да се окопае и да разгроми враговете си. И ако новините са пътували бавно, заповедите не са вървели по-бързо. По-изявените паши са поддържали свои агенти в Константинопол, чието задължение е било да подкупват и интригантстват в техен интерес, и тези хора са били държани по-добре осведомени, отколкото самата Порта. Телеграфът промени всичко това, понеже той даде на Портата, с една стриктна система на цензура, не просто бързи новини, а монопол върху новините. Телеграфът замени почти независимите паши от миналите дни с една порода дребни чиновници, лишени от власт и без местно влияние, чиято функция стана това да седят на единия край на телеграфната жица, да предават непрекъснати рапорти и да получават подробни инструкции. Нов тип функционер е заменил стария поместен управник. Те произхождат в по-малка степен от земевладелческите и богатите класи в провинцията, отколкото от отгледаното в градски условия население от непривилегирани чиновници, разраснало се в Константинопол. Първата стъпка е да се придобие синекурен пост в някое от министерствата и издигането оттам до пост в администрацията е въпрос на чакане и бакшиши. Умението да се пише, е единственото необходимо качество за един мъж, който може да си купи място, и всъщност малко други неща са нужни, тъй като телеграфът предоставя дори и на по-вископоставените твърде малко поле за преценка и инициативност. Тези хора са вечно препращани от един пост на друг и понеже нямат нито постоянно местопребиваване, нито местно влияние, нито даже имущество на място, те се превръщат в ти-

пични службаши, безразлични към съдбата на територията, която управляват, и през краткия период на служба, изгарящи от нетърпение единствено да овъзмездят себе си чрез подкупи и подаръци за цената, която са платили за постовете си. Само по-важните чиновници, чиято ръка стои в държавната хазна, могат да очакват получаването на заплата, и тъй като оставки рядко се приемат², корупцията е всеобща и неизбежна. Те са чужденци, странници в страната, която управляват, по-цялостно изолирани от своите поданици, отколкото дори англичаните в Индия. Англо-индиецът поне говори езика на своята област, по правило има някакво любопитство спрямо нейния начин на мислене и не изпитва враждебност към религията ѝ. Турският чиновник в Македония, освен ако не е случайно албанец, рядко може да говори и един от езиците в страната, не знае нищо за живота на селяните и гледа на политическите и религиозни движения сред християните с глуповато и неразбиращо раздражение. Азиатският турчин, който идва неподготвен в македонския хаос, рядко схваща дори и основните елементи на въпроса и остава докрай по-голям чужденец в земята, която управлява, в сравнение на не един европейец, който общува с хората в страната. Даже и ако турчинът е способен да разговаря с християнина на език, който и двамата разбират, откровен диалог е невъзможен. Турчинът желае единствено да бъде ласкан, а християнинът обикновено е твърде разумен или твърде плах, за да казва истината. Такива разговори са сложна игра, в която поне едната страна прилага школуваното умение да скрива истинската си мисъл, а другата е често доста лишена от подозрение за измамата, която извършват върху нея. Да се казва истината на един турчин при каквито и да е обстоятелства, даже когато няма никаква забележима печалба от това да излъжеш и никакъв очевиден риск от това да бъдеш искрен, би свидетелствало за наличието на такава необичайност у местния християнин, равностилна почти на самороден гений. В съзнанието на местния християнин има концепции, които ничие преводаческо умение не би превело на турски.

Системата на централизация във вида, в който съществува в Македония, е била хитро изобретена, за да попречи на пораждането на каквото и да е местно гледище и да спре развитието на народностно

² Дори и на военните рядко се позволява да подадат оставки от своите длъжности. От тях се очаква да бъдат войници и нищо друго. И ако случайно принадлежат към някой съмнителен народ, съответно ако са албанци, може цяла година да молят за позволение да посетят своите имоти или родното си място. Фактически те се намират в заточение вътре в самата империя.

себеосъзнаване. Името Македония е само по себе си подвеждащо и не съществува никаква административна област, която да съответства или на съвременна Македония на българските въстаници, или на древна Македония на гърците. Македония е объркано разположена в рамките на три вилаета³ (т.е. провинции), които не кореспондират на никакви естествени поделби – нито народностни, нито географски. Българите са силни във всичките три македонски вилаета, но във всеки един от тях умело е добавен и елемент на противотежест. Сърбите и албанците са добре представени на североизток (Скопие). Гърците са добре представени в Солунския вилает. Гърци и албанци са в баланс с българите в Битолския вилает. Резултатът е, че никоя народност няма предимство и никоя провинция не придобива национален характер. Естествената уредба би била да се поставят гърците, сърбите и албанците в техни собствени подразделения, а българите да се оставят да заемат центъра и изтока, но това би било нарушение на един от водещите принципи на турската държавност, *Divide et Impera*. Същият план е осъществен още по-ефикасно в арменските области в азиатска Турция. Той има своя еквивалент в системата, по която всякаква демонстрация на мощ от страна на един или друг от тези народи дава веднага сигнал за предоставянето на благоволение спрямо неговите съперници. Когато Гърция обяви война на Турция през 1897, на българите изведнъж се разреши да създадат няколко нови епархии. Когато българите се надигнаха през 1903, сърбите, власите и до известна степен гърците бяха засипани от официална поддръжка.

Бюрократията беше в своя апогей преди едно поколение, когато либералът Мидхат паша си играеше на поставяне на монарси, събори двама султани и наложи една конституция на младия Абдул Хамид. Демократичната конституция на Мидхат може и да е била израз на чистосърдечно замислена реформа, а може и да не, но поне за едно той беше искрен – той се бореше за отговорно министерстване, възнамеряваше да ограничи капризите на султаните и въпреки че Турция

³ Терминът „вилает“ може да се преведе с „провинция“. Нейният управител се нарича „валия“ и има ранг на паша (което е еднакво с генерал в армията). В Европейска Турция има шест вилаета: двата на запад са албански – Янина (Епир) и Шкодра. Трите в средата са частично македонски – Солун, Битоля и Скопие. На изток се намира Одрин. Константинопол представлява отделен окръг. Един голям вилает е разделен на два или три санджака, чиито управители се наричат мютесарифи, които също имат ранг на паша. След това идва кааза (околия), управлявана от каймакам, който има ранг на бей и е равен на полковник от армията. Най-малката част е нахия (община), управлявана от мюдюр.

може би щеше да си остане деспотия при неговото управление, тя нямаше да бъде самодържавна империя, ръководена от личната воля на един неотстраним тиран. Мидхат бе пратен в заточение и докаран до смърт в един арабски затвор. Делото на Решидовци и Фуадовци бе още повече покрито под днешния режим на Хамид. Администрацията, вече централизирана в Константинопол, бе допълнително съсредоточена в Двореца. Портата (правителството на Османската империя – б. р.) представлява безвластен остатък, а министрите нищожества, чиято работа се върши зад гърбовете им от султана и неговите фаворити.

Телеграфните жици, които в миналото са имали за край Високата порта, сега водят до Йълдъз къшк и управници на Турция вече не са някои сравнително благоразумни и компетентни хора като Великите везири от десетилетията в средата на века, а фанатиците, придворните и шпионите, спечелили доверието на деспота. Турция има един работоспособен султан и самите му качества на усърдие и акуратност, прибавени към една напълно лишена от образование интелигентност и темперамент, оставен на милостта на своите страхове, са се превърнали в проклятие и пропаст за сложната система, която почива върху тях. Администрацията гъмжи от шпиони, които се ползват с достъп до ушите на двореца Йълдъз, а ужасът от докладите, които тази напаст е оправомощена да прави, парализира още повече дейността и инициативността на провинциалните чиновници. На претенциите и властта на Двореца здравият разум не поставя никаква граници. Дори и движението на турските войски по време на Руско-турската война са били направлявани не от генералите на място, а от имперския аматьор и двора му в Константинопол. В областта на всеки валия и в щаба на всеки генерал винаги има един подчинен, който се ползва от доверието на някой дворецов фаворит и чиято роля в крайна сметка е да шпионира своя висшестоящ. Сред чиновниците скоро става известно кое е това опасно лице и то бързо придобива по-широка власт от тая на неговия надлежен началник. Чувал съм да се говори, че е имало един младши офицер в щаба на Едем паша, главнокомандващия на армията, която нахлу в Тесалия през 1897г., чиито телеграми до Двореца в действителност са имали предимство по жицата пред онези на самия фелдмаршал. Понякога Дворецът се възползва от съперничеството, което почти винаги съществува между гражданските и военните власти. Полковникът, командващ гарнизона, ще телеграфира пряко до Двореца доклад относно съмнителното поведение на гражданския каймакам (префект), ще го обвини навярно в плетене на интриги с местния епископ, ще го заклейми като албански патриот или ще под-

хвърли, че е неспособен и нехаен. Само там обаче, където политически въпроси са засегнати, този активен шпионаж се е превърнал в система. Защото всъщност нито Дворецът, нито бюрокрацията не се интересува от нищо друго. Във всичко, което засяга стопанските дела на неговия окръг, правораздаването или обикновената полицейска работа, провинциалният чиновник може да забърква каквито си иска каши. Благополучието на хората не е онова, което поглъща вниманието на Абдул Хамид. Характерът на турския функционер в следствие на това е въпрос от твърде второстепенно значение. Един добър префект или губернатор може да направи присъствието си осезаемо, главно въздържайки се от активни и своеволни действия на потисничество. Той може да поправи няколко единични случая, при които е извършена несправедливост. Може да обуздае влиянието на няколко местни фанатици, чийто занаят е насието и чиято мечта е клането. Но ако бъде постановено всеобщо преследване на един или друг християнски народ, той трябва да се подчинява на дадените му указания така, както всеки един, завързан за бюрократичното колело. Това, да прави добро, обективно твърде превишава неговите правомощия или средствата му. Той няма никакъв излишък за харчене и никакво право на преценка за разпореждане с наличните суми. Той не би могъл, при положение че изяви желание, да възстанови пътищата, да отмени методите на фискално грабителство или да цивилизова полицията и съдилищата. При всяка извънредна ситуация той трябва да следва подробните указания, а в най-неотложната криза негов отговор на всяка дилема може да бъде само изчакването. Той трябва да чака, докато телеграфът не проговори⁴. Човек се усмихва леко, когато назначаването на честни официални лица се предлага като лек за лошото турско управление. Прерязването на телеграфните жици от Константинопол е единственият радикален лек.

⁴ За първи път разбрах каква власт има телеграфът в Турция след клането в Кандия 1898, когато християнският квартал на един пръцфтяващ град бе разрушен от тълпата при съучастие на войската, а известен брой войници от английския гарнизон бяха застреляни. Впоследствие чух от директора на телеграфното бюро в Ханя (шотландец), че в продължение на три часа, докато боевете и клането са продължавали, Исмаил бей, изпълняващият длъжността губернатор на Крит, е заел телеграфното бюро в Ханя и е поддържал постоянна връзка с Етем паша в Кандия и така е контролирал всяка подробност на инцидента.

Докато самата тъкан на турската държавност беше коренно изменена отвътре през изминалото столетие, натискът от страна на Европа започна да се усеща все повече. Последниците не са радостни. От образования турчин се очаква да познава френски език. Това е по-скоро с цел да се води разговор, а не да се учи. Цензурата допуска малко други книги освен най-елементарния тип романи и само най-повърхностните възприятия за западната култура се промъкват посредством странния речник от недоразбрани идеи. Но по някакъв неясен начин администрацията е научила, че определени институции, напълно чужди на нейната собствена цивилизация, съществуват сред по-силните държави и заради своите собствени цели се е опитала да им подражава. Налице е осъвременена правна система, която се опитва да помири Наполеоновия кодекс и Корана. Министерствата в Константинопол повтарят поне имената, познати на запад. Има дори и Министерство на мините и горите със свои чиновници във вътрешността на страната. Само че мините и горите ги няма. Минерали има в изобилие в Македония и Албания, но при отсъствието на пътища, сигурност и правосъдие, те не могат да се разработят и да носят доходи. Горите представляват това, което козите и въглищарите са направили от тях, и ако турците са имали някаква политика, тя се е състояла в това да унищожат тези гори като прикритие на разбойници и въстаници. Инспекторите на това неповторимо министерство обаче са в изобилие. Това е толкова добър предлог, колкото и много други, за множенето на службите от полза на управляващата каста. Това подражание на Запада дори се разпростира до възприемането на чисто хуманитарни учреждения. Всеки град в Македония има своя общински доктор, който трябва да надзирава общественото здраве и да посещава бедните без заплащане. Но той обикновено е завършил в Константинопол и заплатата му винаги е неизплащана. Има също и военни доктори, прикрепени към всеки батальон. Имаше един такъв в Охрид, но понеже хирургията беше единственият клон от неговата професия, в който той не бе професионалист, за ранените войници се грижеше местният чакръкчия, който държеше и магазин за зехтин и свещи. Тази комична нетърпеливост по маймунски да се копира Европа има за резултат не нещо друго, а объркването в главите на официалната класа, обременяването на хазната и отклоняването на правителството от по-непретенциозната работа, която не е тъй безнадеждно свърх неговите възможности; така един неразбираем елемент на показност и недействителност е добавен към нормалната атмосфера на ориен-

талска корумпираност и интриги. Би било поучително да илюстрирам това с един пример.

В ранните дни на декември 1903 г. отидох в Костур, за да установя какъв вид и размер помощи бяха необходими на изгорените и опустошени села в гъсто населения български район около това гръцко-турско средище. Турци и гърци бяха еднакво самодоволни. Затворени в прекрасния град, уединен в средата на своето езеро, те знаеха малко и ги беше грижа още по-малко за нещастията извън техните предели. Отивайки на кон да посетя селата, аз дойдох първо в Апоскеп, едва на три мили от града. Всички къщи освен пет-шест бяха изгорени и външният вид на селяните по непогрешим начин говореше за нужда, болести и вехнеща жизненост. Попитах за свещеника, учителя и кмета само за да чуя, че всички те бяха умрели в рамките на изминалите две седмици. Като поразпитах още от семейство на семейство, стана ясно, че откакто за се завърнали от хълмовете след въстанието, на практика всяко домакинство е изгубило свой член поради болест и в почти всяко от порутените убежища, които селяните бяха построили между обгорелите руини на своите домове, поне един човек лежеше болен. Най-разпространената болест беше вид инфлуенца, напомняща в симптомите си тифус. Беше ли дошъл общинският лекар да ги види? Да, веднъж минал по главния път и те го накарали да дойде. Той не направил нищо и никога не дошъл пак. Тогава се качих на коня и тръгнах до една група от четири села по-нататък в планините (Поздивища, Черешница и двете Дреновени). Още преди да се беше появило пред погледа ми първото от тях, един селянин на полето, виждайки европейец на кон, дотича при мен и ме попита дали не съм случайно доктор. Детето му бе поразено от едра шарка. В селото нямаше друга тема за обсъждане. Тук също почти всяко домакинство имаше по пациент, а децата, чиято кожа се лющеше по лицата им, тичаха нагоре-надолу по улиците. Стариият свещеник прелистваше страниците на регистъра за погребения, но преборяването на умрелите бе работа, изискваща време. В другите села преобладаваха същите условия. Нямаше никакъв доктор, никаква карантина, никаква подходяща храна и болните лежаха, пъшкайки под мръсни одеала на мокрия пръстен под и под прогизналия покрив от набързо струпана слама, закрепена върху срутените и почернени стени. Очертаваше се нещо ужасяващо и епидемията из цялата гладна област изглеждаше почти неизбежна. Когато се върнах в Костур, посетих префекта (каймакама) и градския доктор. И двамата се показаха в пълно невдение за епидемията, която бушуваше пред вратите им вече три седмици. Получих позволението на префекта да

ангажирам доктор от името на Помощния фонд и да отворя болница. Сграда беше намерена лесно, а една телеграма до г-н Грейвз, нашия генерален консул в Солун, донесе бързо обещание за помощ от сестрите-българолюбители от ордена на Св. Венсан дьо Пол.

Но все още съществуваше разпростиращата се епидемия, за която трябваше да се помисли, и в един лош момент телеграфирах на Хилми паша в Битоля, предлагайки разполагането на кордон около заразените села. Това се оказа пагубна идея, понеже предполагаше косвена критика срещу имперското правителство. Отговорът беше решителен и характерен. Правителството, в своите безкрайни грижи за поданиците си, ще направи всичко необходимо; то ще основе дори своя собствена болница и нашата болница няма да е нужна. През всичките векове, в които турците бяха държали Костур, те никога не бяха и сънували дотогава да отворят болница. Мотивът им явно беше да попречат на нас. Болниците в Турция се смятат за особено опасна форма на политическа пропаганда и за тяхното основаване е необходимо да се закупи имперски ферман от Константинопол, процес, който предполага участието на банкир, посланик и на умен посредник. Аз бързо се отправих към Битоля и се видях лично с пашата. Когато изложих пред него, че болницата е вече завършено дело че сме наели сграда и ангажирали доктор и че това ужасяващо учреждение е само временно, той даде неохотно съгласие, при условие че избягваме употребата на опасната дума „болница“ и се заклеваме тържествено да използваме „лазарет“ вместо нея. Но що се отнася до работата в селата, той беше твърд. Там властите ще направи всичко и високопоставен турски офицер -медици с ранг на полковник, някой си Фуад бей, беше изпратен под пара в Костур. Няколко дена по-късно се завърнах. Нашият „лазарет“ работеше нормално под ръководството на сестрите от Солун. Колата за превоз на болните, която бяхме почнали да ползваме в Апоскеп, беше предадена на турските санитарни власти. Фуад бей беше дошъл и си беше заминал, но мютесарифът (управителят) на Корча, с ранг на паша, беше на място, надзиравайки развитието на нещата. Тази височайша личност ни извика с общинския доктор в своето жилище, след което последва един поучителен разговор. Строг военен кордон, както ме увери той, бил разположен около заразените села, щото никой да не може да излезе или влезе в тях. Те били напълно изолирани. Епидемията, така заявил Фуад бей, била почти отминала и докторът можал да открие само шест пациенти за своята болница в Апоскеп. „Как са те?“, попитал бейт. „Слава Богу, много добре, освен едно мило момчен-

це, което вероятно ще почине“. (Докторът говорил през сълзи). Една от сестрите желаше да прекарва следобедите си в тази болница, щеше ли пашата да позволи? Пашата се усмихна и кимна, но докторът твърдо възрази, че тя щяла да пренася инфекцията през безценния кордон.

– Но, казах аз, това със сигурност важи и за твоите посещения, нали?

– Аз никога не ходя там.

– Ами кой се грижи за пациентите?

– Един санитар от лазарета.

– Той от Битоля ли е?

– Не, от селото си е.

На следващия ден, с малко страх в себе си от този непреодолим кордон отидох до Апоскеп да надзиравам раздаването на помощи. Не мислех въобще да посещавам болницата. Странно, кордонът не се виждаше и както минавах през вратата на болницата, селянки и деца влизаха и излизаха. Попитах ги дали те са болногледачите. Те гледаха с празен поглед. Никога не бяха чували за някаква болница. Пациентите бяха мит, кордонът беше мит, сестрата беше мит, а умиращото момче беше украсата на мита. Същия следобед дойдоха пратеници от четирите села, поразени от дребна шарка, да приберат одеялата, които им бяхме обещали. Попитахме как са уредили да избегнат военния кордон. За първи път чувах за неговото съществуване.

Няколко дена по-късно бях пак в Битоля. Този път бях решил да си мълча. Но Хилми паша, хващайки момента, когато неговата зала за аудиенции беше препълнена от разнообразен сбор от посетители, включая двама други европейци, ни изложи всичко, каквото беше направил, за да се справи с епидемията и ме призова да потвърдя. Аз не направих това, той слушаше мрачно, с усилие ми благодари и обеща, че ще прати обратно Фуад бей да уволни общинския доктор. От този момент нашата болница, а всъщност и цялата ни работа в Костур, стана обект на систематичен тормоз, насърчаван, както ще бъде обяснено, от гръцкия владика. Няколко пъти се постановяваше, че болницата трябва да бъде затворена и всъщност веднъж беше повикано едно запитие, за да изгони пациентите. Фуад бей сега беше твърдо закрепен в Костур и с помощта на един компетентен лекар-грък, наистина основа най-накрая малка турска болница. Единственото препятствие беше, че никой от селяните не искаше и да се доближи до нея и хората винаги отвърщаха в отговор на нашите препоръки, че това място е чисто и просто затвор. В интерес на истината тя има от първия до последния

си ден около пет-шест пациенти, задържани насила при градските врати, докато идваха в нашата болница. Пациенти, идващи или отиващи си от нас, бяха в няколко случая претърсвани и жестоко бити от войниците и полицията. На нашия доктор първо беше забранено да прави обиколките си по селата, а после след консулски протест с половин уста му бе разрешено да ги прави, съпроводен от Фуад бей. Този джентълмен не изявяваше никаква неохота, тъй като получаваше прекомерно високи пътни за всяка измината от него миля. Функция му беше, разбира се, задължението на всеки турски чиновник – да шпионира. Той обаче беше тъй неподходящ за тази работа, както би бил за лекарската, понеже не знаеше нито един от двата езика на областта – български и гръцки. Отвъд турския, лингвистичният му багаж включваше навярно няколко стотици думи на френски и тъй като турският не е език, повлиян от авторите на медицински книги, източниците на неговата ученост и мотивите за издигането му бяха нещо като мистерия. Градският доктор, чиято заплата не беше изплащана седемнадесет месеца, не беше освободен – това би било твърде голям късмет. Лейди Томсън, която беше пристигнала междувременно от Англия, за да поеме работата по оказването на помощ в Костурско, беше обградена от униформени шпиони, които седяха в коридорите на нейната къща и настояваха да я съпровождат дори когато заради здравето си тя отиде да поплава по езерото. Запечатаните ни писма бяха отваряни в пощата, а едно от тях бе видяно от един мой гръцки приятел да се намира в притежание на гръцкия архиепископ. От началото до края този епизод беше изтънчен нагледен урок относно турското понятие за управление. Пълното им нехайство по отношение на общественото здраве е обичайното положение. Изправена изневиделица пред европейските стандарти, некомпетентната административна машинария за маймунско подражание на цивилизацията се задейства. Това има за последица измами и привидност, на които Хилми паша, този архибюрократ, сам става жертва. Но дисциплината дори и в реформирана Македония е така хлабава, че никой от виновните чиновници не бива наказван или отстраняван; напротив, те успяват да спечелят пари чрез шпионаж. Шпионите са така безполезни, както имитаторите на цивилизованост и въпреки цялата им дейност висшестоящите им не знаят нищо за действителното положение във вътрешността. Националните съперничества стават осезаеми, а турците с лекота се поддават на срамните гръцки интриги. Един достоен за съжаление човешки фарс завършва с изблик на пълна бруталност. Подозрението за някакъв

политически мотив е вкоренено във всеки ум и гърци, турци и европейци се движат през една мъгла от измама в атмосфера, отровена от народностна омраза и „пропаганда“.

* * *

Дотолкова, доколкото е успяло от Кримската война нататък да наложи на турците една илюзорна и претенциозна нагледна цивилизованост, европейското влияние има за резултат слабост и разпад. То има и друго по-важно действие, изразено в създаването в полза на поданиците на цивилизованите държави една държава в държавата. Произходът на тази унизителна система датира от времето на Византия, когато на колониите от генуезки и венециански търговци е било позволено да се установяват в техни собствени квартали в рамките на Константинопол и да се радват на привилегията да се самоуправляват. Тази привилегия, твърде много ценена от „франкските“ търговци, е почивала на договори, придобили известност като „капитулации“. Те са били продължени от турците, които не са имали никакво желание да се конкурират с италианската търговия в едно време, когато те нито са се страхували, нито са изпитвали респект пред Запада и вероятно са посрещнали добре възможността да насърчат „латините“ за сметка на гърците. По времето, когато холандците и англичаните са развили търговски връзки с Турция, тези имунитети са били постепенно разширени по отношение на всички християни, които не са били османски поданици. Те не са били спазвани много добросъвестно и консулските архиви от шестнадесети век показват, че Английската левантинска компания е била възприела много покорно отношение спрямо Великия господар, защитавала е правата си по-скоро с подкупи, отколкото с оръжие и никога не е и сънувала за военноморски действия, както правят днес Великите сили дори когато агентите ѝ са били публично обиждани и им се е отнемала дадена собственост.

Съвременното отношение спрямо Турция почива върху турската слабост и турските поражения и този факт е достатъчно добре разбран от мюсюлманското обществено мнение. Закрилян от своя флаг, подчинен единствено на юрисдикцията на своя консул, европейецът в Турция е напълно независим от турската власт. Той има пълен имунитет срещу пряко облагане с данъци и въпреки че единствено той се радва на сигурност по отношение на живота и имуществото си, само той не плаща нищо за тая привилегия. Правителството му ще му помогне да получи „отстъпки“. Той има в лицето на консулските съди-

лица не просто справедлив, но, опасявам се, понякога и пристрастен трибунал. Последниците от един дипломатически спор с канонерки на фона са толкова утежнени, че турците често биха се оставили да бъдат използвани, в случай че е замесен европейец. Той може да спечели пари там, където местният, бил той християнин или мюсюлманин, би бил победен от теглото на данъците и мошеничеството на турските съдилища. Ползва привилегиите си докрай и нерядко дори злоупотребява с тях. Още повече че от Руско-турската война насам международните финанси са превърнали унижението на Турция и мощта на дипломатията в повод за изстискване на стабилни и значителни доходи от една банкрутирала анархия. Железниците, тютюневият монопол и държавният дълг са най-едрите проявления на тая практика. Същата система владее и в Китай и там, както показва сър Робърт Харт, тя предизвика въстанието на боксерите. Преди цивилизацията да разруши една гниеща империя, тя първо я експлоатира. Трудно може да се преувеличи усещането за позор и онеправданост, което егоизмът на Европа буди у турчина. Това раздразнение често не може да бъде задоволено за сметка на свещените особи на европейците, но, както в Китай, местният християнин, взет в големи количества, предоставя един приемлив заместител.

За безплодността и лицемерието в хуманитарната страна на европейските действия в Турция едва ли е необходимо да говорим. Неуспехите на дипломатията в тази посока са вече изтъркана истина. Видяхме френският флот да доплава до Митилини, за да събере дълговете на няколко лихвари, но никоя канонерка не се помръдна през двете години на арменска агония⁵. И турците също са видели това. Едва ли трябва да се обвиняват, че отказват да повярват как Европа не е тикана от интереси, когато протестира срещу кланетата и опустошенията. На нас ни се струва, че тези разсъждения са лишени от острота. Именно защото нямаме интерес, нас ни задоволява това да сме бездейни. Турците обаче се смеят на нашите уверения за хуманност и твърдят, че ако въобще ни е грижа за съдбата на техните християнски поданици, това е, понеже гледаме на тях като на наш инструмент и слуги на нашата политика. Зад арменците те виждат Англия, а зад славяните – Русия.

Това, че се отдават на прекалени жестокости, не идва толкова от фанатизъм. То е по-скоро, понеже желаят да излеят върху беззащитни-

⁵ Сравнете също така нашите действия в Крит. Ние не направихме нищо ефективно, след неколнократните кланета на местните християни. Когато наши войници бяха застреляни, а консултът ни – убит, изгонихме турците.

те съюзници на изоставените протежета на Европа страха и негодуването, което Великите сили им вдъхват. Понякога се казва, че именно симпатиите и насърченията, които хуманитарно мислещи кръгове в Англия и Франция са показвали спрямо непокорните християнски народи в Турция, предизвикват кланета. Неефективната, но показна закрила, предоставяна от различни консулати, е много по-силна причина. Турчинът е лишен от въображение и зле осведомен. Вестниците му са строго цензурирани, не му казват кога е било проведено събрание на про-гръцки или про-арменски активисти в залата „Сейнт Джеймс“. Той обаче вижда в действителност със собствените си очи дворовете на посолствата, в които се тълпят молители и тъжители, неговите собствени верноподаници, застанали там под някое европейско знаме, на неприкосновена територия, за да излеят своите оплаквания и обвинения в изпълнени със симпатия уши на чужденец. Понякога съм се оптвал да си представя, изправен пред една такава гледка, как един среден англичанин или французин националист биха се почувствали, ако такива неща се вършеха в Лондон или в Париж. Огньовете на Смитфийлд⁶ щяха да тлеят все още, ако е трябвало да понасяме такова отношение по времето на преследванията у нас, а Св. Вартоломей щеше да е модерна институция.

Струва ми се, че няма да бъде екстравагантно заключението, че слабото, но дразнещо вмешателство от страна на Европа е причинило повече страдания на местните християни, отколкото е предотвратило. Тази система не е спорадична, нито пък е запазена за големите и тежки кризи. Тя бива следвана ежедневно във вътрешността, а в такива места като Битоля и Скопие, където малко от Великите сили имат свои поданици, консулатите се поддържат единствено с цел да изслушват тъжби, на които те са безсилни да помогнат. В някои посоки те успяват. Печално известно е например, че повечето, ако не и всички български митрополити и техните секретари-миряни са въввлечени по-малко или повече директно в бунтовническата дейност на Македонския комитет. Турците знаят това много добре, но те никога не смеят да направят нещо повече от това да поставят някой митрополит под един вид учтив и временен арест в неговия собствен палат. В един македонски град имах добри отношения с митрополита, неговия секретар и туския префект. Един ден префектът ми обясни с големи подробности точните нюанси на революционното мислене, споме-

⁶ Район на Лондон, на чийто пазарен площад са били изгоряни английски протестанти по заповед на кралица Мария Тюдор (Кървавата Мери) (бел. пр.).

ляно от митрополита и неговия секретар. Клирикът беше русофил и панславист. Мирянинът беше пламенен македонски националист, твърде недоверчив спрямо България и дълбоко враждебно настроен към Русия. Описанието бе добро и точно. Знаейки това обаче и познавайки нагледните практики, до които тези мнения водеха, префектът трябваше пак да приема митрополита в своето съвещателно тяло и да се отнася към него с изтънчена и церемониална вежливост. Защо? Понеже Великите сили, и по-точно Русия, го поддържат на мястото му и биха третирали всеки опит от страна на турските власти да го накажат или дори да го отстранят като повод за сериозни дипломатически действия. Това не е хуманитарна интервенция. Не би имало нищо нехуманно в това да се отстрани митрополитът. От друга страна, когато същият този префект напълни своя зловонен затвор със селянки, задържани по скалпени обвинения като опасни революционерки, никое посолство не помръдна пръст да ги освободи. Тази интервенция е политическа. В крайна сметка и може би и поначало единственият ѝ резултат е отслабването на турците, подкопаването на тяхното самоуважение и приближаването на деня, когато гнилият плод ще падне в устата на заинтересованите държави. Присъствах веднъж в приемната на Хилми паша в Скопие, когато действащият руски консул, член на персонала на посолството, правеше посещение по политически дела. Това бе през май 1903 г., три месеца преди общото македонско въстание. „Реформената“ машина беше в пълен размах. Пашата седеше на сред бунище от хартия. Ординарците му ходеха нагоре-надолу по чорапи в котешка върволица, носейки нареждания и донесения. Чуваше се щракането на телеграфа и се усещаше, че бюрократичната машина се движи. Великият мъж драскаше заповеди върху дланта си, говореше и прекъсваше на всеки няколко минути разговора, за да изхърли някоя светкавична телеграма. Най-накрая дойде редът на руснака. Той бе дошъл да протестира срещу груповите задържания на заподозрени революционери, които пашата извършваше по цяла Македония. Това в действителност бе едно истинско царство на терора, но колкото и да бяха безразборни арестите, съмнявам се, че дори и някой злонамерен турчин щеше да направи много грешки. Българското движение е национално съзаклятие и би било трудно в Македония да се намерят сто проявени българи, които не са допринесли доброволно или другояче за неговия напредък. Руснакът обаче не желаше да приеме никакви подобни аргументи. Да се арестува човек по голо подозрение, беше нелиберално. Да се задържи в затвора без съд, беше неконституционно. Да се предлага изпращането в изгнание на главите на движението

с административно разпореждане, както правеше Хилми паша, беше престъпление срещу правата на човека. Руснакът беше юрист с известно реноме. Пledoарията му беше красноречива и въздействаща и човек можеше да пожелае тя да беше насочена към ушите на покойния г-н Плеве⁷. Хилми паша бе твърде учтив или твърде невеж да отвърне с очевидното *tu quoque*⁸. Спорът в края на краищата представляваше само дипломатическо увъртане около нещо, много по-състоятелно – нещо относно забавеното изплащане на руско-турските обезщетения или движението на Черноморския флот. Резултатът беше, че заподозрените водачи не бяха заточени, а освободени. Те се върнаха по своите села. Работиха много тихо в продължение на три месеца и на уречения ден Македония се вдигна на оръжие. Руските действия⁹ щяха да бъдат защитими, ако бяха последователни. Да се направи революцията възможна посредством такива способности, би било една относително морална политика, ако намерението бе тя да постигне освободителната си цел. Това Русия обаче не целеше. Тя използва революцията и – най-малкото косвено, насърчаваше революцията, единствено с цел да отслаби Турция. И това в действителност е единственият резултат на намесата на Европа от Берлинския конгрес насам. Християните не са поставени в по-добро положение, а по-скоро в по-лошо, понеже техният потисник е слаб – и постоянно подсещан за своята слабост, гневен, подозрителен и изпълнен със страх – и неговите подозрения завинаги са затвърдени. Знаейки, че турчинът не може да управлява, Европа му позволява да управлява и прави тази задача невъзможна.

* * *

Би било грешка да се занимаваме надълго с промените, които едно столетие е оформило в тъканта и условията на живот в турската държава, колкото и значителни да са тези промени. Идеята на турската държава си остава това, което винаги е била, а духът на нейната администрация не е изменен нито от нейните собствени държавници и монарси, нито пък от влиянието и натиска на Европа. Турците въобще не са загубили своята завоевателска традиция. В сърцата си те все още са

⁷ Вячеслав Плеве (1846–1904) – руски министър на правосъдието (1902–1904), придобил известност с провежданата от него политика на репресии и убит при атентат, дело на есери. (бел. пр.).

⁸ И ти също – парафраза на последните думи на Цезар: „И ти ли също, Бруте, сине мой?!“ (бел. пр.).

⁹ Русия пое водачеството, но тя имаше подкрепата на повечето, ако не всички, останали Велики сили.

едно грабливо и чергарско племе, а постоянни органи на управление са учредили само дотолкова, доколкото това е необходимо за увековечаването и осигуряването на тяхното господство. Те разглеждат своята страна не като дом, а по-скоро като феодално имение, от което очакват да извлекат трибут. Жителите ѝ не са граждани, а поданици. Никакво чувство на общност не е израсло в умовете им, за да преодолее тази изолираност или да сплоти воюващите народности в грижата за тяхната обща страна. И наистина турската държавна идея е така празна, така отрицателна и удивително примитивна, че няма пространство за развитието на общи интереси.

В първоначалното здание на турската държава, съществувало преди повърхностното и неискрено подражаване на западните народи при последното поколение, не е имало място дори и за гражданско право, да не говорим за такива сравнително нови функции на държавата като грижата за образованието. Турция е била една теократична държава на военна основа. Всяка Църква е имала своето канонично право, по което е уреждала споровете между своите членове. Що се отнася до полицията, всяко село е наемало пазачите си, а образованието е било и все още е работа на Църквите. Войската, в тесния смисъл на думата, и жандармерията са се занимавали с поддържането на системата на господство. Ако някой народ се е надигал, ако някое село е проявявало упоритост, ако е имало заплахата на някой разбойник да се превърне в родолюбец, тогава те са имали задача. С обикновените не-политически престъпления и насилие обаче те са се занимавали толкова малко, колкото и с чисто гражданските спорове. Имало е вероятност държавата да прояви интерес спрямо пътища и железници само дотолкова, доколкото те са притежавали стратегическо значение. Това са били пределите на старата турска държава и на практика, въпреки нововъведенията на хартия, това са пределите ѝ и до днес. Данъците представляват трибут, полицията – гарнизон, администрацията съществува само за да поддържа властта на управляващата каста. В нашия език няма термини, с които тази система може да се опише по задоволителен начин, тъй като бледите аналогии в нашия собствен опит не съдържат никаква идея за нещо така чудовищно. „Владичеството“, изградено от английските гарнизони в Ирландия преди еманципацията на католиците¹⁰, не ѝ е близко. Защото английското малцинство,

¹⁰ Процес, в резултат на който католиците във Великобритания (най-вече в Ирландия) получават политически права. Завършва с приемането на специален закон през 1829 г. (бел. пр.)

колкото нетолерантно и затворено да е било в най-лошите периоди, е донесло със себе си една традиция на ред и гражданско управление. Макар и да е отказвало да даде всички политически или някои граждански права на покореното мнозинство, то все пак е крепяло държавата като организация за защита на отделния гражданин, независимо от народност или религия. При турците тя е просто едно средство за продължаване на тяхното завоевание.

Владичеството обаче почива не върху народността, а върху религията. Малцина от членовете на управляващата каста са действително потомци на османско-турските завоеватели. Те са главно помюсюлманчени славяни или албанци, които са приели традициите на завоеванието, поставили са оръжието си в услуга на завоевателите и са усвоили облагите и привилегиите на един далечен триумф. Духът на това владичество се проявява най-ясно в неписания закон, че никой християнин не може да упражнява пряко ръководство спрямо мюсюлмани, без значение дали в гражданско или военно качество. В „реформираната“ македонска жандармерия има местни редници християни, но няма местни християни офицери. В дипломатическата служба има християни посланици, които се ползват с ранг на паша, и един арменец всъщност е начело на бюджетния му отдел. Няма обаче никакви християнски валии и каймаками (губернатори и префекти). При една от последните „реформи“, започната след арменските кланета, султанът създаде група от местни християнски помощници и експерти, които трябваше да са втори по ранг след валиите и да ги съветват и контролират. Те са това, което турците наричат „евет ефендим“ – „да-господа“ – чието място в живота е да се съгласяват с всичко, което господарите им може да сметат за добро. Познавах един хитър левантински католик, който заемаше този пост в Скопие. Той прекарваше живота си достатъчно приятно между дома си и хотела, служещ за клуб. Никога не го видях в конака (сградата на управлението), а когато валията отсъстваше, не той, а един много нископоставен турчин действаше като заместник-губернатор. Съответният функционер в Битоля след няколко месеца, в които ходеше акуратно в своя кабинет, накрая взе да окачва печата си на един пирон на достъпно място над своето работно бюро, докато прекарваше дните си у дома – едно удобно решение, което му позволяваше да казва „да“ чрез пълномощник толкова често, колкото бе необходимо, без да се мъчи да седи без работа на своя стол.

И при европейците на турска служба не е по-иначе. Фон дер Голц паша, талантливият германец, който организира модерната турска

армия, никога не се е радвал на нещо повече от една привидност на командирски пълномощия. Когато напусна своя пост, поразен от благодарността на султана, той е отбелязал пред един мой приятел: „През всички тези години никога не съм имал толкова власт, колкото може да упражнява най-обикновеният сержант, нито съм притежавал толкова големи права, че да поставя един недисциплиниран редник под едночасов арест. И при все това бях маршал на империята.“

В тая крайно упорита традиция са се пречупили без резултат всички усилия на реформираща Европа, а когато в рамките на настоящия Австро-руски реформен план бе предложено македонската жандармерия да се постави под командването на европейски офицери, идеята се провали, защото, както призна откровено нашият собствен посланик, беше невъзможно да се поставят християни начело на сили, в които три четвърти от хората са мюсюлмани. Чувството зад това абсолютно присъствие на владичеството може да се определи трудно. То не е усещането за расово превъзходство, което ние чувстваме в Индия. Разбира се, ние никога не трябва да поставяме някой местен мохамедански офицер над бели войници. Турците обаче ще дадат военно назначение на един негър без ни най-малкото усещане, че белите мохамедани биват унижени чрез това. Редовете на назначените са препълнени от гърци, славяни и албанци, чужденци по кръв и език, но мюсюлмани по вероизповедание. Това не може и да е религиозен сантимент. Ако нещо в Корана наистина забраняваше на мюсюлманите да се подчиняват на християни, не би трябвало да ги откриваме като заслужаващи доверие и предани войници, каквито те са в Индия и Судан. Важна е традицията на завоевание: завоевателят стои по-високо от завоювания и историческа случайност е, че линията между тях е начертана от религията.

Турчинът, мисля аз, чувства, не че християнинът е неизбежно по-долу от него, а по-скоро, че е вероятно нелоялен. Това е едно политическо разграничение, маскирано като религиозно различие. Точно същото усещане в нашата собствена страна продиктува *Законите за проверка на лоялността*¹¹ и забави еманципацията на католиците. Собствените ни управляващи класи са усещали, че неконформисти-

¹¹ Test Acts (англ.) – закони, приети 1673–1681 г., които предвиждат войсковите офицери и правителствените чиновници да бъдат само от англиканско (в Шотландия – презвитерианското) вероизповедание. Отменени през 1829 г. Вж. предходната бележка (бел. пр.).

те¹² са били потенциални и отчасти реални бунтовници и твърде логично са ги изключили от властта. Турчинът, чиято единствена държавна идея е теократичната, действа още по-стриктно и неотклонно върху същия принцип. Без съмнение християните в Турция са в действителност това, което католиците в Англия е трябвало да бъдат. Те са ултрамонтани¹³. Идеалите им се намират отвъд Дунава и Адриатика. По своите чувства те не могат да бъдат поданици на един азиатски деспотизъм. Те черпят култура от чужбина и насочват надеждите си извън Империята. Славянският селянин в Македония ще почувства и изрази същата привързаност към Царя, както най-консервативният руски мужик. Македонският грък в сърцето си е поданик на крал Георг и гражданин на Елинското кралство. Чувствата му в това отношение са наистина така силни, колкото са на критяните. Случи се, че се намирах в едно отдалечено критско село, когато пристигна новината, че Великите сили са приели островът да получи автономия. Бях седнал с няколко селяни и местния доктор, оракула на района, в едно крайпътно кафене, докато той разясняваше прекрасните новини. Селяните не можеха да склонят да споделят неговото въодушевление.

„Каква е тая работа, автономията?“, попита един възрастен човек.

„Ами“, каза весело докторът, „това означава, че вместо да пращаме данъците си в Атина, ще си ги харчиме сами“.

Селянинът се замисли за момент, притихнал и унил. Внезапно на лицето му светна усмивка и една необикновена искрица на лукавство.

„Бъди сигурен“, възкликна той, „ние ще намерим начин да ги пращаме в Атина тайно!“

Това чувство може лесно да се сравни с онова в Македония, макар че българите имат по-голямо желане за местна независимост, отколкото имаха критяните. Независимо от народността им обаче, погледите на всички македонци са фиксирани върху Европа. Всяко семейство си има свои собствени богове. На стената в една къща ще откриете портрет на руския цар. Втора излага английското кралско семейство. Трета оказва почит на гръцкия или сръбския крал. Четвърта възлага надежди на монарсите на всички Велики сили и човек съди за богат-

¹² Протестантски деноминации, неприемащи доктрината на официалната Англиканска църква. (бел. пр.).

¹³ Ултрамонтани (фр. от лат.) – буквално „отвъдпланинци“. Пръвърженици на силната папска власт, противопоставящи се на опитите на т. нар. галикани от края на 17 и 18 в. да установят известна църковна независимост във Франция под върховенството на монарха. Названието има предвид Алпите, които разделят Италия и Франция. (бел. пр.)

ството ѝ по това дали е заменила президента Фор¹⁴ или кралица Виктория с техните приемници. Тези евтинички литографии представляват почти всичко, което македонската средна класа знае за изкуството. Поуката не може да убегне на турците. Те самите са азиатци. Техните християнски поданици са европейци. Те не смеят да допуснат неканения Запад в управленската йерархия на своята държава. Този ужас от по-силния християнски свят няма в действителност нищо общо с религиозния фанатизъм.

Всъщност ние преувеличаваме в огромна степен ролята, която чистият фанатизъм играе в потискането на християнските народи. Турците никога не са опитвали систематично да принудят християните в Турция да приемат масово исляма, тъй както испанците са принудили своите евреи и протестантите в Нидерландия да приемат католицизма. Далеч по-голям брой промени на вероизповеданието са станали по интерес. Християните са желали да станат част от господстващата класа и да имат нейните възможности за придобиване на богатство и власт. Натискът чрез преследвания и лошо управление, породил тези доброволни обръщания, допускам, че е бил рядко насочен съзнателно към този резултат. Може би от време на време някое село с особено важно стратегическо положение се е случвало да бъде тормозено систематично с такава цел. Принудителни смени на вярата без съмнение все още стават и някога са били обичайно нещо, но те обикновено са по-скоро последица от злонамереност и гняв, а не ревностен прозелитизъм. Ако няке село е вдигало бунт, често се е мислело, че нищо друго освен едно принудително обръщане няма да го накаже по задоволителен начин или да осигури предаността му за в бъдеще. Обяснението е обикновено повече политическо, отколкото религиозно – или е било необходимо да се подсили управляващата каста, като се увеличи броят ѝ, например чрез набиране на момчета християни за еничарския корпус, или пък е било желателно да се отслаби някоя бунтовна група, която по случайност е била съставена от неверници. Турците обаче, мисля аз, не са помюсюлманчвали насила, както европейците, *ad maiorem Dei gloriam*¹⁵ и подтиквани от чувството, че тяхната длъжност спрямо заблудения ги принуждава да го спасят от теологичните му грешки. Отрицателният пример, който доказва, че те са относително толерантни по един някак презрителен начин, е отнасянето им спрямо евреите. Турските евреи нямат закрилник извън империята,

¹⁴ Феликс Фор – президент на Френската република 1895–1899.

¹⁵ За славата Божия (лат.).

нямат никакви политически амбиции и са толкова слаби и разпръснати, че би било абсурдно някой да изпитва страх от тях. Те съответно се радват на пълна свобода по отношение управлението на техните верски и общностни работи, живеят в отлични отношения с турците и нямат никакво желание да заменят властта му с тази на някоя християнска държава.

Политиката и религията са изиграли своята роля в изграждането на турската система на владичество, но нейната днешна основа е икономическа. Доктрината, че никой християнин не може да заема управленски или административен пост, се е окопала зад една непроницаема преграда от гарантирани интереси. Турците са се превърнали в паразитна раса. Търговията те оставят на гърци и евреи. Опитите да се развие фабрично производство, са редки, освен в няколко леснодостъпни средища и то само от страна на европейци. Спрямо морето турците питаят толкова малко обич, сякаш още са номадско племе от степите на континента. Относно земеделието от първобитен тип имат по-голям интерес, но дори и като земевладелци любимата им практика е да оставят обработването на земята на християнските си крепостни и да извличат приходи в натура оттам, където нито са хвърлили капитал, нито са се заели с работата по надзора. В Европейска Турция поне те представляват една стерилна и непродуктивна класа, която не допринася с каквото и да е към делата на страната и живее изцяло от принудителното бѣхтане на подчиненото население. Методите и степента на тази експлоатация очертават едно интересно изследване, материал за което ще може да се открие в следващата глава. Най-сериозният ѝ аспект вероятно трябва да се търси във връзката селянин-земевладелец. Тук е достатъчно да се каже, че тази връзка в сегашното си състояние не би могла да надживее прякото управление на Константинопол. Тя е зависима от дребното ежедневно насилие, което хората на местната поземлена аристокрация упражняват върху селяните. Една добра полиция и достъпни съдилища биха я пресекли отведнѣж, а което и да е човечно правителство би било принудено да промени съществуващата система на земеползване чрез драстично аграрно законодателство. Немалко от тези богати земевладелци са несъмнено с гузно съзнание, че не притежават актове за собственост за земите, на които са се „настанили“, и самото това съзнание трябва да ги кара да се стремят отчаяно да запазят администрацията, затваряща очите си пред тяхното самоуправство.

Друг немалозначителен интерес, който крепи системата на турско владичество, е разбойничеството, което в западните райони на Маке-

дония придобива размерите на основно препитание. Още по-важна е системата на данъчно облагане, според която събирането на десятъка се преотстъпва на местни велможи, които наддават на търг за привилегията да плякосват селата. Един безскрупулен човек с предани помощници може да стане бързо богат чрез тоя способ и всъщност това е основата на богатството на огромен борй от местните турски магнати. Отново и отново системата се реформира и премахва, но заложеният интерес е по-силен от крехкия либерализъм на някой случаен везир. Турците са достатъчно проникателни, за да разберат, че ако отменят събирачеството на десятъка, рискуват да загубят подкрепата, която днес получават от местните бейове – хората, които чувстват, че когато българските селяни отиват по четите, тяхното богатство и положение са заложили на карта. Защото бейт, който събира десятъка в едно село начело на своите измекари, е същият човек, който го изгаря по време на въстание. В едното си качество той е наричан събирач на данъци, в другото – башибозук.

Накрая, налице са интересите на чиновници и войскови офицери. Армията и административните служби са единствените професии, в които един турчин от висшите или средните съсловия желае да встъпи. И двете са строго запазени по отношение на важните рангове за мюсюлмани. Реформа под каквато и да е форма означава край на този монопол и срещу реформите съответно бива мобилизирана не просто националната гордост, а професионалната ревност. Ако административната и войсковата кариера беше отворена за християни и ако повишението ставаше по заслуги, техният буден ум и по-добро образование или биха изтласкали мнозинството турци, или биха ги принудили да изменят интелектуалните си навици. Именно върху това доходоносно владичество се основава турската бюрокрация. Тя е една управляваща прослойка, която, било официално, било неофициално, живее на гърба на християнското мнозинство и процъфтява само чрез управляване.

Точно този икономически аспект на лошото турско управление прави всички надежди за каквато и да е реформа отвътре напълно призрачни. Вярно е, че средният мюсюлманин от висшите класи в Македония изпитва недоволство. Той често дори е нелоялен в сърцето си. Неговата изолация като член на едно малцинство обаче и неговата липса на образование го правят особено податлив на обществения натиск на родната му каста. Познавах твърде отблизо един бей от Костур, албанец по народност. Той бе една особено благородна и благовъзпи-

тана душа, разточителен в щедростта си и с всеобхватна толерантност. Беше наследил богатството си и използваше своите селяни по добър начин. Беше напълно необразован и в никой случай не бе умен, така че е оправдано да вземем мнението му като общо взето типично¹⁶*. Спрямо настоящия султан той питаеше безпределно презрение. Смяташе официалните лица за парвенюта и чужденци и ги наричаше не друго, а „магаретата от Йълдъза“. Макар да бе сравнително млад мъж (сега е вече мъртъв), със сигурност под четиридесетте, любимата му тема бе стремителният и обезпокояващ упадък, на който беше станал свидетел в своето време. Турция вървеше към това „да я ядат кучетата“ и той хвърляше цялата вина върху Абдул Хамид. Често му бяха предлагали пост в администрацията, но той неизменно го бе отказвал с отвращение. Знаеше, че се задава катастрофа и желаше тя да дойде скоро. Жадуваше за европейска окупация като единственото решение, което щеше да даде равноправни условия на мохамеданското малцинство и беше готов да приветства която и да е Велика сила с изключение на Русия, макар и да имаше предпочитание спрямо Англия или Австрия¹⁷*. Въпреки тези възгледи обаче, този прекрасен човек бе твърд стълб на турското управление и по време на въстанието през 1903 г. председателстваше без умора местната комисия, която се занимаваше със снабдяването и превоза на армията.

Един друг бей, когото познавах доста добре, в смисъл че имах неговото доверие (макар че с него можех да разговарям само чрез един от неговите приближени, който превеждаше), пък представляваше един твърде различен тип. По темперамент той бе естествен бунтар и неукротим човек на действието, а симпатиите му бяха на страната на албанското национално движение. Той беше на служба при не една антитурска организация, но когато го попитах дали си е помислял да участва в открити действия срещу правителството, което той с положителност мразеше, той ми отговори с наивна откровеност, че е събирач на десятък. И други хора правеха същото, почна да ми обяснява той; той самият никога не беше се отнасял зле с никой истински бедняк; знаеше, че е сторил зло, но това беше единственият начин за спечелване на пари в Турция и ако не той, някой друг би го правил.

¹⁶ Друг метод не може да се прилага при турците. Никога не е безопасно да се говори за политика в присъствието на повече от един от тях и човек трябва да ги познава много добре, преди да те да проговорят за политика въобще.

¹⁷ Турчинът, който знае нещо за Египет, обикновено е англофил. Ако има приятели в Босна, е австрофил. В такива разговори трябва да се взима под внимание учтивостта, но като цяло смятам, че това доверие в Англия е всеобщо и искрено.

Една по-безпристрастна гледна точка беше представена от един млад офицер, с когото прекарах много дълги дни, яздейки от село в село. Него страстно го влечеше образованието. Наричаше себе си „младотурчин“ и главното му лично оплакване беше, че му бяха забранили да използва свободното си време, за да учи френски в Битолското католическо училище. Макар и с гръцки корен, той със сигурност бе турчин-патриот. Той също вярваше, че Туция „отива да я ядат кучетата“ и скърбеше поради нарастващата разпуснатост в армейската дисциплина, което отдаваше на премахването на телесните наказания от настоящия султан. Беше твърде гневен, понеже, както каза той, отсъствието на пътища, на полиция и образование „почерня Турция в очите на Европа“. Признаваше, че християните са третирани зле, но любимата му тема беше, че мюсюлманите са потискани още по-безмилостно, което в определен смисъл е вярно, понеже докато християните си имат училища и независими епископи, мохамеданското образование и богослужерна система е изцяло в ръцете на правителството. Той беше справедлив и приветлив мъж, дълбоко религиозен и почтен спрямо своите принципи, но в ума му бе хаос от срамежливо прикрити и едва осъзнати предразсъдъци. „Ние, турците“, каза той един ден, докато минавахме покрай едно изгорено българско село, „трябваше да се надигнем както тези хора“. Когато обаче подхвърлих, че мъдрата линия на поведение би била да се съюзят с християните, той възкликна с дълбоко чувство, че ако трябва да понесат едно успешно християнско въстание, турците по-скоро биха измрели до последния човек и погребали „своята“ страна в крушението си. Традицията на владичество беше неизкоренима. Той признаваше, че е научил турския като чужд език. Знаеше, че три или четири поколения назад предците му са били християни. В него нямаше никакъв фанатизъм и дори проявяваше любопитно сантиментално почитание, говорейки за християнската църква. И при все това политически той бе по-голям турчин от турците. За него Империята беше „нашата страна“ и усещането за притежание, придобито от кастата, която го бе възпитала, господстваше над цялото му мислене.

Макар да може да се открие блед паралел с този владелчески дух сред англичаните в Ирландия или маджарите в Унгария, неговото проявление в Турция е напълно ориенталско. Турците не са донесли със себе си в Европа никаква идея за граждански порядък и до такава степен са останали една военна прослойка, че почти никога не са усещали нуждата за осигуряване на обществена безопасност. Само те имат

право да се движат въоръжени и докато това е така, дори и полицията остава едно от онези излишни неща, възприети напълно неразбрани от Европа. Средният земевладелец, поне в по-неспокойните области, притежава укрепена сграда отстрани на селската си къща, както и орда въоръжени мъже, които носят револверите си дори и като седят на неговата маса. Той мисли за недостойно да отиде извън владенията си без охрана и самото му име обикновено всява ужас, който го закриля. За обитателите на градовете съществува друга система. Ако посещават провинцията, те наемат някой конен жандармерист да ги съпровожда. Човек сам се грижи за безопасността си. Концепцията е удивително примитивна, но пък е крайно характерна за начина, по който турчинът мисли. Пощенската кола, която с усилие върви един или два пъти седмично по разбития път между Охрид и Битоля, винаги е ескортирана от четири до шест конни жандармеристи. Това да бъде схваната уредба, при която една организирана полиция и надежден наказателен съд биха направили едно нападение над пощенските служби немислимо, би озадачило конкретния ум на турчина. Що се отнася до представляващото престъпление насилие, законът на личното отмъщение се радва все още на върховенство. Имахме на наша служба един албански кавас¹⁸ в Охрид, чието задължение беше да охранява склада с помощите и да пренася пари и съобщения. Той ни беше препоръчан от префекта като тих и почтен мъж на средна възраст. И наистина, човек трудно можеше да си представи по-крайна почтеност. Той имаше постоянни навици. Ядеше всяка вечер с жена си. Винаги оставяше своята пушка до обувките си и в един и същ ъгъл. Един ден отиде да вечеря както обикновено. Върна се в обичайния час и се изтегна на своя матрак отстрани до огъня. Изглеждаше нормален и отпуснат и със своя всекидневен благ тон разказа как току-що е извършил убийство. Бил открил жена си малко разтревожена. Един пиан турски войник бил объркал неговата къща с християнска и тръгнал да я обира. Пианството бе дребно прегрешение, обирджийството – естествено; но грешката представляваше непростима обида. Нашият почитаем слуга беше хванал натрапника, пребил го безмилостно и изхвърлил на улицата от прозореца си, доубивайки го. След това вечерял, настанен удобно, и се отправил пеша към нашия склад, за да си изпуши цигарата преди да се е върнал на работа за през нощта. Само когато дойде новината, че войникът всъщност не е съвсем умрял, той показва някаква загриженост.

¹⁸ Гаваз – личен слуга или почетен телохранител на дипломатически представител в Турция или на висш чиновник.

Но на следващия ден очакваното събитие дойде тихо и с целия риск от отмъщение бе свършено. В невинността си ние предполагахме, че нашият кавас ще бъде задържан, но нищо тъй неприятно не се случи. След това ни бе обяснено, че той е известен местен мъж с много приятели. Войникът бе чужденец от Мала Азия. Щом убийството на униформен турски войник наскоро един град може да се сметне за събитие, незабелязано от закона, може да се предположи за каква дреболия се смята нападението над един селянин християнин в някое отдалечено село.

Край Охрид се случи едно произшествие, което илюстрира този аспект на въпроса. Един албанец беше влязъл посред нощ в едно българско село и стрелял по къщата на един човек, когото смятал за свой враг. Ранил жена му, дъщеря му и неговия невръстен син. Те бяха докарани като пациенти в нашата болница и това естествено постави като важен въпроса пред префекта, способен и по своему просветен човек, твърде чувствителен към критиките на европейци. Той се опита да задържи убиеца, но селото застана на страната на последния и жандармеристите се завърнаха с празни ръце. Префектът тогава реши да иде лично и се отправи към непокорното село начело на триста души редовна войска. Демонстрацията на сила бе обезкуражаваща и всяваща страх. Селото не оказа съпротива, но все пак отказа да свидетелства срещу виновния. Префектът се върна в Охрид с четиридесет-петдесет пленници, задържа ги в затвора за три-четири дена и после ги освободи всички. Инцидентът беше поучителен, понеже престъплението само по себе си бе много тежко. Префектът беше най-добрият турски чиновник, когото бях срещал някога. Още повече той действаше пред очите на европейци и във времето на „реформи“. При все това, за да накаже един прост изблик на лични емоции, в който нямаше никакъв политически елемент, той трябваше да мобилизира целите въоръжени сили и дори тогава претърпя провал. В една страна, където нищо по-малко от един административен земетръс не би задвижило правораздавателния механизъм, не е за учудване, че той обикновено е оставен да ръждава.

В турската администрация е налице един особен, но твърде разбираем контраст между провинцията и по-големите градове. Градовете са с положителност прекалено много управлявани. Администрацията се меси във всяка дреболия на хорското ежедневие. По улиците гъмжи от шпиони и е толкова трудно да ги избегнеш, колкото и да се предпазиш от препъване в някое куче. В Константинопол системата достига

своя връх на абсурдност и цялото население на града изглежда живее, шпионирайки само себе си. Дори и посолствата не са опазени от този вездесъщ паразитен начин на живот. Чувал съм една дама, прекарала няколко седмици като гост в къщата на секретаря на едно посолство, което се ползва с голямото благоволение на Йълдъза, да описва как една вечер по време на официална вечеря се появили двама турски офицери, които нито били поканени, нито били известили за своето посещение. Седнали да вечерят, без да кажат и дума обяснение, и започнали да слушат, доколкото позволявали езиковите им умения, и най-лековатите слова в разговора на обща тема. Ако и дипломат от приятелска европейска държава може да стане жертва на такова нещо, можем да си представим каква е съдбата на някой голям християнски първенец или прекалено популярен турски велможа. Султановият *cabinet noir* преглежда цялата кореспонденция, а ужасът от заговори достига такива размери, че пощата в Константинопол не приема писма за разнасяне в пределите на самия град. Тези предохранителни мерки са характерни за турската глупост, понеже последното средство, което един конспиратор би използвал за пренос на уличаваща преписка, са турските пощи.

Провинцията, от друга страна, е свободна от всякакво систематично управление. В Македония тя е населена предимно от българи и турчинът не вижда защо трябва да се безпокои с осигуряването на ред и сигурност за тях. Македония е страна на селата. Някой трудно може да открие извън пределите на Албания малки паланки или разпръснати къщи. Да построиш уединена къща, би означавало да имаш твърде голямо доверие на останалите хора наоколо. Нищо не би било по-лесно, отколкото полицейския контрол над Македония чрез поставянето на един-двама добри жандармеристи във всички по-големи села. Но това е предпазна мярка, която турците никога не са предприели. Те оставят селата да се оправят както намерят за добре и ако се появи проблем, внезапно разполагат войски в тях не за да ги защитават, а да ги тероризират. В Европа именно отдалеченото и уединено местоположение не се смята за безопасно. В Турция зоната на опасност се намира по-скоро по протежението на оживения главен път. Едно село, кацнало навръх някой хълм или скрито в някоя недостъпна котловина, се радва на относителна предпазеност от нападение. Едно село край пътя става плячка на всеки минаващ разбойник с или без униформа. Миналата есен, когато пристигнахме в Македония, накрая на въстанието, ние открихме, че селяните от по-отдалечените села се бяха завърнали по

местата, където бяха разрушените им домове, но селата, разположени по главните пътища, бяха изоставени в отчаяна разруха и нито заплахи, нито убеждаване можеше да накара обитателите им да се върнат. В два случая те дори решиха да използват възможността да построят наново селищата в някоя по-усамотена хълмиста местност, където посещенията на пътуващи турци щяха да са по-редки. Признавам, че първоначално аз по-скоро бях склонен да погледна на това с очите на човек, лишен от симпатия, който предполагаше, че селяните нарочно уголемяват нещастията си и се подчиняват на заповедите на революционния комитет, отказвайки да се върнат. Научавайки повече, аз се убедих, че те не преувеличават опасността от живота край пътя. Един ден, докато яздех по главния път от малкия оживен град с военен гарнизон Клисуре до железницата при Сорович, по пладне и в периметъра на видимост на града, аз се натъкнах на един бандит, седнал на камък, поставен на средата на пътя, пушещ своята цигара, с пушка на коленете си и кротко събиращ такса от преминаващите. Близо до същото място стоеше изгореното и изоставено село Мокрени. Неговите селяни, по-смели отколкото другите, всъщност бяха започнали да го възстановяват. Бяха насекли и окастрили нужния дървен материал, работейки денем в Мокрени и спейки нощем в Клисуре. Точно когато гредите бяха готови, башибозукът от съседното мюсюлманско село се спусна в селото една нощ и отнесе няколкоседмичния труд на хората. След тази случка мокренци останаха в Клисуре, възхищавайки се на по-големия разум на онези, които не бяха направили опит да се завърнат. В края на краищата не може да има по-съкрушителна присъда за едно управление от тази, изразяваща се в това, че сигурност е възможна само там, където ръката му не стига.

По-отдалечените села имат думата в ръководенето на своите дела, както намерят за добре – при условие че в непосредствена близост няма мюсюлманско селище. При такова положение пък е рисковано човек да се скита далече навън, за да сече дърва или да гледа овце, с изключение на албанските области, където работата в отдалечени места обикновено е поверена на жените, тъй като известното кавалерство е една от многото компенсиращи черти на албанския характер. В Македония обаче има райони, където човек може да язди коня си два-три дена без да види една униформа, да чуе дума на турски или да се натъкне на нечий предани на властта очи. В тези райони посещенията на турците са рядко и всяващо ужас събитие. Правителството прави своето присъствие осезаемо само когато неговите агенти

слизат да съберат данъците, когато някоя „леляща“ част се дотътри да залови някоя вечно изплъзваща се чета бунтовници или когато полицейска експедиция пристигне да накаже някой акт на открито неподчинение. Такива събития се случват рядко, но те имат свойството да остават в паметта. Селото може да се е опълчило на турското господство по един от няколкото добре дефинирани начина. Може би то е възнегодувало срещу насилничеството на някой събирач на данъци; възможно е да е приютило въоръжена група въстаници, на която и без това не би могло да се противопостави, ако е желало това; или пък то може да е хванало и убило някой цивилен турчин от съседно село, нападнал някое местно момиче. В такива случаи отмъщението е бавно, непредсказуемо, но сигурно. В най-добрия случай всички мъже, които могат да се заловят, ще бъдат безжалостно пребити, в най-лошия селото ще бъде изгорено, а някои от обитателите му заклани. „Виновните“ селяни почти сигурно ще са избягали дълго преди пристигането на турците. Техните роднини и съседи обаче ще пострадат тогава на тяхно място. Едно село е винаги колективно отговорно за деянията на своите жители, а свещеникът, учителят и кметът са главните жертви. В Македония няма никаква полицейска система, има само наказателни експедиции.

Но в промеждутъците между тези бедствия провинцията води своя живот на бъртане и тежък труд – разнообразяван от конспирации. Посещавайки селата след въстанието, човек проумяваше колко малко турското присъствие под формата на някой далечен гарнизон се отразява на тяхното ежедневие. Неведнъж изненадващо посещавах села, където младежите стояха на групи, облечени в техните въстанически униформи. Чекаларов и няколко други български войводи още шетаха наоколо със своите избраници от есенния набор. Гърците също имаха няколко чети на бойна нога и никоя от двете партии не изглеждаше сериозно притеснена от турците. В известни граници и при епизодични, но ужасяващи действия в отговор, всяка въоръжена сила, християнска или мюсюлманска, може да прави каквото си пожелае във вътрешността на Македония. Турците не са толкова управляващият фактор, колкото непредсказуема и невъзприемчива природна сила. През зимата на 1903–1904 г. Македония не бе толкова една завоювана област, колкото пустиня, пометена от един човешки ураган. Именно в такива условия бе израсло българското въстаническо движение, една съзидателна организация, противопоставяща се на една отрицателна и разрушителна сила – власт наред анархията.

Управлението на Турция е, в зависимост от това как някой избере да го разглежда, нещо поучително, достойно да се изучава, или нещо развеселяващо и забавно. Селянинът в по-светлите моменти на своето битие може да го види в неговия хумористичен аспект и в сбирките с български народни песни могат да се намерят някои весели сатири за турската некомпетентност. Но най-вече то предизвиква повече сълзи, отколкото смях, а преобладаващото чувство в сянката на полумесеца е това на парализиращ страх. Но в Македония страхът е повече от емоция. Той е физическа болест, зараза, обхванала страната, заболяване, идващо от тиранията. Човек влиза в някаква колиба, която селското семейство нарича дом. В потискащата тъмнина той започва постепенно да различава някакво същество, което се върти и пъшка на пода под някое мръсно одеало. Треска ли е, пита той, или шарка? И отговорът идва по обичайния и общоприет начин: „Болен е от страх“. Тази дума става ключ към половината обстоятелства на битието. Страхът е господстващият и вечно присъстващ мотив. Той строи села. Предизвиква миграции. Дава обяснение за измами. Той стои в основата на морала на една страна. От всички народности българите са най-непоклатими и търпеливи; те изглеждат безчувствени към болка и неподатливи на паника. Това, което може да изтръгне вик от тях или да разклати нервите им, не е някое обичайно сътресение, тъй като тяхната физическа структура се е приспособила към политическите условия, в които се намират. И все пак страхът е големият факт на техния ежедневен живот. Поглеждайки назад към моите странствания сред тях, една върволица от хора със съкрушен разсъдък се изправя в паметта ми – един стар свещеник, легнал до една горяща къща, безсловесен и умиращ бавно; една жена, която беше започнала да лае като куче от деня, в който нейното село бе изпепелено; една девойка, която бе полудяла, понеже майка ѝ я беше закопала в дупка под пода, за да я спаси от войниците; един момък, заболял от „страх“ от мига, в който един войник опрял нож в гърлото му; деца, бягащи ужасени при вида на някой странник, крещейки „Турци, турци!“. Това са човешките развалини след урагана, който си е присвоил функциите на Правителство. И дори върху онези, които избегнат това, нормални и непокътнати, терорът оставя своя неизличим знак. В света на кошмарите кланетата са винаги възможни. Човек не може да прекара и една седмица в град като Битоля, без да забележи в някой мирен следобед, че улиците са странно тихи и кепенците на магазините са спуснати. Да не е еврейският Шабат, пита

той, или някой православен празник? Но един поглед към имената над затворените врати показва, че това е някакъв обичай, който засяга всички вероизповедания еднакво. Това е просто най-обикновеното от всички обществени явления в Турция – паниката. Някакъв слух е плъзнал из пазара за надвиснали беди и всяка къща е затворила вратите си. На календара са отбелязани негови нарочени дни на страх. Това може да са месеците Рамазан и Байрам, когато се предполага, че мюсюлманите са лесно възпламеними и опасни. Може да е Великден, когато се смята, че шествията на православните разпалват техния фанатизъм. Може да е празникът на Св. св. Кирил и Методий, когато българите си припомнят, че са нация. Или това е денят на Св. Георги, когато почва пролетта и въстаникът напуска зимната си квартира – денят, когато „снегът се топи на Балканите“. Поводът има малко значение – за страха винаги има основателна причина. Европейецът в Турция, на сигурно място под закрилата на своя консул, понеже хвърля сянката на военния кораб, където и да мръдне, е в състояние да гледа от високо на тези страхове. Но дори и той има своите изживявания, които го карат да слезе на земята. Той се буди навярно в някоя зимна утрин, за да открие, че докато мразът е извършвал своите тайнства в тъмнината, охрана от турски войници, тъй тиха и тъй неканена като мряза, е застанала и е стояла будна пред вратата му – пратена, както може би той ще научи по-късно от префекта, който е чул, че мюсюлманската тълпа се е заклела да тури край на този гяур.

Кланета се случват рядко. Дори убийствата не минават незабелязано. Но възможността да стане клане, не може да се забрави никога и рискът от убийство е вечно налице. По-скоро това, а не самите изблици на ярост, е онова, което носи разрушителната несигурност в Турция. Умът на местните е винаги нащрек, за да усети неясното развитие на събитията и всяко произшествие носи сянката на обезпокоителни възможности. Някой турчин убива християнин, но работата не приключва тук. Това може да е началото на епидемия от насилие, някаква предумишлена поредица от необуздани жестокости. Едно убийство на пазара ще е достатъчно, за да бъде той затворен и да се посее страх във всеки дом.

Имаше едно село, наречено Крушйе, недалеч от Ресен, което бе изгорено до основи по време на последното въстание. Селяните обаче бяха яки и изобретателни. Те намериха временен дом в съседно село и се прехранваха с добив на дървени въглища в планината. Нямаха нужда от помощта на благотворители до януари. На Коледа двама от тях

бяха хванати на пътя и убити без причина. Седмица по-късно един друг от тези въглищари, тръгнал на работа, бе срещнат от войници и бит жестоко. Десет дни по-късно бях в селото Янковец, където повечето фамилии от Крушье бяха намерили убежище. Битият беше още в сериозно състояние и едва бях дошъл при него, когато пристигнаха около седем мъже от селцето, забързани и с празни ръце. Някои бяха покрити с кръв, някои накуцваха, някои бяха покрити с белези, други малко повече от уплашени. Същите войници от същия гарнизон ги бяха нападнали въоръжени на същия планински склон, бяха ги били и ограбили техните инструменти и животни. Това беше краят на горенето на дървени въглища за зимата и село Крушье попадна в книгите на Фонда за помощи. Тези мъже не бяха страхливци. Сигурно държаха пушките си скрити горе в хълмовете в очакване на следващото въстание. Но никой християнин не може да носи оръжие дори и за самозащита. Те могат само да сведат глава пред заплахата и да чакат далечно отмъщение и още по-съмнително освобождение. В едно общество, тъй овладяно от страх, не може да има никакво предприемачество, никаква търговия, никакъв стабилен индустриален живот¹⁹.

В град Ресен, центъра на тази област, имаше няколко сравнително богати хора, непритежаващи никакви собствени предприятия, които да поемат излишния им капитал. Десет села в непосредствена близост бяха изгорени. Селяните с нетърпение искаха да взимат парични заеми, обезпечени с тяхната земя, за да купят впрегатни волове, сечива и строителни материали. Но никой не желаше да дава на заем, даже и при прекомерните лихви (например 60 на сто), които са на власт в Македония. Рисковете бяха твърде големи – разбойничество, убийства и въстание. Само за едно нещо лихварят щеше да даде пари – за да помогне на селянина да напусне страната. Говори се, че над 3000 селяни са напуснали Македония в посока към Америка през зимата на 1903–1904. Длъжникът заминаваше отвъд досега на турските съдилища в една непозната страна. Той можеше да се провали, да умре или да забрави задължението си. Но онзи, който даваше пари, предпочиташе да се довери на неговата честна дума, отколкото да приеме ипотека в собствения си район, при всички местни рискове и шмекерии. Не може да има по-красноречив свидетел от този груб икономически

¹⁹ Трябва да се изтъкне, че всички инциденти, посочени в тази глава, се случиха в „реформирана“ Македония след приемането на Мюрцщегската програма.

факт за царството на страх и несигурност, което е нормално следствие от турската система на владичество²⁰.

БЕЛЕЖКА КЪМ ГЛАВА ПЪРВА

§ Съдилища и финанси

Четейки общата глава за турското управление, забелязах, че съм казал много малко или почти нищо за правораздаването и без оглед на това да оправдавам своя пропуск, нямам да добавя кой знае какво. Често може да се прочете за ужасяващите злоупотреби на турските съдилища, но аз трудно мога да си спомня момент, в който да съм чул някой в Турция да говори за съдилищата като реален фактор в неговото ежедневие. Те са така безкрайно лоши и корумпирани, че на никого и на сън не се явява да прибягне към тях за обезщетяването на вреда и е изключително интересно как добре, като цяло, обществото се справя без съдилища. Не смятам, че между хората в Македония има повече измами, отколкото в Европа – винаги изключвайки отношенията между турците и зависимите от тях християни. Но би било по-добре да няма граждански съдилища въобще, защото понастоящем богатите и от двете вероизповедания, които могат да си позволят да дадат подкуп, са

²⁰ Като резултат на несигурността на пътищата пътуването в Македония е сведено до минимум. Дразнещата и скъпа система на паспорти ограничава свободното движение между провинциите (вилаетите). Селяните, които имат по-малко причини да се плашат, отколкото принадлежащите към средната класа, са най-малко засегнати от разбойниците, но все пак и те се страхуват да пътуват. Там, където железницата все още не е стигнала, има много малка взаимна комуникация между един и друг град, а не съществува система за пощенски коли или обществени дилижанси – отчасти, тъй като има малко пътници, а отчасти, тъй като пътищата винаги са несигурни и често непроходими. Градските жители от по-имотните класи съвсем рядко се осмеляват да ходят на село. Познавах един българин от Охрид, един старец, който притежаваше няколко чифлика на няколко километра от града, който никога в живота си не ги беше посещавал. Един грък в Битоля, който черпеше целия си приход от собствени чифлици, позволи да минат пет години, без да ги обиколи. Един българин от Ресен, който по време на въстанието имаше голям имот на около десет километра от града, беше много заинтересован да разбере колко е ошетен и макар наистина да не беше плашлив човек, позволи да минат поне девет месеца, без да го види. Пътуването зиме се смята за немислена храброст, а пътуването, щом се стъмни, се смята за ясно доказателство за лудост.

в състояние да използват това като средство да надделеят над бедните. Що се отнася до наказателните съдилища, те са до такава степен просто поделение на изпълнителната власт, щото трудно може да се каже, че съществуват. Човек може да стои затворен с месеци и години без съд и толкова често, колкото и със съдебно решение, може да бъде освободен – особено ако приятелите му са успели да съберат достатъчно привлекателен подкуп. Когато някой процес наистина започне пред съдии, които са толкова продажни и необразовани, колкото са и сервилни и пристрастни, като правило той е чиста формалност, особено ако обвиняемият е християнин. Не е правилно да се каже, както често става, че думата на християнина не се допуска като доказателство, а истината е, че никакво доказателство така или иначе не се допуска, освен ако не е в съгласие с това, което съдът е замислил поначало. От време на време християните се опитват да установят свои частни съдилища, които да решават споровете, възникващи помежду им, а Българският революционен комитет, винаги стремящ се да действа като държава в държавата, насърчава тези експерименти, но те се смятат за нещо много подривно и се наказват по съответния начин.

Турската финансова система, от друга страна, би представлявала любопитен и забавен предмет на изследване, но пък когато се каже, че всичко е хаотично и корумпирано, едва ли е нужно да се изпада в подробности. Глупостта и бандитизмът са поравно виновни. Чиновниците са доста невежи по отношение сметките и всъщност поддържането на точни счетоводни книги на турски език би било трудно.

Финансите в провинциите страдат от два главни порока – (а) десетъкът в огромен брой от областите бива даван в залог за обезпечаване на лихвите по отоманския държавен дълг. (б) Провинциите никога не се третират като самостоятелни единици със свой местен бюджет. Във всеки един момент от тях може да бъде поискано да платят вноска, наречена „хавале“, която се тегли от техните резерви в полза на имперското правителство. Тези тегления се правят без никакво предварително проучване дали въпросната провинция има действителен излишък след покриването на собствените си задължения. Достатъчно е, че тя има някакви налични средства в касата или може да ги събере посредством данъци.

Не трябва да се предполага, че прекомерното бреме, което трябва да плати човек, обогатява държавата. Събирачът на данъци мами началника си, както и жертвите си. Любим способ е да се остави някой човек на мира за няколко години и после внезапно да му се поиска неизплатеният данък върху къщата или доходите, или дори данъка на

глава. Той не може да плати, но за да не бъде хвърлен в затвора, ще даде значителен бакшиш на чиновника. Понякога в замяна на подкуп събирачът ще оцени някоя голяма триетажна къща на по-ниска сума, отколкото една колиба от кал. За митниците всеки пътник, който е плащал долара, който открито му иска финансовият служител, който преглежда куфарите на гарата в Константинопол, ще си изгради сам впечатление. Но не е нужно да се трупат примери. Това е система, която вреди на всеки в нея. Чиновникът не получава заплата и ограбва хазната и гражданина с безпристрастна ръка.

Глава втора

СЕЛСКИЯТ ЖИВОТ В МАКЕДОНИЯ

Веднъж имах късмета да получа от солунския валия обяснение на македонския проблем, толкова кратко, колкото и вярно. „Всичко е по вина на българските училища“, заяви той. „В тези гнезда на порока синовете на селяните биват издържани години наред в условия на безделие и разкош. Ами те всъщност дори спят на легла. После се връщат по селата си. В къщите на бащите им няма никакви легла и тези млади господа са твърде префинени да спят на пода. Те опитват малко от този живот, а после вземат, че отиват в революционните чети. Това, което те желаят, е някое хубаво и апетитно правителствено назначение“. Валията успя да изложи сбито в тези кратки и типични слова главните факти на ситуацията и неговото резюме имаше качеството, че излагаше не само българската, но и турската гледна точка. Въпросът за леглата (ако приемем формулата на валията) е в основата на македонските трудности. Мотивите за въстание, с други думи, се крият толкова в икономическите несподоби на селячеството, колкото и в политическите възмущения на образованата класа.

В една страна, която би трябвало да е измежду най-богатите кътчета на Европа, селяните са потънали в безнадеждна бедност – при това една бедност, на която властниците им гледат като на техен естествен и предопределен жребий. От друга страна, съществуват български училища, работещи усърдно във всеки важен център и заети с предоставянето на хиляди младежи, способни да бъдат обучени на образование, което би им свършило работа в едно модерно и цивилизовано общество. Те завършват училище, за да попаднат в Средните векове. В родното им село няма поле за разгръщане на тяхната енергия. Чиновническите кариери са затворени за тях и в дългосрочен план, оказвайки се неподходящи за средата си, единственото, което им остава, е да променят самата Среда. Именно тази безперспективност, донякъде компенсирана от анархията и разнообразна от глада, е действителният факт, който стои зад македонските въстания. Кланетата и жесто-

костите, в които Европа е способна да прикове вниманието си, са само симптомите на много по-тежкото и по-хронично проявено състояние на безпорядък. Те не са причините, а последствията на революцията. Ако някой би искал да научи защо селяните придобиват оръжие, присъединяват се към четите и се излагат на опасностите на едно всеобщо въстание, трябва да проучи малко ежедневните реалности на селския живот.

Приближавайки всяко средно македонско село, не може да се види нищо, което да подсказва за бедност или несрета. Атмосферата в него е гостоприемна и земята ражда всичко онова, от което селянинът има нужда, и много от това, което може да изнесе навън. Оризът процъфтява като култура в ниско разположените долини. Царевницата е намерила втория си дом в тези райони, а пшеницата е в изобилие почти навсякъде. Виното, тютюнът и афионът носят големи доходи, а за да стигнеш до някое село, често се налага да се промушиш през гъстата зеленина на овощките. В доловете наоколо ще срещнеш младежите от селцето, свирещи на своите самоделни тръстикови флейти наред с стада овце. В езерцата и водоемите извън селото страшни черни биволи с бели очи седят, потопени в калта. Прасета се препъват в краката ти, единствените същества, които изглеждат доста освободени, тъй като никой мюсюлманин мародер не би ги докоснал. Има едно усещане за набиваща се на очи неподреденост, но дори и неподредеността изисква определено количество механизми. Къщите са от кирпич, а в хълмистите райони – от груб неорнаментиран камък. Покривите са нехайно наредени и всичко говори за мизерия, но дори и така, това е един безпорядък, който искрящото слънце и приятният въздух са в състояние да направят живописен. Само да намекнеш, че би искал да починеш малко на закрито, и идва изненадата. Селяните, водени от инстинкт за гостоприемство, те водят до къщата на най-богатия жител, но истината е, че очите на странника не могат да усетят тънката разлика. Прозорци често няма, а когато се срещат, са крайно малки. Подът е от вълнообразна пръст, а за легла има домашно изработени дюшеци от слама. Едно-две трикраки столчета и няколко глинени или тенекиени съдини са всичкото имущество, което е видно. Може би ще има и сандък, в който се държат домашно изработените празнични дрехи на жените. Един по един семейството се скупчва вътре и тогава ти става ясно, че в мрака на тази едничка стая живеят навярно седемнадесет-осемнадесет души – две поколения семейни двойки и малките деца на три-четири майки. И тогава човек разбира в подробности

значението на икономическата теория на валията. Късно вечер и рано сутрин, зиме и лете, тези седемнадесет селяни са навън в полето, садейки царевицата и тютюна си с усърдни ръце, направлявайки зад дървеното рало стария вол, на чийто живот се е опряла надеждата за жътва, сечейки дърва далече в планината или може би утъпквайки десетината мили път до пазара, за да продадат шест яйца за три пенса – и ето ги плодовете на техния усилен труд. Трудолюбието и пестеливостта на поколения, съвместната работа на братя и сестри, наследяването на цяло едно племе от дребносъци – всичко това е отразено в кирпичената къшурка с глинени гърнета и сламени постели.

И какво се получава от цялото монотонно усърдие на македонския селянин? Погледнете го от влака, който пълзи през полето в сивата утрин. Толкова рано, колкото можете да забележите каквото и да е, вие ще го видите да работи на полето със своите волове и рало. Той не ляга да почине на пладне и се труди до залез слънце. Голяма част от неговото бъртане без съмнение остава невъзнаградена, тъй като той рядко има досег до най-добрия пазар. Ралото му е същият дървен инструмент, който Каин може би е ползвал в Едем, а пътищата, които трябва да докарат продукцията му до града, служат за канали, по които се спускат зимните порои. При все това той произвежда много блага, от които не се ползва. Първото оплакване, което ще отправи към теб, е относно събирача на данъци. Турската фискална система започва с един тежък непряк данък от осем или единадесет на сто върху всички вносни стоки – сериозно бреме, тъй като не се налага единствено върху чуждестранните продукти, а дори и върху местните стоки, пренасяни от една турска провинция в друга. Същата прибира малко постъпления от монопола върху тютюна. Но тя най-вече притеснява селянина чрез преките повинности, които трябва да се изплащат в пари. Има данъци върху поземлената собственост, върху говедата, върху овцете и върху овошките, десетъци върху всеки вид земеделски добив и поголовен данък, който е изискуем само от християните и възлиза на десет шилинга годишно на всеки мъж. Допълвайки всички тези вземания с мъничко ирония, съществува образователен данък, както и тежък пътен данък за поддръжката на неописуемата пътна система.

В едно типично село, наречено Маврово (Тетовска каза), внимателно проучване, направено от един член на консулския корпус в Ускюб (Скопие) и проверено, независимо от него, от един от колегите му, показва, че средното селско семейство може да разчита, след като е удовлетворило земевладелеца и събирача на данъци, на нетен приход

от около десет лири. В преки данъци по всички параграфи това село от 150 къщи бе платило 530 турски лири или по 3 лири и 10 шилинга на домакинство. Но само когато погледне отделните пера в сметката, човек разбира колко непосилна е сумата всъщност.

Главната повинност е десятъкът върху реколтата. Правителството е твърде лениво да го събира директно. Всяка година десятъкът за всяко село се предлага на търг и се изтърсва в ръцете на онзи, който предложи най-много. Това може да е някой спекулант евреин, но по-често е някой богат бей от околността. Той изкарва печалбата си, както му е угодно, и сумата, която изплаща на хазната за правото да събира данъци, на практика има много малка връзка със сумата, която събира в действителност. Тази система на откупуване на данъци е премахвана неведнъж с имперски декрети. Тя постои поради две достатъчно основателни причини. На първо място, тя служи, за да държи местните мюсюлмански първенци верни. Това важи с особена сила в случаите, когато същите се оказват албанци. Те ненавиждат турците, не обичат султана и обсъждат неговите марионетки с безкрайна освободеност, но печалбите, които извличат от корупцията, ги правят пасивни и траещи си недоволници. На второ място, системата оцелява, понеже бюрокрацията също печели от нея. Ако някой прекупвач на данъци се е прочул като тиранин, той винаги може да бъде накаран да избълва част от своята плячка, за да запуши нечия уста и подозирам, че от разликата между законно дължимия и действително събрания десятък един значителен дял отива в джобовете на чиновниците. Що се отнася до способите за изнудване, те са безкрайно разнообразни. Най-очевидният е раздуването на добивите. Не трябва да се предполага, че бирникът го е еня да тегли зърното или да го измерва. Той нахлува в хамбара, хвърля един бърз поглед наоколо и записва първата оценка, която му хрумне. Да се протестира е не само безполезно, но и опасно. Веднъж посетих едно село в Малесията (Охридско) няколко часа, след като бирникът беше наобиколил. На вратата на една доста богата къща жените плачеха и кърсеха ръце. Те ме поведоха навътре и ми показаха купчина царевични кочани, които събирачът на данъци беше оценил на огромна стойност преди малко. За да видим как стоят нещата, накарахме децата да наронят кочаните и след това претеглихме зърното. То беше само една пета от изчисленото. За завършек на цялата история, когато работата стигна до знанието на турския офицер, който ме придружаваше, натоварен с ескортирането, натрапвано на всеки пътник, кметът се появи бързо и заяви, че всичко, казано от селяните, е куп

лъжи! Той се страхуваше от отмъщението на бирника, който беше влиятелен местен бей.

Друг любим метод, когато десетъкът се плаща в пари, е да се надцени не само размерът на добива, но и текущата му пазарна стойност. В Маврово например прекупвачът на данъци бе възприел простата мярка да обяви, че сено то струва десет пари оката. Цената в най-близкия град с пазар бе в действителност шест пари. Резултатът, разбира се, бе това, че имайки право да прибере паричния еквивалент на една седма от събраното сено, както и правото да установи мерките, по които се изчисляваше цената, селото плати тройно законно дължимата сума. Той имаше жандарми зад гърба си. Нищо не подлежи на възстановяване, а самото събиране на вземанията обикновено се извършва с най-всестранна глупава бруталност. Налог, който би бил горе-долу поносим в някоя добра година, се прибира безжалостно, когато реколтата е лоша. Често срещано е едно село да отсече своите овошки, за да избегне данъците върху тях. На книга има определено време, когато данъците стават изискуеми, но ако хазната е празна, тези ограничения скоро биват забравени. Когато бях в Монастир (Битоля) през пролетта на 1903 войсковите артелчици бяха ударили града и общината бе задължена да намери провизии за войниците. Междувременно бирниците се стараеха упорито да напълнят военните каси. Данъци, които се дължат на тримесечни вноски, биваха събирани предварително. Беше началото на лятото и селянинът, чийто хамбар отдавна бе празен, беше изразходвал кредита си. Говорих с кмета на едно малко село, където жандармеристите бяха врѣхлетели внезапно, за да поискат сумите за четири тримесечия закуп. Осем селяни в тази паланка бяха нямали какво да ядат и бяха поискали разрешение да идат до пазара, за да продадат агнетата си. Бяха им отказали разрешение и ги бяха пребили жестоко. Но на практика равносметката от ангарията е сама по себе си доказателство за потисническото естество на данъците. Ако някой селянин не може да плати своите данъци и ако няма нищо, което да продаде, за да ги покрие, той трябва да стане част от групите, за които се казва, че поправят пътища. Какво точно правят те, аз така и не можах да разкрия, тъй като със сигурност пътищата не носеха знака на техния труд. Селянинът се страхува да пътува, той напуска своето село с неохота и преди всичко той трепери заради рисковете, свързани с принудителен труд, когато войник или жандармерист са зад гърба му. При все това аз открих, че в едно от най-богатите села до Скопие – Кучевища, от 570 души мъжко население не по-малко от 370 мъже бяха

накарани предната година да изработят на ангария задълженията си спрямо бирника.

Там където бирникът жъне, албанецът баберкува. Жандармерията, самата тя съставена в голяма степен от останали без работа разбойници, по правило намира за благоразумно да се разбере с някой знатен обирджия. Едно разумно село би направило същото. За определена сума, изплащана ежегодно, някой албански главатар се наема да закриля подопечното си село, а пък ако селото е извън албанската сфера на влияние, то е по начало задължено да държи постоянно пребиваващи разбойници, които може да са, а може и да не са албанци. Ако селото принадлежи на турски земевладелец, тези мъже обикновено се избират измежду неговите измекари. Те са познати под името *бекчи* или селски пъдари. Те са необходими, понеже християнското население е напълно невъоръжено и беззащитно. До известна степен те подсигурият селото срещу външни грабител и в замяна на това вършат, позволено и под друга форма, грабителство за своя сметка. Те поддържат турския земевладелец срещу неговите подвластни селяни християни, а в смесените села подкрепят селяните мюсюлмани във всяка пакост или насилство, което те пожелаят да упражнят върху своите съседи християни. Разбира се, между тях има мнозина мъже на честта, които пазят старите албански традиции на преданост и рицарски дух. Но общо взето поведението им е това, което поведението на въоръжени мъже сред невъоръжено племе от подчинени¹ би било всякога. Селският пъдар изисква значителни възнаграждения в пари за своите услуги. Ако му се окаже дължимата почит, той често би се наел да принуди някой несговорчив баща да даде дъщеря си на неприятния нему кандидат-жених. Той събира някои обичайни налози – т.е. изнудва за пари, когато се жени всяка мома. Сумата е различна в зависимост от способността на баща ѝ и съпруга ѝ да платят и при неизпълнение на задължението за плащане, *бекчията* би реализирал своето *jus primae noctis* (право на първата нощ). Един консул от Монастир (Битоля) с опит, способен човек, който бе проучвал особеностите на страната, дори заяви без заобикалки, че тези мъже просто се отнасят

¹ В районите, където Българският комитет е активен, повечето от селата имат, всъщност са получили, значително количество пушки. Но тези оръжия трябва да се съхраняват в покой. Те са за използване, когато удари часът на въстанието, и те не могат да бъдат носени, показвани или използвани, за да се предотврати или да се възмезди индивидуална телесна повреда. В действителност е по-опасно за християните да имат пушки, отколкото да нямат.

със селянките като със свой харем. Освен това те си взимат това, което пожелаят за ядене или като обслужване. В пари онова, което съумяват да изтръгнат, варира според това доколко имат слава на свирепи люде. Доста лесно е да имаш точна информация. Село Маврово, например, имаше седем такива паразита. Те получаваха от 7 до 20 лири на глава. С други думи, средното домакинство с приход от 10 лири изплащаше около 1 лира и 10 шилинга за откупуване добрата воля на тези доморасли мародери.

Между македонските села има значителни разлики по места и главният фактор, според който може да се измерва тяхното благосъстояние, е характерът на съседите им. Едно село с уединено местоположение или в район, изцяло населен с християни, може да се радва на сравнителна сигурност и да се издигне при благоприятни условия до някакъв вид охолство. Близостта на село, чиито турци са фанатици, веднага потиска цялостния жизнен стандарт. Най-лошият възможен случай е този на славянското население, което граничи с албанските области – от Стара Сърбия (Косово – б. р.) на север надолу до долините около Кичево и Охрид, които са изложени на непрекъснатите нападения на клановете от Дебърско. В някои от тези долини албанските нашествия са ежегодно събитие, в други – хронично. Добитъкът бива открадван, реколтата от зърно и сено отнасяна преди да може да се прибере. Има времена, когато е невъзможно да се секат дърва в планината или въобще да се рискува да се излезе извън пределите на селото. В една изоставена долина на запад от Кичево има четири села, които можеха да разчитат на четири-пет посещения всяка година. През 1903 те бяха ограбени и опожарени, но щом албанците, докато се ползваха с картбланш поради въстанието, продължиха по-нататък в полето и нападнаха по-богатите райони, ние намерихме тези села твърде доволни. Тъй като бяха получили обичайното си наказание рано във времето и бяха преодолели нещата бързо, те смятаха, че като цяло са изкарали една добра и мирна година. Може би най-големият бич за тези области е любимото занимание на албанците – отвличането на хора, към което племената дибрани са особено пристрастени. Способът е да се залавя някой сам човек, обикновено момък или старец, който сече дървета или пасе овце далеч от селото. Той бива отведен в Дебър и държан там, докато не се плати откуп. Един предприемчив бей понякога има по няколко такива пленници в кулата си. Понякога ги оковават и ги водят на изгрев слънце с добитъка да работят на полето до вечерта. Познавах едно семейство в Малесията (Охридско), на което това бед-

ствие се бе случило три пъти в рамките на времето, за което един млад мъж, на не повече от тридесет години, имаше спомени. Знам за друг един случай, при който откупът, поискан за едно момче, бе цели 100 турски лири (около 93 лири стерлинги). Хората от неговото семейство не бяха нищо повече от едни селяни, макар и от по-богатите прослойки. Половината пари бяха събрани чрез продажбата на техните стада и земи, другата половина бе осигурена от по-големия брат, който изкара парите, напускайки жена си и децата си и работейки пет години в Константинопол. В крайна сметка тези изтръгвани насила суми са постоянна причина за преселения и селата в Малесията се поддържат единствено, пращайки най-предприемчивите си хора на работа в Австрия.

Ако селата в албанските територии са непрекъснато на ръба на глада и унищожението, южните области на Битолския вилает (провинция) са относително богати. Техните албански съседи принадлежат на по-мекото по характер племе на тоските. Има малко имения (*чифлици*) и повечето села притежават земите си. Но земеделието е сравнително маловажно. Селячеството се е отказало от борбата с бирниците и живее посредством труд на други места. Всяко село си има характерен занаят. Едно работи в зеленчуковите градини около Константинопол и продава тяхната продукция. Други имат монопол върху това, което ние бихме нарекли млекопреработвателна промишленост, и трупa богатства, продавайки *каймак* (вид подсладена сметана). Трето се слави със своите дърводелци, четвърто със зидарите си и те всички се скитат из целия Левант, строейки там, където има нужда от това. Едно малко село има традиционни връзки със строителния бранш в Атина и близо половината от фамилията имат къщи в гръцката столица, които са построили със собствените си ръце и от които взимат добри наеми. Други райони предпочитат да работят в България и Румъния. По-малко икономичните се задоволяват да отсъстват година-две, накрая на които те се връщат със спестявания, които се движат от 15 до 30 лири – доволно солиден капитал в тази първобитна страна. Най-богатото село, на което съм се натъквал, Смърдеш (Костурско – б.р.), сега просто една купчина обгорели руини, се хвалеше, че е достигнало това си първенствено положение, защото неговите младежи са предприемчиви дотолкова, че са готови да прекарат седем поредни години в странство, в края на които се завръщат с не по-малко от 200–300 лири в ръка. В резултат на това тези села твърде малко приличат на мизерните земеделски селца от областите около Охрид или Ускюб (Скопие).

Къщите са големи и сравнително добре построени. Всяко село може да се похвали с процъфтяващо училище и три-четири магазина, а църквите им са големи и почти демонстративно натруфени. Тези общности представляват интересно изключение от общата бедност, но все пак изключение, което доказва, че единственият начин да просперираш в Македония, е да я напуснеш.

Голямото значение на трудовите миграции в Македония е по същество един нездрав симптом. Страната е рядко населена и голяма част от повърхността ѝ стои пустееща и изоставена, отдадена на непресушените тресавища. Само заради настоящия застой в стопанския ѝ живот предприемчивият селянин е тласнат да работи отвъд нейните граници. Но въпреки това значимо явление, главното ѝ занятие е земеделието и условията, при които то се извършва и по-специално системата на земеползване, са от първостепенна важност за благосъстоянието на нейните народи.

По-мъчително от изнудването от страна на бирника и тормоза на селския пъдар е отношението на унизителна зависимост, в което селянинът е поставен често спрямо своя земевладелец. Системата на земеползване варира доста много в Македония. Има някои села, дарени с късмет и относителен просперитет, където селяните притежават полските земи наоколо и обитават в компактна маса едно чисто християнско селище. Другата крайност са селата, където хората са обикновени наемни работници. Понякога земевладелецът е християнин, но когато това е някой гръцки спекулант, живеещ в града, аз се съмнявам, че той позволява много-много някакви симпатии или чувство на съпричастност да се намесят в отношенията му с неговите селяни славяни. Мнозинството от селата в Македония принадлежат на турски бейове, които обработват полята си чрез системата на *métayage* или *изполичарство*. Земята и къщите принадлежат на бея, който дава зърното за посев, а понякога снабдява селяните и със сол и газ, освен че им позволява да секат дърва. Селянинът намира работната ръка, ралото и впрегатните животни и освен работата в полето, той е длъжен да посреща значителните изисквания за неплатен труд в личното стопанство и мелницата на бея, в добавка на сеченето на дърва и пренасянето на продукцията на последния гратис до пазара. Той не плаща наем в пари, но дели реколтата от нивите. Беят получава чистата половина от добива, селянинът запазва другата половина, но заплаща своя дял от десятъка. Същата система преобладава в някои части на Гърция, но там земевладелецът се задоволява с една трета от реколтата и няма десятък. Грубо казано, средното селско домакин-

ство произвежда продукция на стойност 25 лири годишно. От тях 3 лири и 10 шилинга отиват при бирника и 1 лира и десет шилинга при селския пъдар, иначе казано, постоянно пребиваващият разбойник, 10 лири (заедно с неопределено количество труд в сметката) отива при турския бей, докато 10 лири остават за селянина. По-съвършена система на ограбване и експлоатация човек трудно може да си представи.

Лесно би било да се извлече пресилена поука от един толкова типичен бюджет като този. В някои райони на Македония има бедност в степен, равностойна на безнадеждност и съсипия. Албанските предели живеят под постоянната заплаха от глад, а и другаде има нещастни села, които познават унизителния страх, че настъщният няма да стигне и за най-елементарно оцеляване. Но като цяло, главната болка на селяните е, че се трудят в полза на господари, които не признават, че носят някакво задължение в замяна на привилегиите, с които се ползват. Именно съотношението между наем и приход, между облагане и печалба е погрешно. Защото при всичко гореизложено, парите имат толкова значение в Турция, щото едно средно семейство може някак да преживее с жалкия остатък от 10 лири, който е оцелял от 25-те лири, спечелени от него. На това примитивно равнище природното изобилие е по-важно, отколкото алчността на завоевателя. Селяните са свикнали с трудностите. Слабите телом биват отсявани от студа, лошата храна и епидемиите². Издръжливостта на онези, които оцеляват, не е за вярване. Добре си спомням една прорязваща декемврийска утрин, когато стоях, топло увит в дебело зимно палто, треперейки в силния студ и хапещия вятър, в едно планинско албанско село край Охрид. Трудно можех да повярвам на очите си, когато забелязах едно момиченце на седем-осем години, смеейки се, да седи пред мене, босоного, гологлаво и буквално разголено, ако не се смята леката горна дреха, покриваща гърба му. Тя не беше дете на бедни хора. Оказа се, че е дъщеря на кмета, в чиято къща бях прекарал нощта – гостоприемен стар разбойник, който бе забогатял в течение на своите набези.

Истина е, че в нашето съзнание селското се олицетворява от бедно облечен човек, но аз не съм убеден, че това не се възприема като проблем от селяните. Верно е, че те нямат пари, но пък от друга страна и нямат големи претенции. Техният материален живот опира до основните потребности, както и на техните предци от преди хилядолетия.

² Едрата шарка, за щастие в лека форма, рядко отсъства. Тифът и дифтерията са чести. Охтиката е ужасяваща, докато тумори, язви и костни болести поразяват наред. Почти няма болници и компетентни лекари.

От цивилизования свят те се нуждаят само от руския газ³ за светене, най-евтините немски ножарски изделия, английския тъкачен памук и грубо облекло (шаяк), френска хартия за цигари, австрийска захар и кафе от Азия.

Всичко останало селото си приготвя само. Основната храна е хляб, смеска от жито и ориз или царевица, брашното е грубо смляно от водни мелници от местни мелничари. Месо селянинът рядко докосва, освен на най-големите празници, дори не използва много млечни продукти. Неговите любими удоволствия са червените чушки, чесънът, лукът и бобът, и с тяхна помощ той е способен да издържа на еднообразната хлебна диета. Това е най-евтината храна, която човек би могъл да си представи. За облеклото и мъжете, и жените разчитат на великолепни домашно изработени дрехи, направени от вълната на техните собствени овце, разчесана, изпредена и изтъкана с примитивни дървени инструменти, също изработени от селяните. Костюмът ще изтрае за времето на половината човешки живот и в някои области женските носии са бродирани с изключителен вкус и майсторство от традиционния дизайн. Всяко село има своята неизменна мода и в нея няма много пространство за разнообразие дори в качеството или стила. Всеки елемент от живота е регулиран от обичаите, които може би имат разлики само в дребните детайли от времето, когато славяните за пръв път са се установили в Македония. Поколение след поколение жените шият своите носии по един и същи начин. Грънчарят омесва своята глина на грънчарското колело в същите грациозни форми, а ковачът циганин кове същите лопати, същите скарите, същите юзди, същите куки и лостове. На празниците има неузряло червено вино (шира), а за всекидневна употреба безцветно алкохолно питие (ракия, мастика или узо), направено от ципата (зърната) и чепките на гроздето (джибри). Всяка неделя младите се събират около едно и също дърво в центъра на селото и танцуват същите печални и монотонни стъпки в дълга редица на еднаква немелодична музика, изпълнявана от кавал и еднообразния ритъм на барабан. Календарът, с неговите безкрайни

³ Аз подозирам, че газта се внася заради четвъртитите тенекиени кутии, в които е налята. Изглежда, че цялата местна икономика на Турция зависи от тях. Пъхнати една в друга и покрити с дъски и чували, те служат за жилища на бедните обитатели в градовете. Нарязани на листове, те служат за защита на стените на по-хубавите къщи от лошото време. Използват се като кани и кухненски прибори. Вашата храна, вашата вода и дори вашият хляб имат вкус на газ, факт, който за чувствителния пътешественик е сетивен символ на Изтока. Нищо не може да представи по-добре бедността и мърлявщината на ориенталския живот.

празници, с неговите дълги пости и неговите разпоредби за въздържание дава цялото разнообразие, от което селянинът се нуждае. Това е прост живот, измъчен и ограничен, но в него не липсват домашните радости и примитивният лукс. Той не се нуждае от нищо, което идва от външния свят. Той не е загрижен за марша на изобретателността и прогреса. Той трябва да е щастлив в неговия си прост материализъм, където не е под непрестанната заплаха на насилието и измамата. Страданието, което последва след въстанието, е рядкост за селското битие. Дори бирникът прави нередовни посещения. Албанските набези са на периоди и са ограничени. Единственият смущаващ елемент, който е постоянен и нетърпим, е този на съжителството с мюсюлманите и мюсюлманските господари – едри земевладелци (бейове). Сериозен факт е, че при получен доход от 25 лири типичното селско семейство е длъжно да плати около 15 лири от тях на господаря, бирника и селския пазач (пандурина). Но за съжаление, когато отношенията между селянина и неговия турски господар са били уредени по този прецизен начин черно на бяло, е казана само част от истината. Няма писмени договори, няма регулирани наемни отношения, няма обичаи, които съдът да прилага. Ако господарят и селянинът бяха от една и съща народност и една и съща вяра, ако припознаваха общ морален закон и чувстваха един към друг обикновена човешка симпатия във всекидневните им занимания, ако имаше полиция, която да възпира опасността от насилие, и правосъдие, което да прави измамата рискова, не би имало проблем. Но съществуващите неясни отношения подлагат селянина на непосилна икономическа тирания. Той е наемател, докогато скимне на господаря му, той зависи от милостта на своя господар, няма индустриален град, в който селянинът да си намери работа, ако бъде третиран грубо. Фактически той е слуга на чужд завоевател, който едва припознава тяхната обща човещина⁴.

Няма съдилища, в които той би могъл да се оплаче, не може да си позволи финансово да даде подкуп и нито един турски съдя не би си позволил да отсъди в полза на християнски селянин срещу мюсюлманския му господар. Селският полицаи (ако изобщо длъжността „бекчи“ заслужава това име) е нает и определен от бея. Единственият закон,

⁴ Разбира се, има изключения. Аз познавам трима албански бейове, за които дори собствените им български селяни казват само добри думи. Един от тях дори приюти и изхранва собствените си селяни в продължение на няколко месеца, след като тяхното село беше изгорено по време на въстанието от турските части. Но трябва да отбележа, че този случай беше единствен по рода си.

който регулира тези сложни и разтегливи отношения, е големият револвер, който беят носи затъкнат в колана си.

Каква е обичайната практика в тези отношения?

Тя трябва да варира, разбира се различно при различните села, но водещият фактор винаги е силата. Да почнем с това, че малко от мюсюлманските бейове притежават акт за собственост. Те са просто „самонастанили се“ на място, което техните бащи са завзели като собственост вследствие на някакво местно клане. Много от случаите са от този род, за които няма жива памет. Аз посетих едно село (Треска), което е само на два часа път от Ускюб (Скопие), и което е било населено с християни преди 50 години, където селяните са били притежатели на своята земя. След известно време, когато ние „заложихме на погрешния кон“ в Крим, някои предприемчиви албанци са се спуснали от планините, изклали са половината от населението, настанили са се в техните селски къщи и са заграбили земите на оцелелите. Хората от днешното поколение секат дърва и точат вода за сина на главатаря на бандата отпреди 50 години, който сега е благородник. Той им позволява да задържат половината от приходите за техния труд на земята, която някога е принадлежала на техните бащи. Селяните са практически роби, без свобода, сигурност или права. Съществуват, грубо казано, около 80 дена в годината, в които добрият християнин българин не ще върши повече работа на собствените си ниви, а именно през неделите и на църковните празници. Беят на Треска беше измислил находчив план да кара своите селяни да работят за него в неговите частни ниви във всеки ден от тези 80 дена на празници. За тази работа той не плащаше надница в пари или нещо друго и не даваше дял от продукцията на работниците. Селският пъдар е служител на бея. Половината от населението на селото сега са мюсюлмани. Те са освободени от тая ангария и естествено са винаги готови да използват своите оръжия, за да държат своите християнски съседи в подчинено положение. Преди да напусна това село, където няма неделя в седмичния цикъл на безплодни усилия, аз забелязах малка жива илюстрация на начина на живот, който неговите обитатели водят. Един възрастен мъж, добре сложен, но облечен в дрипи, миришещи на диво животно – дрехи, които всички тия селяни носят, докато не им е дадено оръжие и не се присъединят към въстаническите чети, дойде при мене тъкмо когато напусках селото. Мислейки си, че е възможно да притежавам някакви медицински умения, той заголи своята ръка и ми показа гнусна рана, която беше почнала да гноясва. И тогава, заедно с двамата му съсъ-

ди, които потвърдиха неговия разказ, той ми каза как се е стигнало до това положение. Преди два дена той си работел на нивата, когато турчинът от съседната нива го привикал с нетърпящ възражение тон да дойде и да му помогне. Българинът не можел да остави това, което правел в момента и му предложил да дойде след пет минути. Турчинът, усещайки тази демонстрация на независимост, се втурнал към него и го пробол с ножа си. Тази сутрин българинът тръгнал към Ускюб да превърже раната си, но турчинът го срещнал на пътя и го върнал обратно в селото. Аз му предложих да го взема с мене в града, но той не дръзна да дойде. Аз не можех да гарантирам за него и да го предпазя от последващо отмъщение на неговия враг. Разказът на този човек беше без съмнение самата истина. Когато българският селянин лъже, той не разказва такива банални истории като тази. Това беше само един малък случай на всекидневието в Треска. Аз не допускам, че на бея и неговите гавази често им се налага да употребяват своите ножове. Чувството, че могат да правят каквото си решат, без никакъв риск от наказание или отмъщение, е вероятно достатъчно, за да ги прави уважавани господари. Понякога, за малко може би е необходимо да бият, да нараняват, да убиват и след това традиционното им поведение от банална злоба, незначителни кражби и вулгарно желание се връща в своето спокойно всекидневно русло. Консулите нищо не са чували за тези малки селски трагедии – откраднатото палто от овча кожа, нарочно осакатен вол, за да окуцее, отрязано сенчесто дърво, отклоняване на водата за напояване, закачки и дори насилие над съпругата, докато мъжът ѝ се труди на полето. Те си минават незабелязано от ден на ден и може да се разбере за тях само тогава, когато някой случайно през свободното си време седне в селската колиба и преодолявайки срама и подозрителността на домакина, узнае за всички тези трагедии. Те не са нито интересни, нито сензационни, но това всекидневно домашно потисничество смазва селячеството много повече от потресаващото и безразборно нарушаване на закона и убива неговия дух, неговата интелигентност, неговата човештина и го превръща в това, което е то днес – разярен народ от роби, който е изцяло готов да извърши всякакво престъпление, да изтърпи всякакво мъчение, само и само да се отърве малко от тиранията, докато работи на своята нива, която тирания по-джда неговия залък, краде от труда му и унищожава душата му. Македонският проблем е безнадежден най-вече защото в него са наслоени много абстракции. Ние говорим за „проблеми на Балканите“, въстанически ексцесии и турски жестокости, без да разбираме, че тези от-

къслечни и обезпокоителни феномени са продукт на мизерия, която, както е постоянна, така е и безинтересна и непоносима. Ние мислим за турското управление като за изолиран и ирационален факт, но без разбирането, че това е високо организирана и съвсем интелигентна система, създадена да гарантира печалбите на едно малцинство от управляващи, прекупвачи на данъци и едри земевладелци. То се опира на масивната си база от корупционен и противообществен интерес. Политическата дезорганизация в управлението е едно от най-малките злини, които тази система ражда. Реалността, стояща зад цялата мътилка на междуетническият конфликт, отвъд шовинизма на балканските народи и сметките на Великите сили, е всъщност пренебрегнатата фигура на македонския селянин – ограбван, експлоатиран, поробван. Селянин, който е напълно незаинтересован от национални програми и загрижен единствено за деня, в който ще може да запази непокътнатото на гърба си своето топло палто от овча кожа, да ожени дъщеря си необезчестена и да яде на спокойствие своя собствен хляб, заслужен от усиления му труд. Всички наши усилия могат да пропаднат, опитвайки се да въведем при него нереално управление. Но политиките са, преди всичко, малка част от целостта на живота. Докато Сърбия спечели презрението на цивилизования свят, сръбският селянин сее в надежда и жъне в мир, разказвайки през зимните вечери приказки за убийствата и насилията над предците му. Докато България изпрати в изгнание своя княз и нейната столица бе изпълнена с обезпокоителното боричкане на партиите, нейното селячество упорито ореше свежата земя под своя плуг, освободено от страха, който парализира неговата енергия и поробва неговия дух. Дребните задачи на управлението, боричканията, интригите, реформите, които предприе парламентът, възбудата на пресата, всички те не струват нищо в спокойния свят на селското съществуване. Местната тирания на чуждата власт е това, което го афектира. Да избяга от този всекидневен гнет, ще бъде истинската му еманципация.

Глава трета

ПРАВОСЛАВНАТА ЦЪРКВА

В самото устие на една дива долина в Македония има малко село, което приютява под сламените си покриви и разнебитени стени повече мизерия и повече твърдост, отколкото може да срещнем където и да е в модерна Европа. Селяните са чисто и просто роби, които се трудят върху земята на господаря си според неговите прищевки седем дена всяка седмица. Техният случай не е онзи, на благодетелстваните от съдбата християнски селяни, които образуват в пределите на своето бърдо или долина – света на тяхното ежедневие – сплотена и приветлива общност от единовърци и единоплеменници. Къщата на бея се извисява над техните хижи. Измежарите на бея, бездейни, добре въоръжени и отгледани в една традиция на грабителство, живеят между тях и върху техните рамене. Битието им е монотонен кръг на експлоатация и робство, нарушаван и разнообразяван единствено от някоя безпричинна проява на злост или на някоя пакост, за която не е възможно нито да се отмъсти, нито да се търси обезщетение. Говорейки с тези селяни, аз си спомням, че в устата ми дойде въпросът:

– Защо стоите? Защо не емигрирате всички заедно? Нямате никакви земи да губите. Железницата е едва на десет мили. Почти можете да видите хълмовете на Сърбия, а България е само на три дена път пеша. Защо не идете в някоя страна, където ще можете да бъдете и богати, и свободни?

Отговорът ми даде следа към най-дълбоките инстинкти в природата на балканския селянин:

– Кой, казаха те, ще се грижи за манастира, ако го изоставим? Турците ще го заграбят.

И тогава те ме заведоха на посета „манастира“. Той представляваше само един малък параклис с няколко грубовати постройки наоколо. Някога бе имало един-двама монаси, но сега го бе поело едно селско семейство, което обработваше бедните земи, принадлежащи му в тази камениста долина, лишена от слънце. Той не можеше да се похвали

с никаква архитектурна красота, никакви пищни икони, никакви интересни дърворезби. Но неговата черупка от неукрасени камъни, макар и да бе измазана наскоро с хоросан, беше отеквала в продължение на векове с молитвите, вярата и нещастieto на тази забравена паланка. Грубите му надписи със славянски букви доказваха, че той датира отпреди завоюването. Той беше единствената връзка с миналото и селото бе готово да търпи своите ежедневни унижения, своето непрестанно бъртане, своята безнадеждна бедност, доволно да изпълнява простата задача да пази тези исторически камъни от разруха и да държи горящи малките пламъчета, които бяха почернили иконостаса с благочестието на вековете. Тази страст към църквата представляваше единствения духовен елемент в живота на селото, едничката грижа отвъд храната и одеждите и тя бе достатъчно силна да натежи повече от изкушенията на свободата и спокойствието. Колкото повече човек научава за македонските селяни, толкова повече разбира, че чувствата на това село се споделят от всички тях. Обхождайки опустошените села в Битолско след въстанието, винаги бях завеждан да видя изгорената и ограбена църква. Разрушаването ѝ засягаше хората далеч по-дълбоко от загубата на техните домове. Село след село ни умоляваше да заделим за поправка на църквите поне някаква част от парите от помощите, които ние харчехме, за да се справим не с друго, а с глада. Убеден съм, че средният селянин би предпочел ние да бяхме построили наново неговата църква, дори на цената той да се откаже от малко от храната и облеклото, които реално му давахме. Едва ли има село, така бедно и така малко, щото да няма църква, даже и когато самите селяни живеят в колиби от кал и няколко седмици преди жътва живеят на корени и треви, а пък по-богатите на юг издигат блестящи, макар и безвкусни, храмове, които се извисяват над полето¹.

¹ По-старите църкви в Изтока са всъщност нещо повече от светилища. Те имат малка връзка с населението. Може да ги откриете в безлюдни места, а пък един град с 5 000 души може да е украсен със 100 древни храма. Те не са места за сбирание и богослужение. По-скоро са паметници на някой светец. Има пространство да се разлюлее кадилница и да се изпее едно „алилуя“, но никой не се е сетил да остави място за паството. Картини (икони) честват мъртвия светия, а може би ковчеже съхранява мощите му. Малкото място със своите елегантна структура и чудати куполи от древни тухли изпълнява служба спрямо областта чрез простото си наличие и без съмнение има по-голяма роля при спечелване благоразположението на почитания светец или отшелник. Съвременните църкви, които често са широки и просторни, са очевидно изградени под влияние на доста различни идеи за мястото на Църквата в човешкия живот. Разбира се, те имат

Не толкова религиозните инстинкти на балканския селянин, колкото политическите условия, в които е поставен, обясняват неговата страстна привързаност към Църквата и голямата роля, която тя играе в неговия живот. Верността му към неговата Църква в продължение на пет века е била едно непрестанно мъченичество. Той е останал искрено предан към нея не просто поради една подкрепена от разума или традицията вяра в нейните постулати, а по-скоро понеже едно вероотстъпничество е означавало и отказ от неговата народност и предателство към делото на неговото собствено племе. Тя представлява единственият свободен и общностен начин на живот, който турците му позволяват. По същността си тя е национална организация. Тя му напомня за великото минало. Съединява го с другите християни из Империята и в свободните земи извън Империята. Това е едничката форма на сдружаване и обединение, която не е равностойна на предателство. Ако епископите са единствената християнска аристокрация в Турция, нейните синоди и местни съвети представляват единствена форма на автономия и представително самоуправление, които законът разрешава. Която и да е политическа организация извън Църквата непременно трябва да е някакво тайно и забранено общество. Вътре в Църквата и при разнообразните дейности, главно научно-просветителски, които се развиват около Църквата, е възможна известна свобода. В резултат на това християните в Турция винаги са съхранявали и все още притежават известно единство и сила на задружното действие. Църквата е платила неизбежната цена. Тя е малко или много секуларизирана и нейните духовни функции са пострадали. Нейната мисия е по-скоро патриотична, отколкото духовна.

Преобразуването на Православната църква в национална организация е било последица на особената цивилизация на завоевателите. Турците са били народ от войници с теократична организация. Техен

своите олтари и икони, но те са преди всичко „синагоги“ – места за събиране. Под турско господство селото е започнало да цени своята Църква като средище на своето обществено и политическо битие. Само тук е позволено на общината да се събере заедно. Тук тя е скрита от погледа на тирана и неверника. Срещи за обсъждане на разни светски работи стават понякога в главния кораб, а въстаническият комитет извиква селото в църквата, за да избере мъжете, които да служат в неговите чети. Въпреки това използване за светски нужди, Църквата запазва своята святост. Понякога, макар и рядко, тя беше използвана през зимата на 1903–1904 г. като убежище за бездомните семейства, но моето предложение тя да бъде превърната в болница по време на една епидемия, предизвика ужас – една смърт би означавала оскверняване.

закон е бил религиозният кодекс; тяхната армия – сила, побеждаваща в името на вярата. За граждански закони и гражданска администрация те не са имали никаква идея и тези понятия едва-едва са покълнали дори в наше време. Законът, който те са донесли със себе си, е бил Коранът и не е било по-възможно той да бъде наложен на християните, отколкото те да бъдат включени в армията. Съответно в Империята е израсла една любопитна система, която нямала териториална или народностна основа, а почивала изцяло на религията. Турските съдилища, които са съществували само за това да тълкуват Корана, са имали юрисдикция единствено спрямо мюсюлмани. Споровете между християни са били оставени за уреждане на християнската църква и главите на Църквата са били натоварени с отговорност пред османските чиновници за доброто управление на своите паства. Обществото е било организирано в църкви, към една или друга от които е трябвало да принадлежи всеки османски поданик. Тези милети, както те биват наричани – ислямът, Гръцката църква (Рум), католиците, арменците и евреите, са били единствените вътрешни деления, признати от турците. *Рум милет* (*Рум* е турска изкривена версия на *Ромеос*, гръцката дума за поданиците на Византия) е било всичко, останало от Източната империя. Под властта на епископи и патриарси той е продължил живота на византийския двор и запазил гръцката народност и гръцката форма на християнството. Това е било име, което е смесвало сърби, българи и гърци под едно общо название, което е означавало само признаването на властта на Константинополския патриарх. Системата е продължавала да живее навсякъде в своята цялост дълго през голяма част и от миналия век. В Албания има все още градове (например Ипек), където няма граждански съдилища и Коранът е единственият закон. Въпреки че един кодекс, основан на Наполеоновия модел, се е наложил във всички кътчета на Турция с изключение на най-изолираните, старата теократична уредба по никакъв начин не е отряла. По въпросите на брака, развода и наследството правораздават епископите. При това само султановият план за реформи от 1902 г. отмени схемата, според която всяка религиозна общност в главните градове избираше свой член без професионални умения да служи като съдия в различни граждански съдилища. При регистрация и за паспорти старата система на милетите е още на мода и сърби, власи, православни албанци и българи, които не са се присъединили към схизматичните национални църкви, все още биват класифицирани под широкото понятие *рум* – факт, от който гърците, с желание да обосноват претенциите си за Македония, бързат да се възползват.

Една от онези странни аномалии, поради които човек винаги изпада в затруднение в Турция, е, че епископите в Православната църква се радват, поне на книга и по право, на власт и сан, които духовниците в която и да е християнска страна рядко притежават, освен ако това не се дължи на личните им качества. Старомодният турчин рядко се скланя да разглежда християнина като нещо по-добро от някое нечисто и извратено животно. Официалните документи, които предоставят власт на епископите и патриарсите, се основават на един древен модел, който заклеявява цялото християнство като покварено творение на Лукавия. Султанът може да заповяда систематичното изколване на стадото на епископа, което да бъде извършено под контрола на неговите офицери по сигнала на тропети, даден от минаретата. Но въпреки всичко епископът е високопоставен служител на държавата. В официалната йерархия той може да е по-високо от гражданските и военните управители на града, в който се намира. Той може, ако пожелае, да претендира за властта, привилегиите и почестите, които този ранг му дава. Той има място в съвета на своята област.

Така се случил, че каймакамът (префектът) на Костур бе уволнен през есента на 1903 г., понеже бе попаднал твърде осезаемо и твърде явно под влиянието на гръцкия архиепископ. Това бе една безполезна предпазна мярка. Следващият каймакам, бидейки човек без особен характер и с ограничен интелект, паднал бързо под същата зависимост. Един способен духовник, ако има бърз ум и дълбока кесия, може да започне да упражнява едно много реално влияние върху администрацията. Каймакамите и дори валиите (губернаторите) рядко запазват поста си за много дълго и рядко придобиват значително влияние на място. Те започват да гледат на подкупите, които епископите им плащат, като на част от своите най-сигурни и надеждни доходи и това има за резултат, че знанието на турски език е по-ценено у един епископ, отколкото дълбоката запознатост с новозаветния гръцки. От малко значение е той да е богослов, но е много важно да е светска личност. И все пак измежду деветимата македонски епископи, с които се запознах, не повече от трима използваха властта си много ефективно. Епископите, макар и избрани изключително от безбрачното духовенство, което е имало дълго професионално обучение, често изпитват трудност да забравят селския си произход, а ужасът от управляващата народност, вкоренен у всеки македонски селянин, е способен да ги държи здраво през целия живот. Във всеки случай правомощията на местните турски чиновници са толкова ограничени в модерните условия, че влия-

нието на епископите може да се усеща само в дребните и маловажни работи. А ако епископът има някаква власт, той носи и много тежки отговорности. Ако се случи турците да изпаднат в настроение, когато им се иска народът да има само една глава, която да отрежат, епископът предлага много изкусителен заместител. През последните години руското влияние е заздравило положението на епископите. Класическият пример за тази тенденция епископите да се превръщат във виновници за прегрешенията на своето паство, е случаят с гръцкият патриарх, обесен по време на войната за независимост. По-новите арменски анали биха дали и други паралели. Тези неща по естествен път имат свойството да правят от средния епископ, който би трябвало да е нещо като народен трибун, един лукав и плах представител на официално вероизповедание, който с претръпнал врат служи на двама господари.

Но междусобствения му народ би било трудно да преувеличим влиянието на епископа. В престонародната реч на гърците той е известен като деспот (господар, т.е. владика – б. пр.). Той представлява измежду тях едновременно светската и църковната власт и той е най-близкият еквивалент на родна аристокрация. Той е едничкият им посредник с турците – освен ако има под ръка европейски консули. Той ръководи целия апарат на Църквата, включително нейните окастрени граждански функции (брак, наследство, развод). Той контролира училищата и ако съществува такова нещо, общинската болница. Той е приказно богат по селските стандарти. Той поддържа известен щат и обикновено обитава голяма къща на някоя командна височина. Съветът му е търсен по големи въпроси и по малки. Той поддържа дистанция, държи се по правило с достойнство, което е отчасти аристократично и отчасти свещеническо. Етикетът го обгражда с благоговейни фрази от византийски произход и обичаят предписва, че вярващите, които влизат, в негово присъствие трябва да се поклонят дълбоко, да целунат ръката му и да седнат на разстояние от неговия стол. Той обаче е част от един стар порядък, който бързо изчезва под западно влияние. Сред по-старото поколение епископи, макар и да се срещат нерядко, известна практическа мъдрост и познания за света, някаква образованост в европейския смисъл на думата е рядкост. Има все пак двама македонски епископи, и двамата гърци, които са учили в чужбина, единият в Оксфорд, а другият в Лайпциг, но тяхното знаене на английски и немски само изтъква по-ярко непоправимите византийски навици в мисленето им. Мнозина от висшето българско духовенство са учили в Русия,

но само в свещеническите семинарии, от които, допускам, модерните западни идеи са ревностно отстранявани. Те водят в по-голямата си част уседнал живот, рядко осмелявайки се да се покажат от палатите си или да установят връзка с ежедневието на селяните. Тяхна грижа е непрестанният кръговрат от сплетни и насилие, с чиято помощ всяка Църква в Македония пази позицията си спрямо своите съперници. Техен занаят е нетърпимостта, а тяхно занимание – пропагандата и това им оставя малко свободно време да се посветят на духовното и материално благосъстояние на паството им. За някои слухове разказват легенди за алчност и подкупност, най-вече при продажбата на право на развод. Най-приятният тип човек измежду тях, с когото се запознах, бе българският митрополит на Битоля Григорий, любезен старец с толкова невинен вкус, колкото може да е отглеждането на цветя. Като млад мъж той бе организиран походна болница по време на Руско-турската война и въпреки цялото противопоставяне на турци и гърци, бе прекарал няколко седмици, последвали въстанието, обхождайки разорените села да облекчи техните мъки.

Значението на епископите е обречено на изчезване заедно с турската власт и теократичната традиция, която тя е насадила в Източна Европа. Сега вече Българският комитет (ВМОРО – б.р.) представлява едно движение на демократичния бунт срещу тези князе в Църквата. То е движение, ръководено от млади и полузападнени мъже, които са така лишени от симпатии спрямо византизма, както и спрямо турската власт.

За един западен човек не е леко да се опита да оцени стойността и естеството на религията, що се отнася до Православната църква в Македония. Един ярък и твърде обективен факт обаче може би обещава един доста сигурен извод. Нищо не може да е по-забележително от всеобщото отсъствие на ереси сред християните в Турция и балканските страни. Живото размишление на гръцкия ум и загрижеността му по въпросите на религията са произвели една безкрайна поредица от повече или по-малко интересни ереси през Средновековието. С турското завоевание те внезапно са престанали. Един патриарх, образovan в Германия, е заигравал малко с протестантството през шестнадесети век (Лукарис – б.р.). Вярвам, че няма друго отклонение от монотонната пътека на официалното православие. Вярно, имало е схизми, но винаги на политическа, а не на богословска, почва. Опасявам се, че обяснението е съвсем на повърхността. В Източната църква няма ереси, понеже няма никакъв действителен интерес по отноше-

ние на религията. Турското управление е съкрушило всяка форма на интелектуален живот и във враждата между завоевателя и завоюваните християнството се е превърнало в нищо повече от една ментална униформа, в която едната страна е марширвала в една дълга и несигурна война. Всъщност завоеванието е разрушило една извънредно интересна ерес², която е процъфтявала под името богомилство сред македонските и босненските славяни, а също и в Албания. Тя изглежда е била унитарна по своята теология, манихейска в метафизиката си и така упорито идеалистка, така уверена, че цялата материя и оттам всички външни форми са зло, че е отхвърляла тайнствата. Малкото, което се знае за нея, подсказва за родство с някои от най-одухотворените руски селски ереси. Но съвременният балкански селянин няма нито свободното време, нито умствената свобода да се обърне към религията с някакви свежи и оригинални прозрения. И тук християнството на Източната църква отстъпва в сравнение с исляма, който доказва своята жизненост с немалко количество неортодоксална мисъл. Сред християните няма интелектуално движение, което да е така интересно, че да се сравни с бекташката ерес с нейния таен бунт срещу Мохамед, нейните мистични тенденции и проповядването на търпимост и братство.

Наистина кръстът на Изток се е превърнал дотолкова в един чисто военен символ, че е малко трудно да се дефинира православно християнство другояче освен по отрицателен път. Съмнявам се, че то има някакво важно отражение върху поведението, а в неговите традиции със сигурност вече няма и следа от онзи човеколюбив дух на милост и любов, които съвременното мислене все повече и повече има склонност да открива в своята религия. Мюсюлманинът поне има теория, че може да изкупи много грехове, давайки хляб на подобните на кучета парии от улиците³. Между християните не съществува подобно чувство, а няма дори и толкова малко признание на някакво задълже-

² Тя е била свързана с павликянската ерес в Армения, а също и с по-късните движения сред албигойците и бохемците.

³ Предполагам, че има малко мъже в историята, за чиято жестокост хронистите ще говорят по-сурово, както султан Абдул Хамид. И все пак този човек наскоро така го заболя, че издаде заповед, забраняваща на Европейската трамвайна компания в Константинопол да слага сол по линиите си през зимата, за да не би сместа от сол и сняг да причини болка на лапите на уличните кучета. Кой би бил по-виновен пред един справедлив и вечен разум – невежиат и суеверен деспот, който избива неверните си поданици или „просветеният“ гражданин на света, който причинява болка на безмълвни животни с цел печалба?

ние спрямо бедните и болните. Няма да забравя лесно впечатлението по време на едно посещение на Корча, богат и напредничав град със силна православна община, която пръска пари за огромни училища и една претенциозна катедрала, когато гръцкият епископ ме помоли да отпусна една лира от Британския фонд за помощи на едно-единствено семейство бежанци, което гладуваше на хвърлей камък от епископския дворец⁴.

И в Охрид, и в Костур направихме няколко напразни опита да придумаме българските клирици да посетят болните и ранените в нашите болници, да им донесат някакво душевно утешение, да им четат на глас, може би, и във всеки случай да ги разведрят с някоя мила човешка дума. Но очевидно служения от този род не влизат в източния идеал за християнството. Единствената загриженост, която духовенството прояви по отношение на нашите пациенти, представляваше острата тревога да не би да насърчаваме тези нещастни създания, нуждаещи се от всякакъв вид внимание и храна, да нарушават строгите пости, които Църквата налага в продължение на тридесет дена преди Коледа, както и по време на Велики пости. Мога само да си спомня за едно доказателство, показващо че църквата въобще се интересува от човешкото поведение – честото присъствие в църквите на груби символистични изображения, в които се описва съдбата на различни видове грешници и една избрана колекция от зли хора, включваща дори епископи и паши, търпят подобаващи, но винаги потресаващи мъчения. От друга страна, интересно е да се отбележи, че изповедта, която все още е на книга институция в Източната църква, е изпаднала почти изцяло от употреба. Това, изглежда, сочи едно растящо безразличие спрямо човешкото поведение, но също без съмнение това е естествено

⁴ Нищо не може да илюстрира в по-печални краски дълбоко присъщото варварство на Гръцката църква от отвратителната жестокост, която манастирите практикуват върху лудите. В Турция няма други приюти и методът на лечение се състои в затваряне на страдащия в подземен зандан, където той малко или много е доведен до глад, понякога лишен и от вода, а често и бит безжалостно, за да бъде изгонен злият дух. Знаех за случай, когато тези мъчения са били упражнявани върху един стар свещеник, който не страдал от нищо по-сериозно от загуба на умствена сила, нерядко следваща тежък пристъп на инфлуенца. Би било добре, ако превъзходните англикански духовници, опитващи се да насърчат един съюз с Източната църква, използват своето влияние, за да се премахнат такива злодеяния като тези, а не да увековечават чрез своите налудничави ласкателства самодоволството, което дава обяснение за тези неща. Турците не са единствените причинители на източни жестокости.

следствие от невежеството и западането на бялото духовенство. Да се иде за нравствено напътствие при средния селски свещеник, наистина би било твърде смешно. Женените свещеници извън по-големите градовете са в по-значителната си част почти изцяло необразовани и водят живота на селяните, добавяйки единствено таксите, плащани от паството им за венчавки, кръщенета и погребения към доходите от своите ниви. Те могат да четат достатъчно, за да мърморят по време на ритуала и да пишат достатъчно добре, щото да поддържат епархийския регистър, но тук свършва и превъзходството им пред обикновения селянин. Проповядването е на практика непознато. Тяхната функция не е на пастор или учител. Те са просто дребни чиновници, които изпълняват нужните ритуали за преминаването на границата между този свят и другия. Те погребват и кръщават срещу възнаграждение, съвсем в духа на митническия чиновник, който взема такса на границата от този, който влиза и този, който излиза. Свещеникът е въпреки това обикновено сред водачите на селото си. Като представител на епископа и един от „първенците“, когото турските власти могат да повикат за отчет, той упражнява значителна власт. Често имаме случаи да се обърнем към свещеника на някое опустошено село да състави списък на семействата в по-тежко състояние. Резултатът рядко бе задоволителен. Той или изработваше някакъв безсрамен каталог на своите роднини и приятели, или от страх да не обиди някого от паството си, вписваше всички по един и същи начин. Най-добрите свещеници бяха по правило хората, избрани от своето село за командири на въстанието заради природната дарба на ръководители.

И все пак бих предал едно изцяло грешно впечатление, ако нещо в тази глава твърди, че на македонския селянин му липсва религиозно чувство. Той го има дълбоко в себе си по начин, който не е много лесен за определяне. Той пости със съвестна акуратност не по-малко от двеста дена годишно, а едни православни пости, включващи въздържание не само от месо, но и от риба, мляко и яйца, са ужасно сурово изпитание. В градовете и навярно в по-богатите села това не се спазва в цялата му строгост, но пък жените в бедните планински села биха по-скоро умрели, отколкото да го нарушат. Церемониите играят голяма роля в живота на Македония и въпреки това не мога да си представя по-скандално непочтителни хора. Някои обичаи като благославянето на водите през празника на Св. Йоан Кръстител (Богоявление), когато епископът хвърля кръст в най-близкото езеро или река, за който младежите се хвърлят във водата, са откровено езически и очарователно живописни. Само един любител на старините би

намерил обаче извинение за церемониите на кръщаване и венчаване. Близките на детето или на младата двойка се смеят и говорят по време на старомодната и чудата процедура и аз съм чувал един български свещеник да докарва до смях църквата с някое остроумие, което пускаше през промеждутъците, когато мрънкаше разни формули и мажеше моравото тяло на злочестото дете, чертаейки съответния брой кръстове с миро. Но всъщност за селяните има някакво извинение. Богослужението се води изцяло на един мъртъв език, неразбираем за всички освен за образованите. Разбираемо е, че гърците трябва да се придържат към древния език, но когато човек разбере, че и новата Българска църква е възкресила старославянския на Свети Кирил и Методий, вместо да създаде литургия на съвременен български, той започва да подозира, че тъмнината и отдалечеността трябва да са основно желание на ориенталското религиозно съзнание. Онова, което остава след всичкото това отрицание, мисля, е следното – македонският селянин има натрапчивото усещане за присъствието на Бог и светците. Ежедневната му реч е формирана от това и непрекъснато повтарящи се изречения съдържат Божието име. На турски първата дума, която се научава е *яваш* (бавно); на български това е *Господ*. Съобщи, че си дошъл да донесеш някаква облага и неизменният отговор е „Господ те прати“. Попитай някое село какво ще прави, когато помощта, която си му предоставил, свърши, и то ще отвърне „Господ ще види“. Спомени, че някой е болен и си контраатакуван с „Господ ще го спаси“. Господът в тези фрази, подозирам, е просто неясната естествена сила на източния фатализъм, надарена с немного определими морални атрибути и влизаща в немного забележима и интимна връзка с човешкия дух. Но вярата в присъствието на Него и на един легион от светии, понякога видими и винаги дейни и не винаги различни от традиционните славянски самодиви, е напълно искрена и досега незасегната от западните влияния. Говори се, че в някои села българските селяни са били примамени да се присъединят към въстанието, като един фонограф, внесен в църквата на фаталното неделно богослужение, промълвил с тайнствен тон, че това е гласът на Христа, нареждащ на всички Свои последователи да се вдигнат срещу турците и уверяващ ги в победата. Не мога да гарантирам за истинността на тази легенда, но ако е измислица, то тя е достатъчно умела сатира за християнството на Балканите.

Има една обща илюзия по отношение на балканските Църкви, за чието популяризиране г-н Балфур направи много. Той пише и говори, като че ли разцепленията и враждите между източните християни са

резултат на техните религиозни различия. Това е едно обръщане на фактите точно наопаки. Вярно е, че старата вражда между гърци и латини е все още жива, но даже и това има началото си не в богословските различия, които са били изглаждани повече от един път, а по-скоро в горчивите спомени за кръстоносните походи, когато християнското рицарство от Запада се е отклонило от пътя, водещ към Божи гроб, за да превземе Константинопол и да разруши Източната империя. В Европейска Турция извън Албания и морските пристанища на Леванта обаче няма почти никакви католици. Битката между църквите е просто един политически или по-точно народностен конфликт, който е придобил църковна окраска единствено заради любопитната теократична уредба, която властва в Турция. Между Българската и Гръцката църква няма и сянка от различие било в доктрината, било в ритуалите, било в устройството. Единствената разлика между тях е, че „гърците“ признават властта на гръцкия патриарх и са включени в милета „рум“, докато българите отхвърлят неговото върховенство, подчиняват се на българския екзарх, използват славянския в службите си и са в редовете на българския милет. Преследванията изобилстват, но те не могат да се нарекат с право религиозни преследвания. Села са „покръствани“ със сила, със заплахи или с убеждаване и преминават от една „Църква“ към друга, но този процес е равносилен единствено на замяна на верността към една политическа пропаганда в полза на нейния съперник. Всички български схизматици са, разбира се, отлъчени от гръцкия патриарх, но абсурдността в употребата на духовни оръжия в една война на плътта е толкова явна, че „гърци“ и „схизматици“ често делят една и съща църква и провеждат литургии едната неделя едните, а другата – другите, на гръцки и славянски език пред един и същи олтар⁵.

Човек може да разбере тази изключителна вражда само припомняйки си, че турските институции правят невъзможно образуването на всякакъв вид партии или сдружения освен на църковна основа. Група хора, които биха желали да основат каквато и да е национална или политическа асоциация в Турция, трябва да избират между алтернативите да основат или църква, или тайно общество. Когато българите пожелаха да подчертаят факта, че те са отделна народност от гърците, единствената възможна процедура бе да направят схизматична Църква, която би им дала право да искат признаване като милет, понеже

⁵ Турнефор, ботаникът изпратен от Луи XIV на дълго пътешествие в Леванта, говори, че дори гърците и латините споделят едни и същи църкви в островите на Егейския архипелаг.

гърците отказваха да признаят техния език или да назначават български епископи. Успехът на българската пропаганда се дължи повече на възприемането на този рязък и безкомпромисен курс, отколкото на каквото и да е друго нещо. Сърбите никога не са се опитвали да отхвърлят властта на вселенския патриарх и въпреки че след невероятни разходи за бакшиши и много дипломатически интриги успяха през 1897 г. да прокарат назначението на един сърбин за архиепископ на Скопие, те все още са смесвани с гърците, власите и православните албанци в милета „рум“. Власите са в още по-ненормално положение. Те нямат своя Църква и духовна йерархия, а малцината свещеници, които посвещават да отслужат литургия на румънски, са скоро отлъчвани от гръцките епископи.

Може би най-любопитното събитие на Балканите обаче е организацията, наречена Католическа униатска църква. Нищо не свидетелства по толкова гръмък начин за това каква власт има „православието“ в Изтока. Униатската църква е изобретение, изиграло своята роля при усилията на Луи Наполеон (1857 – 1861) да укрепи френското влияние в Близкия изток. По обряда, устройството и дори догмите си, тя е на практика неразличима от Православната църква. Но както българската църква е една православна църква, признаваща не патриарха, а свой глава, познат като екзарх, така и Униатската църква е православна църква, която признава папата. Духовенството се жени, носи расото на източния свещеник, служи литургията на български и във всяка подробност следва източния обред. Изглеждало е, че няма друг начин да се създадат номинални католици, които да бъдат под френска защита. Движението е имало някакъв временен успех сред българите, но то е осуетило своите собствени цели, изплашвайки Русия, за да се стигне до създаването на Българската екзархия⁶, а когато това стана, привържениците му масово го напуснаха. Униатският патриарх бе похитен и Църквата няма практически никакви последователи днес в Македония, освен в Кукушко, където са разположени възхитителните ѝ сиропиталища. Скритото признание, че нищо в католицизма не е по-важно от властта на папата, изглежда по любопитен начин цинично. Но политиката на покръстване с едромасщабни политически методи се оправдава с второто поколение. Свещениците са образовани и преобразени – богослужението става изпълнено с почитателност, а

⁶ Това се случи през 1870 г. – в дните, когато панславизмът бе силен в Русия, а генерал Игнатиев управляваше Константинопол. Русия естествено се опасяваше, че ако южните славяни станат католици, тя би загубила своето господство над тях.

децата са обучени съобразно едно разбиране за религията, което няма нищо общо с това на истинската Източна църква. Но дните на политическите църкви минават дори и в Македония. През зимата на 1903–4 г. Сарафов, отвратен от това, че православна Русия не е подкрепила революцията, заповяда, с цел да спечели симпатията на западните сили, българите да се присъединяват или към римската, или към протестантската общност. На практика нямаше никакъв отклик⁷.

Но истинската религия на Балканите е нещо по-дълбоко вкоренено, отколкото цялата тази фантастична бъркотия от политически

⁷ Може би не е неуместно да добавя тук една бележка за неуспеха на протестантските мисии на Балканите. Истинският корен на този неуспех несъмнено е простият факт, че македонецът очаква неговата Църква да има определено национален и политически характер. Една чисто духовна пропаганда е неразбираема за него. Той никога не изоставя напълно от убеждението си, че американските мисионери може би работят за интересите на Англия или Америка (той трудно прави разлика между тях). Когато открие, че приемането на тази вяра не носи със себе си никакво основание да се иска консулска защита, той се чувства измамен и разочарован. Една Църква на този принцип в неговите очи не предлага никаква примамка, която да го изкуши за национално отстъпничество. Местните протестанти освен това трябва да понасят немалко гонения от обществото въпреки факта, че самите мисионери навред и заслужено са уважавани. Един от тях, който току-що бе напуснал Битоля, беше направо неофициално канонизиран от местното обществено мнение. При все това за тридесет години той бе покръстил същия брой хора. Евангелското протестантство, както го тълкуват по-старото поколение мисионери, изглежда – това е чисто лично мнение – някак си строго и стерилно вероизповедание. За местните то изглежда главно като поредица отрицания – толкова много забрани на вино, тютюн, иконопочитание и пътуване в неделите. Отрицанията никога не ще привличат. Друг сериозен недостатък е употребата на английски език в американските училища не просто като придобивка, а като средство за обучение. Френският е езикът, който образованият македонец желае да научи, а английският е сравнително безполезен. По-добри резултати трябва да бъдат постигнати от индустриалното и земеделско училище, открито от преподобния Е. Хаскел близо до Солун. Изглежда е жалко, че протестантските мисионери въобще са основавали една съперничаща Църква. Ако бяха приели духовен сан в Православната църква или пък дори да бяха се ограничили в образователна дейност, те биха насърчили една реформация отвътре. Без съмнение те са направили голямо добро, особено в България и Армения. Колежите и средните им училища бяха така широко посещавани от местни младежи-християни, че източните църкви бяха принудени в самозащита да им подражават. Чистото съперничество направи много за ускоряването на образователния напредък на всички християнски народности. Американските училища поне посяха дух на недоволство и устременост. Ако и да не направиха протестанти, те направиха относително добре образовани мъже, които намериха застой и потисничеството в турския изток за напълно непоносими.

църкви и народностни вражди. Тя е по-стара и по-първична от самото християнство, по-устойчива от византийския обред. Тя свързва натрупващите се столетия и свързва в благочестива приемственост съвременния селянин с неговия предтеча – езичник, който е носил същите носии и е водил същия живот в същите полета. Тя е основана на примитивната тъга пред стъписващия факт на смъртта, която никакво тайнство на Възкресението не е смекчило. Тя не е нито обред, нито вероизповедание, а единствено една изпълнена с копнеж любов на живите към мъртвите, което е по-дълбоко от която и да е вяра. Най-яркият израз на източна религиозност за мен е някой двор на църква в Македония по време на Задушница. Под един неуместен кръст стоят тъпи жени, ридаейки за мъртвите, някои с обичайна, ежегодна мъка, лишена и от нотка искреност, други с горчива болка, която сякаш се присмива на утешенията на религията. Една по една те поставят даровете си върху надгробните камъни – същите подаръци от вино и зърно, хранили сянката на Омировия герой. Вярно е, че свещеникът върви наоколо да ги благослови, но той е един духовен натрапник, довлечен от сила отвъд неговата същност в един праисторически ритуал, който живее в сърцата на балканските селяни, едно езичество по-природно, по-свойствено, по-дълбоко вкоренено от самата Православна църква.

Глава четвърта

ПЛЕМЕНАТА НА МАКЕДОНИЯ

Ако градовете бяха типични за Македония, то тя наистина щеше да е земя на неразгадаеми загадки и непроницаемо объркване. Те не се отличават с нищо друго освен с едно безпределно благоразположение към отживелиците от всички векове, една търпимост, която не отхвърля никакво нововъведение и не се стъписва пред никой анахронизъм. В град като Охрид човек чувства, като че се движи през помпозно шествие от чудновати и красиви неща, което е не по-реално от някоя символическа процесия. Този разпилян град е построен на бреговете на едно голямо езеро, а обграждащите го бели планини не пропускат в него модерния свят и прогонват всяка цивилизация. Рибарите плават по езерото в праисторически лодки, плоскодънни гемии с платформа при задницата, уравновесявани чрез грубо издялани трупи, заковани към дъските им както падне. Тях ги придвижват гребци, които настоятелно гребат само от едната страна, докато някой старец или момче, поставено на задницата, усилено се труди да попречи на гемията да тръгне в кръг. Облечени в носии, които едва ли са претърпели някакво изменение, откак първите славяни са нахлули на Балканите, селяните влизат и излизат през едни средновековни порти, които са на разпадане. Мъжете са облечени в груби кожуси от овчи кожи с вълната навътре. Те ходят бавно по заоблените камъни, навещавайки възлестите си и изстрадали от атмосферните влияния лица към земята, донякъде от умора и униние и донякъде, опитвайки се да не се спънат над кучетата, които спят в дупките по калдъръмите. По петите им тихо и послушно се влачат жените им, натоварени с продукция за пазара или прегънати под тежестта на товар дърва за огрев – слабоватото племе, което остарява преждевременно и се облича с една проста горна дреха, едва покриваща глезените, което по трогателен начин напомня детството. Всяко село си има своя мода как да бродира тая изящна одежда, а от червените или черните бодове можете да научите всичко, което искате да знаете за тази, която я носи. Можете да позна-

ете дали е от това или онова село. Тя се е облякла, както са се обличали майка ѝ и бабите ѝ поколения наред, а нейната преданост към традицията казва ясно, че тя никога не е поисквала нещо непознато или някое нововъведение, нито е въставала против общоприетите норми и еднообразието на нейната участ. Докато тя отминава, следват други типове, всеки еднакво консервативен, изпълнен с еднаква грижа към своето минало. Това може да е испански евреин, с дълга побеляла брада и груба роба или пък някой висок албанец, който позира в бялата си фустанела, с вид на предизвикателна бездейност и съзнавана сила.

Човек не иска да повярва, че те са хора от днешно време. Върви между тях сякаш върви през пасажите от божества и мумии в някой голям музей. Те принадлежат на същата епоха, на която принадлежи и средновековната крепост, увенчаваща върха на хълма или прекрасния параклис, увековечаващ паметта на Византия. Вековете се блъскат сред съвременната тълпа, а мъртвото минало е ваш ежедневен съсед. Не е иначе и в полумодернизирани градове като Битоля, който една железопътна линия свързва с откритото море и пазарите и производството на Европа. Гърците сноват, облечени в дрехи, които подражават по маймунски на модите в Лондон и Париж. Турските чиновници обичат да се гиздят с изтъркани черни фракове, скроени по мода, която не се поддава на описание. Дори и консулите обаче ходят навън, следвани по петите от някой албанец, облечен с фустанела, а преди да влезеш в града, трябва да минеш през една циганска колония, където пъргави черни мъже се занимават с ковачество в колиби, които приличат повече на мрежи, отколкото на постройки, и засмени жени стоят на вратата полуголи, показващи белите си зъби и диви очи, презиращи благоприличието и присмиващи се на страха. Цивилизацията е само един, и то неуместен, елемент сред многото в тази разнообразна бъркотия. Ще забележите само една обща черта в тая навалица от враждебни племена. Мъжете, с изключение на онези, които са достатъчно щастливи да са граждани на някоя европейска държава или са доволно бедни, за да не се боят от господарите си, носят червения фес, който, никой не знае точно как е станал знак за вяност към султана и подчинение на неговия закон. Никое друго покривало за глава, носещо някакво значение, не е могло да покрива толкова лицемерие и толкова предателство, толкова много междуособни вражди и толкова противопосочни заговори за бунтове и репресии¹.

¹ Фесът по произход в действителност е гръцка шапка, но днес е незаменимо доказателство за преданост. Да го захвърлиш, е белег на предателски намерения.

Има нещо в самия град на Македония, което отговаря на тая морална неразбория. Под едно кристално небе и в страни, където някое съзидателно племе е предшествало турците, човек се среща с нещо повече от онова, което възбужда едно просто учудване поради странността си. Крит например, със своите паметници на венецианската архитектура, притежава красота, която в Македония не се забелязва никъде. Въпреки това в тия къщи от разни периоди, потъващи охотно в разруха, без въобще да съзнават своята живописност, има очарование. В тях не се забелязва никаква претенция, нито пък внушение, че за човека ще се съди от елегантността на къщата, в която живее. Дървените елементи се оставят небоядисани – да гният според благоволенieto на милостивия климат. Забелязва се една търпимост към мръсотията, която граничи с презрението, което циникът показва към благоприличието в живота. Юлиан Отстъпник, наслаждаващ се на сплитъците в брадата си, би открил нещо сродно в това незачитане на чистотата, което царува дори в къщите на големците. Паши гледат имперските си дела в паянтови и рушащи се дворци, а бейове се носят величествено по коридори, скърцащи под стъпките им. Нищо не е довършено, нищо не е поправено. Струва ти се, че владеещото племе е било един наемател, който е съзнавал, че срокът му е отдавна изтекъл. Той живее от днес за утре в наетите си апартаменти и чака времето да му съобщи известието за изгонването му. Времето се бави, но той не може да почувства мястото като свое. Той живее в удобство, бидейки номад. Той обаче е доволен да прави компромиси с разрухата и споразумения с годините. Мисълта за бъдещето не го притеснява. Той не знае нищо за своите следовници. Няма усещане за задължение да стопанисва имота си, който по право принадлежи другиму. Затова градовете му добиват една неописуема атмосфера на бездейно лекота. Тук хората са изоставили изморителните усилия да подравняват и нивелират. Няма прави линии. Няма досадни нивелации. Природата и гравитацията са оставени да си вършат работата по собствен начин, а той се отличава с приятни криви линии и добродушни полегатости. Където разрушителният процес не е отишъл много далеч, ефектът е успокоителен

Знаех за един случай, при който двама селяни, наскоро завърнали се от Австрия, се появили с шапки в малкия град Струга. Те били начаса хвърлени в затвора. Един пиян караул веднъж вдигна пушка срещу мен, като влизах в двора на дойранската префектура. След това обясни, че тъй като не съм носил фес, не съм могъл да бъда приятел на султана. Албанците обаче носят малка бяла капа на темето, която при това се толерира.

и разнообразен, както например в Битоля, която е сравнително нов град. Но в Охрид човек може само да копнее да види знак на материално благосъстояние и едно поколение от работливи и решителни по дух хора. Няма по-меланхоличен град в Европа. Големите размери на неговата крепост и на стените му говорят за едно славно минало. Но сегашният град е място на развалини, обитавани от сираци. Всека втора къща представлява необитаван скелет от разпадащи се греди. Всяка втора къща има за глава на семейството вдовица.

Само в някои неприветливи албански градове се среща солидна архитектура. Там къщите са каменни. Рядко се вижда прозорец да гледа към улицата, и когато някое малко отвърстие се забележи на горния етаж, човек неспокойно поглежда към него и почти очаква да види пушка да се показва от застрашителния прорез. Но и тук, както във всички мохамедански градове, е налице един триумф на преднамерената красота. Белосаните джамии извисяват над ежедневната злоба и разрушение стройните си минарета с техните сигурни линии, самоуверената си настойчивост, а високи тополи в дворовете им смекчават онова, което на техния фон изглежда грубо. Трептенията във фалцета на мюезина добавят и ефекта на музиката и докато той пее, турската мърсотия се превръща в арабска елегантност. Джамията е единственият опит за съзидание сред всички дейности на турчина. Той не строи градове, не издига палати. Той няма нито изкуство, нито наука, нито политически живот. Типичната му дейност е разрушението и опустошението. Но джамията той наистина съгражда; а тъпаните, които огласят със своя монотонен звук дивите нощи на неговия Свети месец, изглежда задоволяват неговите духовни нужди чрез повтаряното изявление, че *Алах съществува*.

* * *

Който пише за Македония, е принуден да се занимае и с „турците“, но всъщност тоя термин няма никакво етнологическо значение, както няма такова значение и другият термин „гърци“. И наистина, първото условие за правилно разбиране на Македонския въпрос е да се схване, че в общи линии в същинска Македония – оная Македония, която се бунтува, която претендира, че е едно цяло и иска автономия – няма нито гърци, нито турци. Защото тази Македония е земеделска страна, чиято единичка индустрия е обработването на земята, а нейното производително население е групирани в селата. Гражданите са паразити и посредници. Между тази класа човек може да срещне истинските

турци. Те са чиновническата каста, като почнеш от пашите и военния щаб и свършиш с малките пощенски и митнически служители. По-важни измежду тях са чиновниците, които са свършили своето чиракуване в Хамидовата бюрокрация, тежейки на канцелариите на това или онова министерство в Константинопол. Мнозина от тях са същински турци от Мала Азия, но голям дял са черкези, някои са левантинци от неизвестен произход, а човек може да срещне сред тях и чистокръвни араби или негри. Уседналото мюсюлманско население в някои от по-големите градове, в Скопие особено, се състои главно от бежанци, повечето от славянски произход, които са избягали от северните държави: Босна, Сърбия и България, когато последните са били спечелени за свободата и отново присъединени към Европа. Тези хора, известни като мухаджири, са пословични фанатици. В някои случаи те са представители на най-лошите турски традиции и като не са могли да се помирят с идеята да живеят под западните условия, са се изселили по своя воля – описание, което е в сила за почти всички, дошли от Босна. Боя се обаче, че в повечето случаи те са жертви на християнска нетолерантност и неправда. Такъв е случаят с една голяма албанска колония, която била безмилостно прогонена от южните краища на Сърбия след Руско-турската война. И в двата случая те имат причини за недоволство. Те са селяни без земя и без доходна работа и докато някои от тях уголемяват чиновнишката, войнишката и шпионската класа, по-голямата част живее в мизерия и доставя материал за образуване на една опасна и свирепа сган, винаги готова чрез кръвопролитие да си отмъсти за сторената ѝ историческа неправда. Друг значителен мюсюлмански елемент в градовете са албанците, които са се преселили от своите безплодни планини в търсене на работа. Между тия разни мюсюлмански елементи – славяни, азиатци и албанци, не е налице племенна общност. Всеки говори своя език у дома си, а турският е отпосле научен и второстепенен говор. Но те всички са мюсюлмани и всички са „турци“ в политически смисъл – принадлежат на владеещата каста, те са управниците и войниците, така че са свързани помежду си чрез връзките на интереса, защото образуват едно малцинство, експлоатиращо подчинените местни племена и живеещо чрез неформалните и разнородни данъци на християнското мнозинство.

Други народности принадлежат към турската група, при все че те нито се сливат с нея, нито напълно споделят привилегиите ѝ – циганите и евреите. Циганите са доста многобройни. Те населяват отделни квартали по краищата на всички по-големи градове. Някои са усед-

нали и се занимават с традиционното си занятие – ковачество. Други са коняри и пътуващи продавачи на дребно и за повечето от тях се предполага, че прибавят нещо към законните си приходи чрез изкусно и хитро конекрадство. Колониите им са неописуемо интересни по отношение на мръсотията и разрухата си, простираща се от порутените къщи, които се тресат под ударите на чуковете, до високите един метър и нещо колиби, изградени от стари тенекета за газ, допълнени от парчета плът и зебло. Те живеят на открито, а бедността им е неограничена. Те обаче притежават същата стройна, макар и мускулеста хубост и същата веселост и умствено спокойствие, както хората в по-щастливи и богати земи. Тяхната религия е променлива и опортюнистка. В Турция засега са номинално мюсюлмани, но турците не ги смятат за особено правоверни и съзнават, че ако при скитанията им се случи да прекосят сръбската или българската граница, те веднага ще прегърнат християнството, както циганите в тези нови страни понастоящем. При все това тяхната разпуснатост ги поставя на страната на владеещата раса и при една схватка те, без съмнение, биха се присъединили към градската мюсюлманска тълпа. Но те са един политическо и икономически пренебрежим елемент и само тяхната живописност им дава право да бъдат споменати. На Гергьовден, когато празнуват идването на лятото, техните момичета и жени, разбулени и лишени от страх, обличат най-ярките си палта и най-раздутите шалвари в жълто, зелено или розово и тръгват с песни и цимбали в процесия да отрежат свежи клонки от някоя любима дъбрава. Те придават рядка прелест и движение на един свят на кошмари и паника, който познава малко веселие и много загриженост и страх.

Македонските евреи са и по-многобройни, и по-важни. Те трябва винаги да са съставлявали важна част от населението, както научаваме от Св. Апостол Павел в I век, и от Бениамин от Тудела в XII век, но главният им елемент понастоящем е с произход от Испания. Това са потомци на изгонените от Фердинанд и Изабела евреи. Тези пришълци трябва да са били достатъчно многобройни, за да претопят по-ранните поселения, защото испанският, странно изопачен и покварен, е навсякъде езикът на македонските евреи. Техният възглед за живота е съвършено ориенталски. В своята история нямат причина да обичат християните. Интереси и симпатии еднакво им диктуват да бъдат в съюз с турците. В награда за това те се радват на една доста голяма степен на свобода от угнетение и пълно доверие, на каквото нито едно християнско племе не се радва дори когато под диктата на

някоя временна политическа нужда то култивира отношения на разбирателство с турците. В някаква степен училищата, поддържани от *Alliance Israelite*, рушат пълната изолация, в която турските евреи са живели, докато активните търговски контакти на еврейските фирми в Солун с техните събратя по вяра в Будапеща и Виена им помагат да се ориентират в новостите. Те обаче остават закоравели туркофили. Новото им европейско образование, такова каквото е то, ни най-малко не ги приближава до християнските племена, които черпят своята наука и политическите си идеали от същите западни източници, и те си остават тъй уединени, както са били, когато цялата им култура се е състояла в учението на Талмуда. Тази нагласа у турските евреи има важни политически последици, понеже силно влияе върху симпатиите на големите вестници и вестникарски агенции на Запад, които се притежават и управляват от евреи, и по тоя начин забавя и изопачава въздействието на европейското мнение.

В Битоля и Костур има отдавнашни и доста важни еврейски колонии. Те са широко представени и в повечето от по-малко бедните градове. Всъщност разпространението им се предотвратява единствено от враждебността на християнските търговци, които са в ужас от тяхната конкуренция и понастоящем обикновено като предпазна мярка определят събота за пазарен ден – една безскрупулно хитра практика, която в крайна сметка е попречила на заселването им в няколко търговски средища, разраснали се напоследък. Именно в Солун обаче те достигат своята най-голяма слава и влияние. Солун е една рядкост в модерна Европа – град, чието население е в мнозинството си еврейско. В него евреите едва ли са по-малко от 80 000. Те монополизират търговията, управляват търговската флота и затъмняват гърците не само в търговията, но и в „обществото“. Техните претенциозни и грозни вили, построени в стил рококо, за да имат максимална показност, придават на солунските предградия атмосферата на една твърде европейска вулгарност. Вътре в града средните класи притискат тесните улички и неприветливите и тайнствени вътрешни дворове с издадените си горни етажи и изпъкнали стрехи. Те патрулират из града в дългите си роби, а жените им пазят средновековната си носия, крещяща и с деколте. Бият на очи и се чувстват като у дома си. Господстват над града, управлявайки турците и внушавайки страх у християните. Търговията не е единственото им призвание. По-долните класи държат монопол върху работата на пристанището и му дават лодкари и хамали, които не търпят никаква конкуренция от страна на другите народности. По улиците те

сами са си закон – в действителност християните изпадат в страх един ден яките еврейски хамали да не се присъединят към турската тълпа в някое всеобщо клане. Това еврейско надмощие прави града уникален сред морските пристанища в Леванта, където обикновено гръцкият елемент дава отпечатък на града.

Солун притежава моралната нечистотия на Европа и физическата нечистотия на Изтока. Може и да е живописен град с красивите си византийски къщи, римската си триумфална арка и своите замъци и бастioni, които напомнят за краткотрайната империя на кръстоносците. Главното впечатление, което дава обаче, е за грозота и материализъм. Мястото изглежда странно уединено и когато е затворено в клетката на стените си, се появява своеобразната загадка по силата на каква магия човек се е озовал на място, така различно от идиличните македонски долини на север или приказния залив на Волос на юг. От другата страна на залива Олимп го превръща в джудже и го укорява, правейки го тривиален. Това е град на противоречия, където хората купуват по телеграфа, облечени в костюми от гетото, и обръщат великолепия средновековен кастилски в жаргон за гадни удоволствия и дребнави печалби. И все пак в Солун живее още странна останка на един велик ентузиазъм, който едва ли има паралел в историята на Европа. Освен 80 000 ортодоксални евреи в Солун има и една секта отстъпници, познати като „дюнме“, на брой около 20 000 души. Към тях са еднакво недоверчиви и турците, и евреите, при все че те са по име привърженици на Исляма. Те живеят отделно и толкова се страхуват от смесване на своята кръв с турците, че имат обичай да сгодяват децата си, преди да са се родили, за да избегнат риска от някакво нежелано предложение. Те водят началото си от онзи *Annus Mirabilis*, когато, като по едно съвпадение с очакването на нашите анабаптисти и привърженици на петата монархия², един еврейски месиас се е появил в Леванта. Сабахтай Севи от Смирна си спечелил слава, надхвърляща местната. Всяко гето в Турция го приело и въвело неговия ритуал в своите синагоги, украсило с инициалите му стените си, изоставило търговията и се отдало на покаяние и подготовка. За година в Леванта е царувала честността. В Европа вестниците, които разказвали как тържествуващи множества избрани се запътват към Палестина, разпространили славата на Месията из Германия, Полша и Италия и дори от далечния Амстердам

² Петомонархистите са били една фанатична религиозна секта в Англия от времето на републиката, която вярвала, че има една пета всесветска монархия, когато Христос щял да царува 1000 години на земята.

в Турция се стекли поклонници да получат неговата благословия. За нещастие част от неговата програма било това да хване Великия турчин за брадата в неговия дворец и да го заведе във вериги в краката на „небесния лъв“, който трябвало да го отнесе в Цион. Пристигайки в Константинопол, Сабахтай бил задържан и хвърлен в затвора. Въпреки това всичко тръгнало добре, понеже местните власти, които ринели с лопата парите от трибута, събиран от поклонниците, които посещавали затвора на Месията, покрили скандала. Катастрофата дошла едва когато един месия съперник, изнесъл измислиците пред съд. Там Сабахтай бил призован да извърши чудо на място. Това се случило под неудобната форма да бъде изправен като мишена за стрелците с лък от имперската стража. Когато Сабахтай се дръпнал, било му предложено да избира между набиване на кол или обръщане в исляма. Той избрал второто и влиянието му сред евреите било такова, че след разобличаването и отричането хиляди негови привърженици го последвали и приели доброволно исляма. Солунските дюнметата са техни потомци. Два века на очакване не са помрачили тяхната надежда или подкопали верността им и сред мълвата за клане и революция в шумните пазари на модерния Солун, те все още чакат своя отстъпник месия.

С малко късмет един пътешественик в Македония може да чуе шест разни езика и четири сродни наречия да се говорят на един и същ пазар. Ако пазарът е в някой северен център, например в Скопие, селянките, които търгуват със сурова вълна и продават домашна прежда, може да си служат с две славянски наречия, които се различават малко, но все пак осезаемо. Жените, които идват от планинската област на север, са облечени в бели дрехи, бродирани с черно и зелено по най-красивите стари образци. Славянското наречие, което те говорят, показва сръбско влияние. С тях се смъкват и жените от полските села. Те обикновено имат вкус към червената бродерия и тяхното славянско наречие, ако трябва да се класифицира, клони повече към българското, отколкото към сръбското. Търговците по дюкяните принадлежат на три племена. Между тях има гърци, но те са вероятно пришълци от Солун и юга и са дошли след прокарването на железопътната линия. С тях се сблъскват евреите, които също идват от Солун и говорят своя испански жаргон. По-многобройни са власите, потомци на римски колонисти, може би най-старите жители в този град. Те говорят по еднакъв начин или своя латински (румънски) диалект, или славянското наречие на селяните, с които са търгували векове, или пък културния език на гърците, който е дошъл при тях чрез черквите и училищата им.

Те са превъзходни търговци; не отстъпват нито пред гърци, ни пред евреи и за разлика от тях по правило съумяват да живеят в приятелски отношения със славяните. Доста са многобройни в Македония (може би 200 000 души, или около една десета от населението), но тъй като са пръснати в уединени планински селски или в градските общности, не изявяват териториални претенции и в политиката действуват като равнотежест, за чието съюзничество усърдно се съревновават славяни и гърци. За да бъде пълна картината, ще има и многобройни тълпи от северни албанци (геги), които идват да продават добитък, неколцина южни албанци (тоски), облечени с бели фустанели, и говорещи свое особено наречие, които може би служат като гавази при официални лица, търговци или европейци. Пръснати тук-таме можеш да забележиш и неколцина цигани – търговци на коне, чийто роден език е ромският, както и известен брой войници, шпиони и чиновници, които не разбират нищо друго освен турски. Накратко казано, в тоя Вавилон човек може да различи две славянски и две албански наречия, влашки, турски, гръцки, еврейско-испански и ромски. При един разбор обаче става явно, че само албанският, славянският и влашкият език могат да имат претенция за същински македонски наречия, ако под неопределения термин „Македония“ трябва да разбираме регионът, който устройва заговори, бунтува се и настоява пред Европа да му се даде независимост. Тук няма *lingua franca*, общоговорим език. Суровата необходимост налага на по-голямата част от мъжкото население поне известно знание на турски език, но то рядко го говори с лекота. Селяните в редки случаи разбират повече от няколко думи и той никога не се е превърнал в средство за общуване между разните християнски племена. Гръцкият върши повече работа като език на учтивостта или търговията, но неговите дни са преброени; и като изключим южните покрайнини, сред славяните може да го говори само по-старото поколение. Сега френският заема мястото му. Славянският (особено българското наречие) е единичкият език, без който никой местен жител от северните и средните области не може да мине.

Градовете обаче не възпроизвеждат същинското разпределение на населението в Македония. Грубо казано, турци, гърци, евреи и цигани се срещат само в градовете и може почти да се пренебрегнат в един общ преглед на македонската етнография. Без съмнение трябва да мине много време, преди това убеждение да се наложи върху пътешественика. Той не ще го извлече от книгите и вестниците, които е изучавал. Те са писани от журналисти и пътешественици, които рядко

са получавали позволение да пътуват далеч от градовете. Съществува легенда, че пътуването във вътрешността на Турция е опасно. Тая легенда грижливо се подхранва от турците, които гледат да се възползват от какъвто е претекст, който би попречил на европейците да видят мизерията и лошото управление на селското население. Тя се насърчава и от християнските жители на градовете, плахи люде, които рядко (и то по сериозна причина) поверяват живота си на пътя из селските области. И най-после, малцината пътешественици, които са извършили тоя подвиг, не са склонни да омаловажават това свое постижение. Но след като човек е яздил и пътувал по критските и македонските пътища и пътеки, той престава да дава голяма вяра на тая басня. Но ако пътуването из вътрешността е наистина донякъде безопасно за европейците, то със сигурност е твърде неудобно. Що-годе поносими ханове няма, освен в три града на желязната линия, които се посещават от европейци – Скопие, Битоля и Солун. Пътищата пък са толкова отвратителни, че пътуване по тях с кола е цяло чистище, а коне за яздене, при все че са евтини и добри за купуване, се намират твърде рядко за наемане³. Ако рискът и неудобствата не са достатъчни да уплашат пътешественика, турците никога не се поколебават да го спрат без право на протест, освен ако той има силна официална поддръжка. А последната от всичко това е, че това, за което пътешественикът пише, са градовете, че формира впечатленията си в града и събира сведения от хората в града. Пазарът, с шестте си езика и с четирите си наречия, остава в неговия ум като типизиращ Македония. Неразборията и междуплеменните сблъсъци са това, което го занимава. Той се движи сред консулатите, чието занятие е да създават „чрез пропаганда“ изкуствени националности. Така може да му убегне, че истинската Македония е селската Македония, земята на селските общности, където можем със седмици да пътуваме, без да срещнем дори една паланка, чийто майчин език да е различен от българския или албанския.

Наистина, в Македония или по периферията ѝ има няколко същински турски селища, които се препитават чрез земеделие. Кайлярските мюсюлмани по южния край на същинска Македония са истински османски турци, за които се казва, че са изгонени от Мала Азия, за да бъдат изолирани. Подобна турска ивица има и навътре от Егейско море в богатата област между Серес и Драма, където се гледа тютюн, ала и тя е на ръба (на източния) на същинска Македония. По другите места дори мюсюлманите в селските области отговарят на нашето об-

³ Вж. бележка А в края на тази глава.

общение. Те са или албанци, или славяни⁴, приели исляма насила или поблазнени от личен интерес. Докато политически те съставят част от управляващата каста, то по език, произход и дори по много обществени обичаи и институции те не се различават от своите християнски съотечественици. Колкото за гърците, на север от Костурско те никъде не са селско население, освен на Халкидическия полуостров, на остров Тасос и по Егейското крайбрежие.

Докато е вярно, че главните елементи от селското население са само два на брой – славяни и албанци, същинският сложен проблем на Македония не се състои толкова в многобройността на враждуващите племена, колкото в обстоятелството, че не е лесно те да се отделят едно от друго. Сравнително лесно е да се каже кое е същинска Албания. Тя е планинският дом на една непобедена раса, който гледа към Адриатика, от залива Арта на юг до Черна гора на север. Тя включва по-голямата част от Епир с град Янина, областите около Корча и Елбасан чак до Охридското езеро на изток, както и дивите северни височини, по чиито краища са разположени градовете Дебър, Призрен, Печ и Шкодра. В тези предели, с изключение наистина на споменатите четири града, има малко славяни и населението е най-еднородното, което може да се намери в Турската империя. Като изключим евреите и гърците в Янина и власите в някои пръснати села, то е чисто албанско. От друга страна обаче, не може да се каже, че останалата част от областта е славянска. Физически границата между същинска Албания и Македония е рязка и добре определена. Това е Пиндската верига, която разделя Тесалия от Епир, минава край западния бряг на Охридското езеро и се простира на север до Косово поле. Това е величествена верига с дивни заснежени върхове и тя образува една толкова непроницаема стена, че гледайки към нея от полето, човек вижда върховете ѝ сякаш да се редят към север и юг в една продължителна и нежно вълниста линия и му се струва, че трябва да има някоя пътека, свързваща тия гиганти, по която може да се ходи, почти без никакво спускане от върхар до върхар от Черна гора чак до Коринтския залив. И в действителност това предположение не е много далеч от истината. Пиндската верига е наистина една непрекъсната планинска стена. В цялото ѝ северно протежение има само два нормални прохода. Първият е пътят от Елбасан за Охрид, който следва трасето на римската Виа Игнация. Вто-

⁴ Те са общо познати като помаци. Помациите образуват солиден дял от населението в един почти чисто мюсюлмански пояс между Драма и българската граница.

рият е пътят от Скопие през Тетово (Калканделен) за Призрен, който завива по склона на Шар (Скардус). Всъщност, този, вторият, може да се нарече проход само от учтивост. Близкият му връх беше покрит със сняг, когато го прекосих един пламтящ юни, и здравец и алпийски рози цъфтяха по пътеката. „Проход“ дава идея за път на европейския разсъдък, но тези велики имперски магистрали са не много повече от овчи пътеки, по които човек може да води, но едва ли да язди муле. Толкова непокътната и девствена е тази велика верига, че завършва не срамежливо или постепенно, а в превъзходния конусообразен връх Люботрън, който господства над скопското поле и косовската равнина, тъй както Олимп господства над Солун. Човек би помислил, че тук е налице естествена граница, която отделя Албания от Македония. Но политическите условия са се подиграли с географията и днес има една Албания отвъд Албания. Вероятно в по-отдавнашните векове преди турското нашествие, Пинд и Шар действително са разделяли албанци и славяни. Ако е имало нашествия, те са били по-скоро в противоположна посока. Именно славяните са нахлували в Албания. От турските завоевания нататък обаче албанското племе не само си е възвърнало своето, но е взело и повече. Особено през последните две столетия е имало постоянно движение на албанци мюсюлмани в източна посока. Под полумесеца те си възвръщат повече от изгубеното под кръста. Мъчно е да се добере човек до статистически данни, а и селското население не ще да вади общи заключения по този въпрос, а просто ще ви каже, че дадено албанско село е било направено преди около осемдесет години, или че някое село, което притежавало земята си и било населено само от българи, е минало под ярема на някой албански главатар преди петдесетина години. Подобни неща стават из цялата западна половина на Македония в продължение на най-малко две или три столетия и процесът още не е завършен. Той е най-забележим на север и областта, която някога е била главна база на сръбското племе и все още носи името Стара Сърбия, сега има население, което е в две трети албанско. Другаде преселението е много по-незначително, но все пак забележимо. Цялата провинция (вилает) с център Битоля е осеяна с албански селища. Човек ги открива в удобно разположение, обкръжени от три-четири български села, върху които албанците упражняват вид полуфеодален тероризъм. Албанските колонии обаче не са главно селски общности. По-често някой главатар (навярно разбойник, откупил спокойствието си от турците) се е установил в някоя голяма, разхвърляна ферма с укрепена сграда и неколцина сподвиж-

ници и постепенно е придобил положение на земевладелец и бейска титла, което в съвкупност означава икономическо робство за славянските селяни. Естествено това е ставало в по-привлекателните области и преди всичко в плодородните равнини⁵. Странната последица е, че по-богати български села са онези по ниските склонове на планините и дори в насечените и уединени котловини, понеже те са останали малко или много непритеснявани. Селата в долините са просто сбор от колиби и хижи, населени от крепостни селяни, които се трудят за някой албански господар. Това движение на населението естествено се е посрещало добре и се е насърчавало от турците. В повечето случаи то е заробвало и отслабвало техните славянски поданици, а на самите тях е спомагало да укрепят политическото си господство чрез един „гарнизон“ – както би го нарекъл някой ирландец – съставен от хора, чието материално благосъстояние зависело от продължението на мохамеданското владичество. Днес албанците са се превърнали до такава степен в македонско племе, че овчарите им зимно време редовно навлизат даже в средната Вардарска долина. Има също тъй албански села, нарочно основани от турците покрай границите на свободна България, по явни стратегически съображения. В действителност след последното въстание се обсъждаше заселването на албански колонии в Одринско.

* * *

От племената, които днес населяват Македония, само албанците имат право да претендират за автохтонност. Техният южен клон, тоските, са по всяка вероятност потомци по пряка линия на древните епироти. Техният северен клон, гегите, пък вероятно са народът, който древните са наричала илири. От древните македонци, чието първоначално обиталище е било разположено между Битоля и Воден, не са останали никакви наследници, освен ако някои останки от тях са избегнали влиянието на цивилизацията и са се смесили със сродните им албанци. Траките може би са оцелели в лицето на съвременните власи, поне дотолкова, доколкото те са били претопени от римските колонии. Всички тия първородни племена, макар и несъмнено близки сродници на гърците, трябва да са били твърде слабо елинизирани през класическия и македонския период. Гръцките колонии никога не са били повече от търговски центрове по крайбрежието и каквото е било гръцко в старо време, то е гръцко и днес. Няма никакво свиде-

⁵ Вж. бележка Б в края на главата.

телство, че вътрешността на страната е била населена някога от селско гръцко население. С римското завоевание настъпил един дълъг период, в който двата езика и двете цивилизации са се борили за господство. По разни места в голямо изобилие са били разпръснати военни колонии и това насаждане на латински градове станало само след като безмилостно били разрушени и разорени из корен по-старите гръцки градове, чието население било продадено в робство. Около тези колонии навярно са се скупчили местните жители, приели латинската реч, която съвременните власи все още пазят. Един византийски автор отбелязва многозначително, че траките никога не са били благородноположени към гръцкия, докато латинския са учили с лекота (Приск, История, стр. 190). До VI век латинският се е превърнал в езика на значителна част от Епир, Македония и Тракия. Ние сме свикнали да говорим за Византийската империя като за гръцка империя. Тя едва ли е придобила национален характер преди да започне продължителната ѝ финална агония. Именно кръстоносните походи са подчертали нейния елинизъм, научавайки източния свят, че латинският Запад все още е населен с варварски орди. Тогава, в двойната борба против франки и турци, се е възродил гръцкият патриотизъм, но твърде късно. В по-ранните векове на империята обаче гърците не са били дори и управляваща каста. Императорите са били космополити от всякакъв произход. Мнозина от най-добрите сред тях са били арменци; Юстиниан всъщност е бил славянин; гърците са били малко на брой. Нито пък и Източната църква е била по своето естество или произход гръцка. Арианите са показвали изразено предпочитание към латинския език и преследванията на вселенско-православната партия, на които те са се отдавали, са придобивали понякога характер на антигръцко движение. Именно в този период на гонения, докато латинско говорещи ариани са господствали в двора, Православната църква се е превърнала в онова, което винаги е била занапред – знаме на гръцкия патриотизъм и единствено външно въплъщение на гръцката национална идея. Латинският при това, дори и по Юстинианово време, все още е бил дотолкова официален език, че великите кодекси на императора са били съставени на него.

Каквото гръцко население и да е имало някога по вътрешността на провинциална Македония, то трябва да е било докрай изкоренено от варварските нашествия. Едно племе е следвало друго, завоевател е вървял по петите на завоевател; и при все че малцина от тези пришълци успявали да основат постоянни селища до нахлуването на

славяните, те унищожавали по-раншната цивилизация и съсипвали по-богатите класи, които били възприели гръцката култура. Завоевателите разорявали по-големите земеделски стопанства, а робите, които ги обработвали, били присвоявани от варварите или пък били освобождавани през тая вековна анархия. Културното малцинство, докарано до крайна бедност и заставено да търси убежище в укрепените градове, потънало до равнището на своите роби. Обедняването е било общо и заедно с богатството на старата аристокрация загинала и нейната елинска култура. Общото движение към градовете, подпомогнато от удивителната политика на императорите, е създало този уникален продукт на източните условия – левантинското население. Левантинецът е най-вече градски жител, но не всеки градски жител на изток е левантинец. Истинският левантинец принадлежи на едно племе, което населява само градовете – грък, евреин или европейски мелез. Той е отгледан в град и от люлката до гроба никога не го напуска. Презира провинцията и грубите чужди племена, които я населяват. Страхът го държи в очертанията на градските стени. Той не знае нищо за физическия труд. Винаги е при завоевателите и управниците си. Става плах и физически неспособен да се съпротивлява. Растежът на това левантинско население е започнал векове преди идването на турците. Провинцията е била или пустош, или враждебна област, населена от странни варвари. Каквито и военни или патриотични инстинкти да са притежавали гърците от македонските градове, те са били систематично потискани от византийската политика. Теорията на Константинопол е била, че функцията на уседналото гръцко население е да носи данъци и византийското облагане трябва да е било угнетително по размер и честота. Гърците не само са били освободени от военна служба, дори и за защитата на собствените им провинции, но дори им е било забранено да стават войници. Те вече са били онава, което са при турците – чисто гражданско население, плащащо с мъка трибут за една скъпоструваща управленческа машина. На никой собственик на земя или земеделски труженик не е било позволено да служи и армията е била съставена изцяло от наемници и варвари. До управлението на Юстиниан гръцките градове са се ползвали все още с някаква местна независимост. Юстиниан обаче, търсейки отчаяно източници на имперски доходи, конфискувал техните доходи. Последица от това било, че пътищата навсякъде са били занемарени и полицията разформирована. Без пътища и без сигурност градовете са станали по-изолирани от когато и да е било, а всеобщият упадък по

посока на варварство и разложение е тръгнал с по-бърза от всякога крачка. Накрая, сякаш да съсипе докрай елинизма в Македония, Юстиниан, живеещ в постоянен страх от бунт, е премахнал милициите, които гръцките градове са започнали да възстановяват при заплахата от варварски нашествия и така е оставил тези градове на милостта на всяка плячкосваща орда. Когато един професор в модерна Атина изтъква теорията, че днешните македонци са всъщност прикрити гърци, отговорът ще открие в тази глава на историята. Македония никога не е била гръцка; каквато и елинска цивилизация да е притежавала, тя е била унищожена дълго време преди идването на турците и дълго преди възникването на сръбската и българската империи. Тя е била унищожена от един неосъзнат заговор между Византийската империя и варварите.

Когато вътрешността на страната била напусната от установеното цивилизовано население, което плащало данъци, нейната участ престанала да интересува Византия. Варварите действали според природата си, заселвали се, където пожелали и грабели според прищевките си. Едничката грижа на империята сега била търговията. Намаленото гръцко население заемало крайбрежието на Егейското море и на Адриатика, а навътре в сушата управителите гледали само как да поддържат отворени големите и важни пътища, през които се пренасяло богатството на Азия към западните пазари. Сега индийската търговия минавала през черноморския маршрут и пътят *Via Egnatia* от Солун до *Dugagrachium* (Драч) още се поддържал отворен.

Готите, хуните и аварите не се установили в Македония. Но славянските племена, които придружавали като съюзници аварите, без съмнение се установили и техните села се простирали даже на юг от *Via Egnatia* и то още в царуването на Ираклий (565–633 сл. Хр.). Сърбите и хърватите всъщност били поканени да се заселят от Ираклия. Като че ли за да бъдат насърчени варварите във вреда на гърците, те били освободени от данъци и служели като милиция въпреки факта, че били земеделци. Няма съмнение, че те се смесили с по-ранните славянски пришълци. Тези примитивно славянски преселници се различавали много от по-дивите варвари. Те не били толкова пастирски, колкото земеделски народ. Предпочитали да се установят, а не да скитат, грабейки. Групирали се в села, които водели един вид комунален живот и желали никой да не им пречи на независимостта им по места. Те не били политически народ в същинския смисъл на думата. Не образували организирана държава, нямали аристокрация, а гла-

ватарите им вероятно били изборни. Не образували нито кланове⁶, нито градове. Основна тяхна единица била паланката, в чиито рамки се съдържали всичкото им знание и целият им обществен живот. Те били подозрителни към всяка власт, която се стремяла да ги обедини, и готови да се хвърлят в междуособици. Племенното им чувство трябва да е било слабо развито и те лесно се смесвали с всеки родствен народ, който говорел славянски език. За тях селото било едничката политическа реалност. Србските и българските завоевания са могли да внесат много малка промяна във всекидневния им живот и дори турската тирания им оставила техния неразградим политически атом – тяхното село. Преди десет-двадесет столетия те трябва да са били същият първичен и консервативен народ, какъвто са и днес: бърхтещи се, трудолюбиви, неагресивни, имащи братството на селския живот за основа на своите добродетели. Християнството е изменило теорията им за другия свят, но не ще е могло много да измени възгледа им за този.

Чисто славянските племена, без значение дали са се наричали сърби, хървати, словенци или анти, несъмнено са били населили Македония до края на седмото столетие. Но те не са се стремели към национална сплотеност и затова в политическо отношение не са били заплаха за Византия. Били са по-скоро заселници, отколкото завоеватели. Нужно е било да им се влее неславянска кръв, която да ги възпламени с политически амбиции и да ги организира, превръщайки ги в съперник на Източната империя. Този импулс дошъл от българите (Волга-рите, хората от Волга) един неарийски и сроден на турците народ, който отдавна бил заседнал на Волга. Тяхната организация била съвсем противоположна на славянската. Те имали абсолютен крал или хан, който ги управлявал като източен деспот. Били многоженци, имали роби и били привикнали към военна дисциплина. Както турците, те си бръснели главите, като оставяли на върха дълга опашка. Изгаряли вдовиците си и принасяли човешки жертви. Тези неприятни азиатски номади нямали собствена цивилизация. Те възприели славянския език, изменяйки структурата му, и с охота се смесвали и женили със славяните. Тоя процес може да е бил почнал преди да напуснат Волга и със сигурност е бил завършил преди християнизирването им през 864г., понеже Кирил и Методий им проповядвали на славянски. Тяхното царство било основано близо до Варна в 678г. и в началото зае-

⁶ Група сродни семейства с един главатар.

мало почти същите земи, които заема съвременна България. При все че българите му дали своята организация и го направили сила, то не по-малко трябва да е било предимно славянско по кръв и традиции. Тяхното царство едва било консолидирано, когато почнали да настъпват към Тракия и Македония. Те обсадили Солун в 679 година и повтаряли своите нашествия всеки път, когато империята трябвало да се разправя с арабите или турците. При техния хан Крум нахлули в Тракия и два пъти се явявали под стените на Цариград, разгромили и убили двама поредни императори (Никифор и Михаил) и създали една от безсмъртните легенди на Балканите, превръщайки Никифоровия череп в чаша. Близко столетие по-късно (892 г.) при техния хан Симеон, който приел титлата цар, българите основали своята първа империя. Тя се простирала първоначално върху цял Епир, Македония, Тракия и България. При третия цар, Самуил, източните провинции били изгубени, но царството останало твърдо закрепено на запад, със столица Охрид, където запазило независимостта си до 1018 г.⁷ В този смисъл то определено било една македонска държава и Охрид добил в традицията на македонските славяни един сантиментален престиж, който все още пази. След прекъсване от повече от век и половина българите се появяват отново като имперска сила (1186 г.) по властта на една династия от авантюристи на име Асеневци, която е била от влашки произход. Държавата представлявала съюз между власи и славяни и може да е била „българска“ само в смисъл, че е възстановила българската завоевателска традиция. Тя извлякла максимална полза от анархията, последвала Четвъртия кръстоносен поход, и влизала в съюз понякога с гърците, а понякога и с латинците. Трима владетели били паднали от ръката на убиец. Четвъртият, Асен II, имал най-голяма сила в Източна Европа. Той владее целия Балкански полуостров, включително Сърбия и Албания, и не оставил на латинците друго освен Цариград, с който неговата столица Търново съперничела по великолепието на постройките си и по материалното си благосъстояние. Но Второто българско царство се разпаднало на части веднага след Асеновата смърт в 1241 година, при все че България запазила поне сянка на независимост до изгарянето на Търново от турците в 1393 г. Интервалът между Асеновата смърт и идването на турците е отбелязан с появяването на една ефемерна сръбска държава. Тя постигнала държавен статут през 1150 г.

⁷ Последният удар бил нанесен от император Василий Българоубиец, за когото се казва, че убил 15 000 българи само в една битка, а на останалите 150 души извадил очите и ги изпратил да разкажат на цар Самуил за случилото се.

при Стефан Неман, който бил избран вожд на Нови Пазар. Нейното естествено разширение било по-скоро в северна посока, отколкото към Македония. Центърът ѝ бил в Косово поле (Стара Сърбия), и включвала Босна, Черна гора и част от днешна Сърбия. След свиването на Второто българско царство Сърбия станала главната сила на Балканите и започнала да натиска към Македония и Албания. При последния ѝ крал Стефан Душан, който установил своята столица в Скопие, тя покривала целия Балкански полуостров без Солун и Константинопол. Стефан разбил унгарците и турците и изглеждало като че ли скоро щял да превземе и Константинопол и така да унищожи Византийската империя в последното ѝ прибежище, когато внезапно умрял може би от отравяне, в стана си (1356 г.). Неговата империя, както и Асеновата, се разпаднала след смъртта му, когато била на върха на своето величие, а нейните несговорни остатъци лесно станали плячка на турците, които накрая сразили един слаб и неверен съюз от сръбски, албански и български владетелчета на съдбоносното Косово поле (1389 г.). Сръбската аристокрация или избягала в Босна, Черна гора и Унгария, или приела исляма и Македония още веднъж станала земя с малки села, чиято по-нататъшна борба била за запазване на тяхната уединеност и самоличност под още една чуждоземна тирания⁸. Селата продължавали да живеят своя обикновен живот и каквото имало родно и оригинално между македонските славяни, то растяло направо от селската почва. Народните балади имат по-голяма стойност от черковните истории. Местната Богомилска ерес е била далеч по-интересен опит за разбиране на вселената, отколкото което и да е нещо в требниците на официалната църква. Традиционните шевици на селянките показват, че художественият инстинкт би могъл да намери по-достоеен израз при по-щастливи условия. Но Македония никога не е имала благоприятен случай. Кръстоносците, турците и липсата на политически идеали между славяните са попречили да се образува една трайна държава, която би могла да пази мира и да им позволи да се развиват според потребностите си. Една толерантна тирания, макар и чужда, може би е могло да доведе дотам по същия начин както и една местна държава, стига да е било позволено на това племе да води сравнително свободно и безопасно селския живот, към който то има толкова вкус.

⁸ Скицата на политическите превратности в Македония преди идването на турците е по необходимост непълна. Имало е така също и една твърде процъфтяваща влашка държава, чийто център е бил в Тесалия.

Не е чудно, че една толкова размирна и изпълнена с несигурност история е имала за плод безкрайни политически противоречия. Преди сто години трябва да е било трудно да се намери един жител на централна Македония, който би отговорил с разбиране на въпроса дали е сърбин, или българин по народност. Споменът за миналото е бил напълно изчезнал и нищо не е било останало сред селяните освен неясното предание, че техните предци някога са били свободни. Веднъж питах момчетата в едно отдалечено планинско село близо до Охрид, което нямаше нито учител, нито местен свещеник и където нито един жител не можеше да чете, с цел да разбера каква степен на предавано по традиция знание притежават. Заведох ги до руините на крепостта на българския цар, която се извисява над езерото и равнината от върха на един стръмен и любопитно закръглен хълм. „Кой е построил това място?“, попитах ги аз. Отговорът бе многозначителен – „Свободните хора“. „А те кои са били?“. „Нашите дядовци“. „Да, но те сърби, българи, гърци или турци са били?“ „Не са били турци, били са християни.“ И това изглежда беше пределът на тяхното знание. Мисля, че младежите, видели току-що едно въстание, притежаваха свое романтично понятие за политика. Старата крепост действително значеше нещо за тях. Тя им напомняше, че са имали свободно минало. Но доста очевидно империята на Цар Симеон и всички нейни краткотрайни наследници бяха твърде много избледнели в народното съзнание⁹. Понякога се казва, че и българското име е било забравено. Това, мисля, е преувеличение. Нито българите, нито сърбите обаче са били официално признати от турците като отделна народност, каквато гърците са били винаги. Вярно е, че и в Европа те не са били нещо повече от спомен. Волтер пише в „Кандид“ за една въображаема „българска“ армия, която извършва удивителни „български“ учения, все едно името не означава нищо повече от Кукуландия или Руритания. Сърбите са имали малко по-добър участ. Империята им, макар и не по-крепка или трайна от българската, е дошла по-късно във времето и около нейното рухване на Косово поле е витаела една пламенно-сентиментална легенда, съхранена в цикъл безконечни балади. В самата сръбска област Косово миналото със сигурност не е било никога забравено. Също и след това, макар и българската Охридска патриаршия, и сръбската патриаршия в Печ да са били премахнати още през 1570 г. заради гръцките маши-

⁹ Вж. бележка В в края на главата.

нации, Печката архиепископия, наследила Патриаршията, отчасти е успяла да запази своя сръбски национален характер до 1767 г. Накрая, сърбите са имали в лицето на свободната Разгузка (Дубровнишка – б. р.) република средище, което въпреки католицизма си и напълно италианския си характер, все пак е направило много за сръбския език и е издавало чрез своите печатници много томове със сръбски стихове. Сърбите в Унгария също са били облагодетелствани от европейската култура, а освободението на модерна Сърбия през първите десетилетия на миналия век е било улеснено от отдалечеността ѝ от Константинопол. Българите не са имали никое от тези предимства. Тяхната църковна независимост е била по-цялостно потъпкана. Те не са имали свободна сестра като малката Рагуза. Нямали са братя изгнаници в Европа. Били в близкия обсег на столицата. Затова неизбежно тяхното пробуждане е дошло по-късно и ако не е било покровителството на Русия, може би е нямало да дойде въобще.

Сърби или българи са македонците? Този въпрос се задава непрекъснато и получава догматичен отговор в Белград и София. Урокът на историята обаче е, че не съществува никакъв отговор. Те не са сърби, понеже кръвта им едва ли може да е чисто славянска. В нея трябва да има някакъв примес на български и други неарийски елементи (кумански татари, печенег и т.н.). От друга страна, те трудно могат да бъдат българи, понеже твърде ясно сръбските заселвания и завоевания трябва да са оставили много сръбска кръв в техните вени, а примесите на неарийска кръв едва ли може да са толкова значителни като в България. Те вероятно са в голяма степен онова, което са били преди появата на Българската и Сръбската империя – славянски народ, произлязъл от твърде разнообразни елементи, нахлували на полуострова в различни периоди. Те обаче първоначално не са имали никакво ясно племенно съзнание и всяка силна славянска държава е била в състояние да се наложи над тях. Човек може със сигурност да каже, че по исторически причини хората в Косово и северозапада са определено сърби, докато хората в Охрид са несъмнено българи. Принадлежността на остатъка от Македония се решава на чисто политическа основа. Езикът ни дава много малко светлина. Македонският диалект не е никой от двата езика, но по определени структурни черти той е в съгласие по-скоро с българския, отколкото със сръбския. Това обаче има малко значение, тъй като съвременният сръбски не е езикът на Душан, а диалектът на Белград. Един човек от Южна Македония не среща никаква трудност да бъде разбран в Душановите области (Скопие и Призрен),

макар че би се чувствал чужденец в Белград. Трябва да се има предвид ефектът от пропагандата. Един свещеник или учител от София или Белград, който се установява в някое село, ще промени диалекта му чувствително в разстояние на едно поколение. Този процес може да се наблюдава в действие в центрове като Скопие, където са активни и сърби, и българи. Едно обучено ухо сега може да улови разлики в речта на села, които отстоят на няколко мили и дори чужденецът забелязва, че докато селяните българофили отговарят положително на въпрос с „Да“, сърбофилите казват „Йесте“. Елементът на случайност в тези политически симпатии е много голям. Не е необичайно да се открият бащи, които самите официално са „гърци“, еднакво горди, че са отгледали на тоя свят „гръцки“, „сръбски“, „български“ и „румънски“ деца. Влечението по образованието е силно и различните пропаганди с готовност му сводничат. Ако един баща не съумее да намери място за всичките си синове в гимназията, принадлежаща на народността, която му е присърце, възможността за стипендия често ще го накара да ги постави в съперническите учебни заведения. Разбира се, въпрос на чест е детето, образовано за сметка на този или онзи народ, да приеме самото то неговия език и националното му чувство. Спомням си живо моето учудване, когато се срещнах с това явление по време на първото ми посещение в Македония. Говорех с един богат селянин, който бе дошъл от съседно село на битолския пазар. Говореше гръцки добре, но не като роден език. „Твоето село гръцко ли е“, попитах го, „или българско?“ „Ами“, отговори той, „сега е българско, но преди четири години беше гръцко“. Отговорът му изглеждаше съвсем естествен и нормален. „Как“, попитах аз с известно удивление, „се е случило това чудо?“ „Защо?“ отговори той, „ние всички сме бедни хора, но искаме да си имаме наше собствено училище и свещеник, който да се грижи за нас, както трябва. Преди имахме гръцки учител. Плащахме му пет лири годишно и го хранехме, а гръцкият консул му плащаше още пет лири, но нямахме наш свещеник. Деляхме свещеник с още няколко села, но той беше много нередовен и небрежен. Отидохме при гръцкия владика да се оплачем, но той отказа да направи каквото и да е за нас. Българите чува за това, дойдоха и ни направиха предложение. Казаха, че ще ни дадат свещеник, който ще живее в селото и учител, на когото не трябва да плащаме нищо. Господине, нашето село е бедно и така, разбира се, станавме българи.“ Човек може да си представи тази твърде чудата революция. Човечецът, който някога е ходил в Атина, изоставя безнадеждната задача да учи на гръцки децата, които са на-

чили от майките си само славянски. Легендата, че Александър Велики е бил грък си тръгва от едната врата, а от другата влиза съперническият мит, че Александър е бил българин. Църковната служба, нередовно промърморвана на старогръцки, сега е промърморвана (редовно) на старославянски. Зад доста комичните аспекти на тази случка обаче се крие фактът, че селото сега получаваше образование на собствения си език и отваряше вратите си за влиянието на цивилизацията, идващо при него под форма, която то можеше да схване и да припознае като своя. Подкупът от пет лири бе само ускорил един неизбежен процес. Чувал съм един остроумен френски консул да заявява, че с един фонд от милион франка би се наел да направи цяла Македония френска. Той щеше да проповядва, че македонците са потомци на френските кръстоносци, завладели Солун през дванадесети век, а франковете щяха да свършат останалото. Но въпреки всичко гърците имат на разположение огромни фондове и все пак са загубили Македония.

Без съмнение обаче което и да е славянско племе, което принадлежи на православната вяра, е могло да спечели Македония при наличието на необходимия такт и необходимите фондове. Сърбия или Черна гора, или дори и Русия, са могли да го направят. В действителност е успяла именно България. Историята и етнологията, както и сравнителната филология могат да вземат, която страна им хареса. Македонците днес са българи, понеже свободна и напредничава България знае как да ги привлече. Сърбия не е упражнявала такова неустойимо влияние и вследствие на това сръбската кауза в същинска Македония представлява пренебрежимо слабо и изкуствено движение. То съществува само дотолкова, доколкото постила с пари пътя си и доколкото го насърчават турците като противотежест на заплашителната българска агитация. Самият факт, че турците гледат на него с насмешка, е доказателство, че то е безвредно и обречено на безплодност. При днешното състояние на нещата вероятността сръбските консули да спечелят македонците за Сърбия е толкова малка, колкото американските мисионери да ги обърнат в протестантството.

Лесно е да се посочат някои от многото причини за несполуката на Сърбия¹⁰. На първо място, Сърбия се е заинтересувала от Македония само в последно време. До австрийската окупация на Босна и Херцеговина амбициите на Сърбия бяха насочени по-скоро към тези дейст-

¹⁰ Тук говоря за същинска Македония. В „Стара Сърбия“ българите нямат база, нито пък се стремят да спечелят такава. Вж. гл. VIII, част 7.

вително сръбски земи, отколкото към Македония. Дори след Берлинския договор е трябвало да мине дълго време, преди тя да разбере, че северната и западната част от естественото ѝ наследство е била безвъзвратно изгубена. Второ, колкото и да е желала да поправи грешката си, било е вече твърде късно. Българите са били вече създали своя национална църква; мнозинството от македонските славяни са били вече привързани към нея и нейните училища били основани на здрава почва и се ползвали с голяма популярност. Сърбия не е можела да скъса с „гръцката“ Православна църква и съответно го е нямало лоното, в което македонското паство би могло да се прибере. Трето, нейната вътрешна слабост е връзвала ръцете ѝ. Тя е претърпяла едно съкрушително военно поражение от българите при Сливница и вследствие на това престижът ѝ на Балканите никога не се е възстановил. Финансите ѝ са били и още са в пълно безредие; и докато крал Милан прахосвал пари за свое удоволствие и продавал страната на външни спекуланти, не е имало излишък, който да се употреби за пропаганда. При Милан и Александър Сърбия минала през една дълга и срамна криза, а вътрешните ѝ революции и царства на терора не са ѝ оставяли време да мисли за други работи. Накрая, човек трябва да се признае, че въпреки сродството на двете нации и тяхната много сходна история, между българския и сръбския национален характер има дълбока разлика – разлика, която съответства и на два противоположни физически типа¹¹. Сърбите са хора, обичащи удоволствията, притежават по-високо естетическо чувство и по-силна възбудимост от българите. Те нямат същата сила за продължителна работа, същото безразличие към страданието, същата решителна твърдост или същите навици за умствено прилежание, каквито имат българите. През осемдесетте години свободен живот те са напреднали по-малко в морално и материално отношение, отколкото българите за двадесет и пет години. Едно от последствията на бързото икономическо развитие на България е това, че растящата ѝ нужда от работни ръце е насърчила един непрекъснат прилив на македонски имигранти, които прекарват няколко месеца или години в Княжеството и после се връщат в селата си със спестяванията си. Тези хора стават проповедници на българската идея. Те разпространяват славата за свободата, богатството и бързия напредък на България. Числото на онези, които отиват в Сърбия, е сравнително малко и разказите им едва ли могат да бъдат благоприятни – макар че при цялата си полити-

¹¹ Вж. бележка Г в края на главата.

ческа нестабилност Сърбия все пак е в твърде очебиен контраст с Турция. Когато, в добавка на тия предимства, българофилите македонци основаха своя чудесно организиран революционен комитет в 1893 г., на сръбската кауза беше нанесен смъртоносен удар. За да подчертае своята враждебност към България, официална Сърбия сега възприе една явна туркофилска политика, а от това не може да има нищо по-фатално за бъдещето на кое да е християнско племе в Турция. Македонските селяни ще бъдат предани само на оная пропаганда, която им обещава ускорено освобождение от турския хомот. Най-накрая, между съперническите пропаганди съществува тази грамадна разлика, че докато българите работят за автономията на Македония, сърбите и гърците преследват само нейната анексия към своята държава. Резултатът е, че тяхната дейност се вижда да е само за ползата на собствената им страна, докато българите без съмнение създават един дух на местен македонски патриотизъм. Сръбското движение представлява чисто политическа агитация, ръководена и финансирана от Белград, докато въпреки симпатията на София, българският революционен комитет е чисто македонска организация.

Сърбите имат уважителна историческа и етнографска претенция да бъдат смятани за македонско племе, колкото и слаба да е тяхната позиция. При гърците нещата стоят обратно. Легендата, че Македония е гръцка провинция като Крит и Кипър, истинско разклонение на *Hellas Irredempta*, е дълбоко насадена в европейското и особено в английското съзнание. Лорд Солсбъри издигна този чуден довод в най-грубата му форма против Санстефанския договор. На Запад той несъмнено се крепи върху факта, че гърците са добре известни чрез своите търговски колонии и чрез романтичната си история, докато българите са чисто местно племе, което няма корени отвъд Изтока. При все това този довод е чиста и проста измислица и игра с думи. Гърците не са македонско племе, ако и да имат могъща църква и значителна партия в Македония. Ако вземем езика за пробен камък, то ще намерим, че всъщност няма село в Европейска Турция, чийто майчин език е гръцки, с изключение на онези по крайбрежието на Егейско и Черно море, в Халкидическите полуострови, в Тракийския Херсонес (Галиполи – бел. пр.) и в южния край на Македония при границата с Тесалия¹². Гърците имат многобройно население в Солун и Константинопол, но Солун е предимно

¹² Това са били единствените македонски окръзи, присъединили се към гърците във Войната за независимост – един много важен факт.

еврейски град, а пък Цариград е безнадеждно космополитен. Исторически претенциите им нямат по-добра стойност. Византийската империя не е имала корен във вътрешността на Македония, след като престанала да бъде римска и многонационална и като станала патриотична и гръцка по характер. Гръцките претенции почиват главно върху това, че още има една голяма част от македонското население, която било от страх, било от суеверие или по свое предпочитание, остава в „гръцката“ православна (т.е. патриаршистката) църква. Това население се състои от албанци, власи, сърби или други славяни с неизвестно потекло, но те не са в по-голяма степен гърци, отколкото православните руси. Но нарастването на гръцкото влияние все пак е интересен за изучаване предмет. То е било напълно зависимо от църквата и трябва да е било несравнено по-силно на Балканския полуостров след идването на турците, отколкото когато и да е по-напред. Обгръщало е не само Македония, но и Румъния, България, а дори също и Сърбия. Малцината славяни във вътрешността, които са имали някакво образование, са били учени да смятат себе си за гърци, тъй че и самото предание за потеклото им е било под заплахата да изчезне. Единствено две фатални грешки са съкрушили това, което е било ни повече, ни по-малко един план за елинизирание на Балканския полуостров. На жените не се е давало образование и каквото и да правели гръцките училища, всяко славянско дете научавало своя презрян език в майчините си колене. Пренебрегнати били също и селяните. Гърците гледали на тях с безмерното и глупавото презрение, което едно пъргаво гражданско население инстинктивно питае към едно племе от земеделци. Те били варвари, товарни животни, човеци само „на хартия“. Гърците отричали човешките права на славяните селяни и отказвали да ги приемат като братя. Следствието от това било, че селяните никога не изгубили свършено чувството на разделеност между тях и гърците и запазили едно смътно съзнание за националност, поникнало от обидите и омразата. Възмездие дошло в началото на деветнадесети век, когато гърците, издигнали се най-накрая до висотата на своята национална идея, нанесли великия удар за свободата си. Знамето на гръцката независимост било първо развято не в Гърция, а в Румъния, която дълго време била управлявана от гръцки губернатори, назначавани от турците, и гръцката войска се намерила за свое учудване изправена не само срещу турските орди, но и срещу местни влашки дружини, вдъхновени от свой собствен национален патриотизъм.

Няма място на земята, където националната идея е причинила такова разрушение или е бушувала така необуздано, както в Македония. Тя трови религията и прави от нея светска вещ. Одобрява убийството, извинява насилието и оставя повече милост в отношенията между скот и човек, отколкото между привържениците на две съперничаещи си племена. В нейно име народи са творили велики дела, които мисълта за свобода би трябвало да вдъхновява, и са извършвали такива колосални и несправедливи угнетения, каквито само една идея би могла да насърчи. Нейно дело са нещастията на десет века и лицето на Балканите днес, набраздено от омраза, закоравяло от дълги жестокости и затъпяло от вечно страдание, са образът и паметникът ѝ. След като човек е проучвал тези племена и техните съперничества, той се обръща и пита себе си какво мирно бъдеще и каква обща дейност може да се очаква от тях, докато проклятието на тази национална идея дори и до днес учи хората, че съдбоносно важният факт в живота им е традицията или паметта, или речевите привычки, които ги делят един от друг.

Бележка А

Съотносно нейното богатство и гъстота на население Македония е добре осигурена с железни линии. Те са били построени главно с австрийски и германски капитал, въобще не в полза на местните хора, а като безопасна и доходоносна инвестиция. Легитимните им приходи от трафик са незначителни, но лихвите по капитала, потънал в тях, се предоставят от гаранция, изчислена на километър конструкция. Резултатът е, че тези линии се усукват и вият с цел да увеличат дължината си дори когато пресичат някоя долина. Десятъците, изтръгнати от селячеството, поемат товара, а международният контрол върху турските финанси осигурява редовните плащания. Има една линия от Солун до Битоля, която се е възнамерявало да продължи до Адриатика – по маршрут или Корча–Вльора или Охрид–Драч. Друга линия свързва Солун със Скопие и оттам върви към сръбската граница, включвайки се при Ниш към главната линия за Ориента. Трета линия върви от Солун към Дедеагач и Одрин, предоставяйки наземен маршрут към столицата. Между тази източна система и скопската линия има къса свързваща линия, а пък едно разклонение, по което вървят влакове три пъти седмично, свързва Скопие с Албания, като крайна гара е Митровица. Като оставим бакшишите настрана, съображението, накарало турците да се съгласят с построяването на тези линии, без съмнение е било тяхната

стратегическа стойност. Мотиви от същия порядък ги карат упорито да отказват да одобряват проекти за свързване на македонските железници с българската система (през Скопие–Куманово–Кюстендил) и с гръцката система (през Солун–Верия–Лариса). Освен военни влакове, трафикът по всички тези линии се ограничава до един товарен и един пътнически влак дневно във всяка една посока и дори в тези влакове пътници са до голяма степен войници и стоки, които се съхраняват от войската. Водните пътища се използват малко или съвсем никак. По-големите езера пренасят малко местен трафик, но най-обширните от тях са разположени в най-малко населените и най-неспокойните македонски области. Вардар е капризна река, която тече широка и плитка лятно време през равнините на Косово и Скопие, а около Кюпрюлю (т.е. Мостът)¹³ и Демиркапия (т.е. Желязна врата) се стеснява и става забързан порой, който се излива през една тясна и романтично красива клисура със скоростта на буря. Излишно е да кажем, че не е имало никакви опити реката да се направи плавателна. През някои месеци тя достига морето през една широка равнина от пустош и блата, която, погледната отвсякъде, изглежда изоставена и потискаща. Тук в старо време в било средището на Македонската империя с нейната столица Пела. Днес, поради липсата на няколко отводнителни траншеи и канала, тя е изоставена на щъркелите и утайката от солниците. Що се отнася до останалите дялове на Македония, основният трафик там се извършва все още от превозвачи, главно власи по народност, които пренасят стоките си на товарни коне по планински пътеки с относително пренебрежение спрямо пътищата. Има няколко пътя, планирани като покрити с макадам шосета. Те запазват този си характер за няколко мили извън градът, от който тръгват, и си го възвръщат отново, когато се види града, в който отиват. В промеждутъка те представляват широки коловози от неотъпкана пръст, разнообразявани от разбити мостове, които обикновено служат за отбелязване местонахождението на някой брод. По-добрите сред тези пътища понякога се използват от превозни средства на колела – тежкоподвижни коли с първобитна структура, теглени от черни биволи. Техните водачи, поради някаква странна причина, са обикновено мюсюлмани, чието главно умение се състои в поддържането на биволските гърбове хладни чрез поливането им начесто с дълги черпаци, които се потапят във всяко водохранилище по пътя. През зимата трафикът на колела е възможен рядко

¹³ Велес – бел. пр.

и занаятът на мюсюлманските водачи на биволи минава в ръцете на християните власи, а тяхното умение изглежда се намира главно в това да поставят дървените самари така, че да правят нова рана при всяко пътуване. Ако можеше да има допитване до животните в Македония, те със сигурност нямаше да гласуват за изгонването на турците.

Бележка Б

Физическият строеж на Западна Македония представлява просторни поредици басейни, подобни на чинийки за чаши – понякога езера, понякога широки долини, обградени от планини, които са малко или много непрекъснати издатини и разклонения на планината Пинд. Източна Македония, от друга страна, може да бъде разглеждана по-скоро като две големи долини, напоявани от Вардар и Струма. Три от западните езера са със значителен размер и дълбочина – Охридското, Преспанското и Островското. Охридското е без съмнение едно от най-красивите – според моя опит съвсем най-красивото – езера в Европа. Планините, които го обграждат, са величествени, назъбени и непрекъснати. Очертанията им са обвити с гори и в по-голямата част от годината са покрити със сняг. Има малко зеленина, но климатът осигурява най-разнообразните отсенки на пурпурното, синьото и пясъчночервеното. Костурското езеро е по-малко, но би било трудно да се преувеличи романтичната му красота, простряна сред хълмове и планини, които стават оръдие за безкрайни илюзии и изненади. Има също и две по-малки езера край Сорович. Великата Пелагонийска равнина, на чийто край на изхода на проходи са разположени градовете Битоля и Лерин, изглежда сякаш някога е била езеро. В действителност обаче именно равнините може да са станали езера. Островкото езеро например е сравнително ново по произход и под тъмните му води може все още да се види едно потопено село. Косово е най-обширната от всички долини, а Скопие на практика седи на скалисто островче и средата на една друга голяма вдлъбната форма. Климатът на Македония е много разнообразен. Солун е типичен средиземноморски град. Охрид, макар че е високо, се радва на мек въздух и приятно топла вода, докато Ресен, немного по-високо и само на шест часа на кон в източна посока, е ужасно студен по Коледа. Равнините, ако са изложени на ветровете от североизток, са често по-студени от планините. Атмосферата е лишена от ослепителната чистота на Гърция

и мъглите са нещо обичайно около Битоля и Скопие. Маларичната треска е страховит бич в блатистите райони при устието на Вардар, а също в нискоразположените и неотводнените равнини около Драма и Кавала. Долината по горна Струма пък има суров високопланински климат. Произведенията и почвите са така разнообразни, както и климатът. В някои региони пролетта започва през ранния февруари, в други – към април. Лятото навсякъде е знойно, но нездравословно само в блатистите долини.

Бележка В

След като написах горния пасаж, срещнах това интересно потвърждение в едно есе на българския поет Пенчо Славейков, поставено в предговор към *Сянката на Балканите* (Дейвид Нът, 1903 г.):

„Нашите народни песни не отиват по-назад от четиринадесети век, т.е. не отбелязват предходни исторически събития. Този факт е много необичаен и значим: юнашките песни или епичните песни (както още се наричат) може да бъдат създадени само от народ, който има национално самосъзнание, а това е тъкмо онова, което по времето на свободната българска монархия нашите предци не са имали. Ние трябва всъщност да чакаме до деветнадесетия век, преди да блесне светлото слънце; преди лъчите да протекат по вените ни, имаме пет века робство. Това, което не ни показва светът, ние го открихме в затвора. Единствената работа на всички тези наши големи царе е била да оживят своя народ, а вместо да подтикват националните сили, те бясно ги изхарчили за множество напразни юнашки деяния – ту за Византия, ту за Драч. Но на своя народ не са осигурили никакъв напредък, така че той безмилостно им отмъстил и ги проклетел с повея на забвението. В своите песни той за нас е запазил имената на няколко първобитни звяра, но не и на един-едничък цар“.

Бележка Г

Опасно е да се дават обобщения за физически типове от впечатления, които човек формира по време на пътуване. Впечатлението за физическо изящество обаче, което се придобива в Белград, е неустойчиво. Жените не поразяват, но мъжете – например твърде многобройните офицери – са забележимо високи, добре сложени, но гъвкави и често с

красиви черти. В София пък физическата красота е потискащо рядка. Офицерите са по-ниски, яки и много по-непретенциозни, отколкото в Сърбия. Дори и децата като цяло изглеждат доста грозни. Но, разбира се, силни, здрави и издръжливи са българите.

БЪЛГАРСКОТО ДВИЖЕНИЕ

Първите впечатления на пътешественика за македонските българи рядко са благоприятни. Това е племе с малко външна привлекателност и то рядко си дава труд да търси симпатии или да помага на процеса на взаимно разбиране. Нито е гостоприемно, нито ясно изразяващо се. Славянският селянин не притежава думи, които отключват сърцето на чужденеца. Той не може да посочи като гърка някакво велико минало; не може да се похвали, че неговите предци са били твоите наставници по цивилизация. Остава те да си изградиш такова мнение за него, каквото ти е угодно, и се представя само в сивотата на обичайната си ежедневна носия. Той няма да те посети непокани в твоя хотел или да те покани в своите училища, или пък да настоява да посетиш неговите църкви. И насила ти го изучаваш отвън. Намираш го унило тъп, сдържан и недружелюбен, понеже опитът го е научил да вижда във всеки член на чуждоземно племе възможен враг. На него му липсват благовидността, изяществото и бързият ум на гърка. Той не притежава нищо от изпълнената с достойнство вежливост, непокорната независимост, средновековното рицарство на албанеца. Той няма и физическа хубост, която да му помогне, и дори жените не са предразполагащи. Той няма никакво чувство за външност, никакъв инстинкт да се показва. Ако е богат, къта богатствата си. Ако е беден, живее в бедност и мръсотия. Националните му носии са рядко живописни, националните му танци – монотонни, националните му песни – немузикални. Може да се научиш да уважаващ усърдието му, неговата огромна способност да полага безинтересна работа, но всичко това е потта на труженика и в него го няма духът на човека на изкуството и занаятчията. Той издига против тебе крепостен вал от хитрост, смята всеки твой въпрос като една примка, в която отказва да влезе. Или отговаря с престорена глупост и давайки вид на невежа, или се стреми да отгатне отговора, който ти очакваш, и тръгва да ти го дава, без мисъл как той се отнася към истината. Това не е точно лъжение, както го

разбираме ние. По-скоро селянинът няма никакво понятие за честна връзка с когото и да е висшестоящ. Той е бил деморализиран, имайки работа с господари, които са детински капризни, както и тиранични. Неговите пороци са долните привички на един стъпкан човек и ако имаш нужда, в каквото и качество, от смелост, честност и вяност, ти ще наемеш по-скоро албанец, не българин. Ти можеш да се научиш да гледаш на тези недостатъци в истинската им историческа перспектива. Можеш да накараш себе си да мислиш за тях по-скоро като за срамен белег на престъпленията на завоевателя, отколкото за каквото и да е доказателство за първичната поквара на завоювания. Колкото повече научаваш, толкова повече ще си склонен към едно благоразположено състрадание, но най-напред има малка вероятност да изпиташ възхищение към това мудро и непредразполагащо племе. Единствено времето и случаят доставят ключа към един различен прочит на неговия характер¹.

Той дойде при мен случайно в тихите улици на македонските градове – този тайнствен и трудно разгадаем ключ. По тези улици човек не чува нито песни, нито смях. По тях селянинът пристъпва тихо, а жена му върви на няколко крачки след него и говори само като се спори за цена на пазара. Гражданинът е твърде зает с избягването на шпионите и с прескачането на кучетата, за да наруши меланхоличната тишина. При все това, както си течеше зимата, една жалостна мелодия почна да долита от мрачния фон на потиснатостта. Аз не ѝ обръщах почти никакво внимание, преди да я чуя една вечер при огнището на едно българско семейство. Не мога да си представя нищо по-уютно, по-доволно, по-комфортно от тоя семеен кръг с простодушните си дъщери, свенливия син и тлъсти родители, облечени в домашни дрехи. Това бе атмосфера на груб материализъм и за тия хора като че ли нямаше нищо по-чуждо, отколкото идеите, и нищо по-отдалечено, отколкото революцията. Но ето, че те ненадейно я запяха, тази жалостна песен от улиците. Тя донесе огън в очите им, звънливост в гласовете им и червенина на флегматичните им бузи. Това бе песен на бунта. Тя призоваваше младите хора в планината, кореше старите ленивци, които „седят по кафенетата“, възпяваше един по един войводите, които се

¹ Другата причина, по която македонските българи изглеждат толкова непривлекателни, е тая, че техните най-избрани хора са изгнаници в свободна България. Не е останала образована класа, която да закваси останалите, или да представлява нацията пред пътешественика.

бяха били и загинали през есента, и пророкуваше за едно свободно бъдеще. От онази вечер нататък песента беше постоянно в ушите ми. Понякога я свиреше по улиците някой ученик, а понякога я пееха с всичките ѝ дръзки думи група младежи в обсега на чуване на някой турски часовей. Тя се сливаше със стъпката на въоръжените патрули и с бумтежа на каращите амуниции коли. Тя предизвикваше нощната стража и обиждаше каляската на пашата. Нека турците се занимаваха, като никога, с показните си предпазни мерки, с нескончаемата си мобилизация против идещата борба – тази песен на непокорството беше постоянно във въздуха, подигравайки се с техния глупав ум и безполезните им приготовления. Те нито я чуваха, нито разбраха, бидейки чужденци в своята земя. Тя ехтеше около ушите им нечува, като песен на ориста, пътя от самата земя. В нея беше, най-после, същинският ритъм на българското сърце. Отсега нататък лъжите и мълчанието бяха от малко значение. Можеше да се дочуе как този ням народ започна да говори на себе си. Аз се намирах сред едно племе, което се организираше за свобода. То живее двоен живот и малко го е грижа за грозното, неважно настояще, в което то страда, интригантства и прави компромиси, оставяйки по-високите си качества за бъдещето, което това племе е решило да отвоюва.

Въстаническото движение в действителност е същинско македонско движение, приготвено от македонци и подпомагано от горещата симпатия на голямото мнозинство от славянското население. Едва ли има село, което да не е влязло в организацията. В по-големите градове като Битоля само малцина българи не са активни и изпълнени с готовност членове. Преди десет и двадесет години децата в македонските училища, научени да пеят султановия химн пред официални посетители, тайно са били упражнявани да пеят една трогателна песен „в чест на тогова, който и да е, който ще бъде наш освободител“. Днес тая песен е отстъпила място на балади за велики подвизи, които разказват как Делчев и Цветков² са дали живота си в открита борба за едно развято знаме.

² Авторът говори за двама известни дейци на българското освободително движение в Македония, загинали малко преди началото на Илинденското въстание: Гоце Делчев (роден в Кукуш на 4 февруари 1872 г. и загинал край с. Баница, Серско, на 4 май 1903 г.) и Парашкев Цветков (роден в Плевен през 1875 г. и загинал в с. Могила, Битолско, през 1903 г.) – б.р.

Санстефанският договор, който приключи Руско-турската война, донесе една моментна и изплъзваща се надежда за свобода на Македония. Ако можехме да се освободим от онзи двадесетгодишен навик на мислене, за да видим картата на Балканите без изкуствените граници, които дипломатията е начертала по тях, и да изтрием от мислите си политическото значение, което се съдържа в такива чисто географски термини като „България“ и „Македония“, ние ще видим, че няма причина нито в историята, нито в природата на нещата, тези две области да са подчинени на такава различна участ. И в двете населението е най-вече славянско, и в двете има едно малцинство от турци и гърци. И двете вдигнаха оръжие, за да съдействат на нахлулите руски освободители. И двете бяха отхвърлили гръцката форма на православие то и свободно бяха се привързали към Българската Екзархистка църква. Когато Берлинският конгрес, повлиян от страха на Англия от създаването една велика България, която би могла да бъде силен съюзник на Русия, предопредели България да бъде свободна, а Македония да остане под турска власт, едно безразсъдно отчаяние обхвана изоставеното население, което току-що беше видяло свободата си, спечелена с кръв и потвърдена чрез договор. Първият им инстинкт беше да протестира. Две области от долината на Струма въстанаха, заеха проходите и за няколко дни противостояха на турската войска. В Охрид един заговор с по-големи амбиции е бил открит на властите, преди той да узрее напълно. Последвали репресии, но Европа бе взела своето решение; повече от десет години македонските славяни са понасяли своята зла участ, с колкото мрачна търпеливост са могли да съберат, хранейки надежда, че един ден Русия би приложила на дело великодушната Санстефанска програма. Това бе един период на много страдания, в който напредъкът беше бавен и труден. Гърците бяха дейни и враждебно настроени, гонеха всеки учител, който се осмеляваше да пропагандира българския език, и противодействаха на разширяването на „схизматичната“ Българска църква чрез познатите оръжия на подкупите и клеветата.

Въпреки всички тези пречки българското движение напредваше сигурно. Политиката на Екзархийската църква беше търпелива и предпазлива. Тя целеше да реши проблема не чрез революция, а чрез бавния процес на образованието и закрепването. Училищата бяха най-ефикасните ѝ средства. Те възпитаха едно поколение, което не можеше да бъде доволно от робския живот под азиатската тирания,

и младежите, които бяха завършили гимназия в Битоля, Скопие и Солун, се чувстваха равни на гърците. Защото България (към която наскоро беше добавена Източна Румелия) упражняваше непреодолимо обаяние върху въображението на македонските славяни, докато те наблюдаваха, първо, нейната победа над Сърбия и второ, нейния бърз икономически напредък. Дойде време, когато младото поколение започна да усеща, че методите на свещеника и учителя са твърде бавни, че те бяха постигнали чрез своята мирна пропаганда толкова, колкото можеше да се постигне, и че пълното освобождение на народа можеше да дойде само чрез едно въоръжено движение, което щеше да наложи намесата на Европа. Имаше достатъчно примери от миналото, за да подкрепят тези разсъждения. В 1893 г. една група влиятелни македонски българи, които поддържали тези възгледи, се събрали в една къща в Ресен и основали „Вътрешната организация“. Двама от тях са все още водачи на движението – Дамян Груев, учител в Солун, който изоставил една сигурна кариера със завиден приход, за да стане човек извън закона и конспиратор, и Христо Татарчев, преди доктор в Солун, чиито изтънчени маниери и познаване на света са го произвели в дипломат на Комитета, делегиран да направлява делата му в София. Отличителна черта на българския характер е това, че Комитетът е съставил план не за едно незабавно въстание, което сигурно би се провалило, а за един дълъг период на организиране и приготвяне. Копнежът за свобода е съществувал. Традицията на съпротива е говорела в старите балади, които разказват за подвизите на хайдутите – балканските разбойници-патриоти. И най-глупавият селянин е въздишал по един мирен живот и по напускането на турците. Но средствата за борба, куражът и инстинктът за взаимна помощ е трябвало първо да бъдат научени. На водачите е предстояло да вдъхнат в селяните същия кураж и вяра, които екзархийските училища бяха вече създали в умовете на образованата класа. Те е трябвало да слоят в една съзнателна нация единените македонски села, които гледат на областите извън своята си долина като на чужда земя. Първо е трябвало да се поведе борба срещу една цяла робска традиция; а на онези, които треперели при вида на някой турчин и безропотно се подчинявали на сопата и на фалангата, е трябвало да се проповядва правото на въстание и задължението за съпротива. „По-добре ужасен край, отколкото ужаси без край“ е била епиграмата, в която Груев резюмирал учението на Комитета и тя е заседнала дълбоко в ума на Македония. Трябвало е да се събират фондове за предстоящия сблъсък, да се избират водачи, да се приучат

младите на покорност и дисциплина, в страната скришом да се внесат пушки и хората да се обучат да ги употребяват. Най-накрая, трябвало да се посрещне съпротивата на висшето духовенство на Българската църква, което се е страхувало, че опасната организация може да изложи на риск неговата бавна и легална работа, докато дори и в селата по-големите богаташи, навикнали да смятат себе си за представители на турските власти, обикновено били страхливи, понякога и враждебно настроени.³ По този начин движението е станало демократично, както и революционно. Българите не са племе със склонност към размишления. Никога не съм срещал, дори между водачите им, онзи тип мислители и теоретици, които човек толкова често среща сред руските изгнаници – може би те не са още достигнали онова културно равнище. Но по един практически и доста прозорлив начин тези водачи действително са се превърнали в истинска народна партия. Техните решения се вземат от общи конференции, които по един мистериозен начин съумяват да се събират един или два пъти през годината в самото сърце на Македония. Техните водачи се избират, от председателя на цялата организация чак до главатарите на всяка селска група. Те са разбрали как да склонят владиците на тяхна страна и в покварения малък свят на селските общини, където по-богатите селяни управляват с подкрепата на турците, те са възпитали един благотворен дух на критика и съпротива. От година на година Комитетът се е превръщал все повече и повече в една същинска национална организация. Той е знаел как да си служи с ентузиазма, за да въодушевява младежта. Имал е свои песни и свои герои. В Скопие се е знаело, че момчетата от по-горните класове на гимназията маршируват из улиците на града пред очите на турците, пеейки своите бунтовни песни, така че всеки

³ Структурата на провинциалното общество в селските общини е откровено плутократична. Известни правомощия са в ръцете на комитет от старейшини (аси), начело с председател (коджабашия или мухтар), на когото се дава заплата. Тяхното съгласие е необходимо, ако мястото възнамерява да смени 'религията' си – т. е. да стане гръцко или българско. Те приготвят данъчните списъци, а техните печати са необходими за паспортите. Властта им е, прочее, значителна и в техните правомощия влиза упражняването на доста потисничество на дребно и прибирането на малки жетви от подкупи. Те не са неизменно или обикновено естествените водачи на селото. За службата на старейшината или кмета съществува имуществен ценз, основан на количеството недвижимо имущество, притежавано от всеки селянин, и във всяко село асите съответно оформят малка котерия на относително богати и задоволени хора, „имащите“, на които турците смятат, че могат да поверят управлението на „нямащите“.

да чуе. Но тоя смел до безразсъдство дух на себепожертвование и младост е бил ръководен от по-стари глави. Организацията включвала в себе си предпазливия селянин, навикнал на компромиси и хитруване, богатия търговец от градовете и образования професионалист, както и тези по-млади и по-разпалени глави. Дълги години, изпълнени с очакване, дисциплината и организираността са били нейни главни цели, търпението сред напразни надежди и тревожни гонения е било типичната ѝ добродетел. Ентусиазъм тя е притежавала, както всички революционни движения, но още по-забележителни са били нейното влечение към метода и дребните подробности. Тя е имала свои кореспонденти във всеки център, свои пощальони, свои касиери, свои експерти по взривните вещества, своя медицинска служба, свои наети агенти сред турците, своя архива и свои официални документи⁴. Има една македонска приказка, която разказва как разните народи в Турция дошли при Бога, за да искат подаръци. Турците дошли първи и получили предимството на върховната власт. Гърците, като чули какво е станало, се завтекли към небето и почнали да се оплакват: „О, Боже, каква е тази твоя интрига против нас? Дай и на нас власт!“ А Бог отговорил: „Върховната власт е вече дадена. Но вие ще имате дарбата да интригантствате.“ Тогава дошли и българите със същата просба: „О, Боже! Каква е тази твоя работа? Дай и на нас власт!“ Но Бог им дал дарбата да работят.

Докато Комитетът е бил тайно дружество в пределите на Македония, в свободна България той се установил открито като политическа организация. В България има многобройно население по произход от Македония, което е пуснало корен в Княжеството. То може би наброява и двеста хиляди души и формира половината население на София. Тези македонски преселници естествено са избраните сред своето племе, хората, чиято предприемчивост и образованост са направили за тях живота при турските условия нетърпим. Някои са избягали в разни времена, за да се избегнат преследване в Турция; други, които били дошли в България да се учат, са видели, че за тях не съществува кариера в родните им места, а пък други са странстващи работници, които са открили, че в България могат да печелят повече, отколкото

⁴ Като превъплъщение на нейния дух вж. твърде компетентния ѝ доклад, публикуван на френски през 1904 г. в София *La Macedoine et le Vilayet d'Adrianople* (1893–1903), един писмен документ, забележителен със своята методичност, точност и скромност. Това, разбира се, е едно пристрастно изложение, но много трудно може да се преувеличи, че то съставлява ценен исторически документ.

у дома. Освен тази постоянна македонска колония в България, има и пътуващи имигранти – дърводелци, зидари и жетвари, които отиват в България да прекарат няколко месеца или няколко години в търсене на работа и заплащане. Комитетът естествено е използвал най-добре възможностите, които е имал в България. Той е открил македонци във всяка служба и професия – офицери, свещеници, журналисти, дипломати, учители и дори университетски професори. Той образувал клонове на своята организация между тях и направил македонския въпрос централен политически проблем в България. Комитетът има свои вестници, свои депутати в Народното събрание, а е имало дори и министри македонци. Той провежда явно масови митинги и издига претенциите си при всеки избор за народни представители. От всички тези македонци, повечето от тях сравнително богати, се е очаквало да подпомагат със суми за неговия фонд; и когато не е било възможно парите да се събират чрез доброволни подписки, Комитетът не се е въздържал да използва насилие и заплахи. Той е въоръжавал активните си привърженици и е провеждал с тях открити военни учения. В планинската област откъм българската страна на македонската граница той е направил свои складове с боеприпаси и е скупчвал четите, които са били определени да нахлуват в Турция от време на време, за да провеждат неговата пропаганда или да водят партизанска война против турците. Той се превърнал в извънредно опасна държава в държавата и неведнъж е стигал близо до въвлечането на България във война със съседите ѝ. Като цяло обаче общественото мнение в България, която не е можела да бъде равнодушна към съдбата на българите отвъд границата, е съчувствало на Комитета. Отделни правителства едно след друго са се различавали в отношението си към Комитета, но тези, които имаха воля да го премахнат, не смееха да вземат ефикасни мерки, докато онези, които съчувстваха с все сърце на делото, бяха сдържани пред страха от дипломатически усложнения. От време на време водачите му биваха поставяни под временно задържане, четите му притеснявани и нападани при преминаване на границата, а неговата организация дори забранявана и разтурвана. Но изправено срещу решителността и числеността на Комитета и срещу одобрението към него, изпитвано от обществото, никое българско правителство не е могло да го разруши в действителност. Когато Сарафов беше осъден на смърт от румънските съдилища за организирането на поредица неизвиняеми убийства на румънска територия, в самата България той се ползваше с имунитет. Когато турците дори представиха ултиматум на

българското правителство след динамитните покушения в Солун, Комитетът, при все че беше донякъде ограничен в дейността си и гледан намръщено от официалните кръгове, въпреки всичко оцеля. Другояче наистина не можеше и да бъде. Всички хора на средна възраст в България помнят какво значи да се живее под турско иго. Македонците са техни родственици и техни съседи и ако пожелаят да затворят очите си и да заглушат симпатиите си, пак пред техните очи постоянно се изпречва гледката на бежанци, смазани и разорени от турския гнет, които на големи групи минават границата през време на криза и разказват за теглата си на споделения език. Кръвните връзки не са по-слаби в България, отколкото другаде.

В България са налице различни мнения, що се отнася до най-добрия начин, по който да се помогне на Македония. Партиите, които още черпят политическото си вдъхновение от покойния Стамболов, страхувайки се, че каквато и да е катастрофа на Балканите би дала удобен случай на Русия да се намеси, лишена от безпристрастни подбуди, настояват за търпение и разбирателство с Турция. Те отправят своя апел към Западна Европа и отхвърлят идеята за активна българска намеса. Но във време на напрежение естественият инстинкт на средния българин призовава на висок глас към война. Не съм срещал българин, който да вярва, че България може да победи Турция, но във войската е твърде общосподелено мнението, че ранните етапи на една война биха били благоприятни и се предполага, че преди Турция да може да се съвземе от първите удари, Великите сили ще се намесят. Независимо от тия сметки, чувството, че България е търпяла достатъчно, изживявала достатъчно много и твърде дълго се е подчинявала на тоя кошмар пред вратите ѝ, е твърде разпространено дори сред миролюбивата търговска класа. Войната би била едно облекчение, ако донесе някое окончателно решение на въпроса, колкото и да струва тя в кръв и пари в дадения момент. В лицето на тази мисловна нагласа Македонският комитет⁵ има един силен съюзник.

Колкото и да е била и може още да бъде важна дейността на Македонския комитет в България, неговите хора никога не са отивали чак дотам, че да застрашат македонския характер на движението. То води началото си не от София, а от малкия провинциален градец Ресен в Македония. То се ръководи не от българи, а от македонци. Българското правителство естествено е в състояние да влияе върху негова-

⁵ Вж. бележката в края на главата.

та политика – то трябва да държи сметка за всички дипломатически фактори в своя проблем – но това може да се каже и за европейските сили, чието отношение то наблюдава отблизо. То никога, мисля аз, не е предавало своята независимост под който и да е външен натиск. Сред водачите на македонското движение дори има едно силно течение, което е склонно да бъде критично, а на моменти почти враждебно настроено към България. Младото поколение от образовани македонски българи е крайно недоверчиво спрямо Русия, от чиито амбиции то се бои повече, отколкото от разлагащото се могъщество на Турция. Тия млади хора никога не могат да бъдат сигурни по отношение на България, където чувствата, интригите и близостта на руската черноморска флота, прави руското влияние силно. Вярно е, че стамболовистките партии в България са по сърце антируски настроени, но във властта те рядко могат да си позволят да отпуснат поводите на онези принципи, които изповядват в опозиция. „Никое правителство в България не е антируско“, както отбеляза пред мен веднъж един руски дипломат. „Има само степени на русофилство“. Македонците, от друга страна, държат погледа си обърнат към Егейското море и нямат силно желание да свържат съдбата си с тази на едно княжество, чиито пристанища са изложени на руската флота.

Вярно е, че без приятелско убежище в България македонските патриоти щяха да постигнат малко. Но фактът, че техните чети често са въоръжавани в България и понякога предвождани от македонци, дълго живели в България, никак не лишава комитета от местния му характер. Гръцкото и сръбското движение в Македония са, от друга страна, създадени от гръцкото и сръбското правителство и се направляват почти открито от гръцките и сръбските консулати. Уникалната черта на Българския комитет е тази, че той е демократична организация, чиято политика и програма са диктувани от македонското мнение.

Готов съм да вярвам, че в първоначалния си замисъл Македонският комитет не е имал изключителни племенни амбиции. Неговите водачи са били българи по народност и език, но тяхната програма никога не е била присъединяването на Македония към България и аз не виждам никаква причина да се съмнявам в тяхната искреност, когато казват, че целта им е да създадат една свободна неутрална държава под върховната власт на Султана, в която всичките племена на тяхната измъчена страна биха могли да се срещат като членове с равни права и да ръководят общите си работи без оглед на националните стремежи. В началото те не са били в добри отношения с началството на Българ-

ската църква, нито се доверявали напълно на задгранична България. Славяните в Европейска Турция дори и досега нямат силно развито племенно съзнание, а и това слабо съзнание, което притежават, се е развило наскоро. Тяхната страст не е към племето им, а към страната им. Те са хора на земята, привързани към своите села, притежаващи ограничен набор чувства, които витаят с религиозна преданост около техните планини, техните реки и древните им църкви. Един народ от селяни, който начева с такива консервативни качества, с готовност ще развие в себе си един същински местен патриотизъм. И това действително се е случило въпреки неблагоприятните обстоятелства. Техните бунтовнически песни, в които думата „Македония“ се повтаря във всеки припев, доказват, че те вече имат отечество. Ако и другите македонски племена притежаваха същия духовен багаж, едно съвместно бунтовническо движение би могло да е възможно и от това съдействие по твърде естествен път би възникнала една същинска македонска република. Македония представят малко по-голям хаос по отношение на своите племена и езици от Швейцария. Другите македонски елементи обаче не са племена, свързани със земята. Албанците са скорошни пришълци. Власите са скитници скотовъдци, блуждаещи превозвачи и космополитни търговци, чиито семейства са пръснати по целия Левант. Гърците са граждани, израсли с абстракции, които малко ги е грижа за македонската земя и са изцяло предадени на „Елинизма“. Те са при това аристокрация на таланта, чийто главен интерес е църквата, която управляват. У тях е вкоренена една имперска традиция, която не познава какъвто и да е местен патриотизъм. За славянина Македония е просто известно пространство земя, която прадедите му са обработвали в продължение на дванадесет века. За гърка тя е земята на Александра и сърцето на една велика империя. Тяхната „Велика идея“ изисква разширяването на сегашното гръцко кралство до Константинопол и Протоците, а Македония е съществено необходима за тая амбиция, защото през нея минава пътят към сантименталната столица на Елинизма, която не е Атина на Перикъл, а Византион на Константин. В лицето на македонските въстаници те отказват да видят селяни, сражаващи се за минимум свобода. За тяхното романтично въображение тези прости селски бунтовници са авангард на славянските плъчища, платени агенти на Русия и панславизма, една армия, която вече се опитва да завземе пътя за Константинопол и да спре напредването на Елинизма. Това е, разбира се, крайният атински възглед. Но Атина господства над македонските гърци и те следват своите владици и

консули с една послушност, която унищожава всяко местно мнение. Оставени на себе си, македонските гърци вероятно още отдавна щяха да са се споразумели със славянските си съседи. Но само защото са по-слабият елемент в Македония, те не желаят да бъдат оставени сами да се грижат за работите си. Би било нужно много благородство гърците да забравят вековната омраза, да се откажат от вродената омраза към варварина и да простят престъплението на екзархийската схизма. Това благородство гърците не притежават, а българите не бяха доволно търпеливи и изпълнени с такт в усилията си за помиряване. Разбира се, двата народа никога не са намирали обща основа за дружески действия. За гърците, които имат племенно съзнание в прекомерна форма и на които техният език и култура са дори по-скъпи от свободата, идеята за неутрална македонска република не представлява никаква привлекателност. Толкова малка е била и възможността гърци и българи да се споразумеят за разделяне страната и разграничаване сферите на влияние. Неизбежният резултат от гръцката враждебност е било това, че македонското движение ставало все повече и повече определено националистическо, че към днешна дата то е толкова решително антигръцки насочено, колкото и антитурски. Всеки опит за сътрудничество и помирение отдавна е бил изоставен.

В официалните си документи Комитетът все още употребява език, от който се подразбира, че основата на неговата пропаганда не е народностна и че тя не се стреми към българско първенство. Боя се обаче, че всичко това не е нищо повече от хубави спомени от едни по-добри душевни нагласи. Атмосферата в Македония е дотолкова отровена с национализъм, че и най-просветеният патриот бива покварен противно на волята си. При все това – с всички тези уговорки – е вярно, че Комитетът не желае присъединяването на Македония към България; че неговият идеал и досега е, поне формално, една многонационална република и че той дава доказателство за своята искреност, като иска от Европа европейски губернатор на Македония. Това ми се вижда важен довод, понеже ако тайното намерение на македонските българи беше да получат автономия както Източна Румелия, само и само като предварителна стъпка към един държавен преврат и към внезапна анексия към България, те не биха искали европейец за управител, а някой местен християнин, който лесно би могъл да бъде премахнат. Действително аз вярвам, че доколкото българите, било в Македония или в България, размишляват за далечното бъдеще, техният блян е Македония да бъде непременно славянска, но не и определено бъл-

гарска страна и тя да стане накрая централната държава в една Балканска федерация, която би могла да обедини всички южни славяни⁶. Една голяма България, която би включвала Македония, би била тъй застрашително силна, щото Сърбия и Черна гора биха се въздържали да се присъединят към нея. Една неутрална Македония пък би служила като съединителна точка за помиряване противоречивите интереси на Сърбия и България, понеже тя и на двете би дала достъп до Егейското море – един нов търговски излаз и отворен прозорец към света.

* * *

В ранните години на своето съществуване „Вътрешната организация“ беше сравнително мирно и небиещо на очи дружество. Тя се занимаваше главно със своята морална пропаганда – да проповядва учението на бунта и да поставя основите откъм духовната ѝ страна на идеята за македонско отечество. Тя бе заета също така с въоръжаването и обучаването на по-младите мъже по селата, но като че ли моментът да се вдигне знамето на въстанието беше още доста далеч. Полека-лека обаче разни обстоятелства, слабо предвидени в нейния план за борба, я принудиха да прибегне до по-насилствени и съмнителни мерки. Нейната дейност в една страна, където гърците са винаги готови да бъдат шпиони на турците, не можеше да остане пълна тайна; и понеже водачите ѝ един след друг попадаха под подозрението на властите, тези видни люде бяха принудени по силата на обстоятелствата да станат хора извън закона, които трябваше да „хванат планините“ с пушка в ръка и да живеят отчаяния и пълен с преследвания живот на обичайните балкански разбойници-патриоти. Тези мъже са събирали около себе си малки дружини от отчаяни души и по естествен начин са послужили за полиция и пионери на движението. Те са нямали страх от нищо освен от залавяне и докато са могли да избегнат турския затвор, благодарение на своята хитрост и на преданото помагачество на симпатизиращите им селяни, те били свободни да вършат работата на Комитета, без много да се страхуват за последствията. В обхванатата от анархия вътрешност на страната, където турчинът е господар само на градовете, на шосетата и на дневната светлина, те са могли

⁶ Комитетът, или някои части от него, дори обсъжда (през 1905 г.) политиката на налагане на македонския славянски диалект на мястото на литературния български като език на всички екзархийски училища в Македония. Говори се, че са напечатани граматики за тази цел. Струва ми се, че това доказва искреността на местния автономистки патриотизъм.

се движат по-свободно по планинските пътеки, а по-далечните села били за тях сравнително безопасни прибежища. Задачата им била да проповядват въстание, да вдъхват на младото поколение стремеж към свобода и смели дела, да наказват предателите, да държат в страх гърците, да събират или изнудват сумите за закупуване на оръжия, да отмъщават на отделни турци и да възпитат едно поколение с някаква вяра в своята десница. С течението на годините постепенно се родила една отлична военна организация. Страната била разделена на военни окръжия, във всяко от които е имало постоянно една въоръжена чета, поставена извън закона и предвождана от някой доверен водач. Тя можела да наброява само десет до двадесет човека, но тия кадри постоянно се сменяли и подновявали, тъй че от всички обещаващи младежи на дело се очаквало да прекарат известно време в обучение. После, когато една такава чета се намерела на тясно, тя повиквала „резервите“ от селата. Резервът бил разделен на няколко класи според възрастта, но предполагам, че тези подробности съществували само на книга по простата причина, че никога не е имало достатъчно пушки за повече хора от младежите. Очаквало се всяко семейство да изпрати един член в резервата. Той е бил длъжен да си купи револвер, освен ако е бил много беден, в който случай за него се е намирала някаква пушка. Всяко село си избирало офицер и доколкото позволявали обстоятелствата, резервата се обучавала, подготвяйки се за общото въстание, съставляващо цел и намерение на цялата тази сложна организация. Не мога да повярвам, че на дело това обучение е било сериозно. Но истинска морална подготовка със сигурност е имало и организацията е създавала изпълнени с готовност новобранци, пропити с духа на себепожертвуванието и с усещане за дисциплината, дори и да не е сполучила да обучи добри стрелци. Единствените надеждни войници, с които е разполагал Комитетът, са били мъжете, служили в постоянните партизански чети. „Резервът“ обаче по никакъв начин не е бил лишен от кураж; той е притежавал издръжливостта на всяко работно селско племе и за да се превърне той в една действителна патриотична милиция, не е липсвало нищо освен опитност и благоприятни обстоятелства. Против европейска войска той би бил, разбира се, безполезен, но турските редовни войски не преминават през никакво обучение в стрелба с пушки. Задачата била да се създаде една сила, която, колкото и да са ѝ липсвали качествата на една редовна войска, все пак би могла да има достатъчна сплотеност и самочувствие, за да се изправи срещу турците. Това било повече морална, отколкото военна зада-

ча. Военните резултати от въстанието, което най-накрая дойде през 1903 г., бяха незначителни, но като демонстрация, то без съмнение бе успешно. Едно робско племе без военна подготовка и традиции, свикнало в продължение на пет века да не противопоставя нищо освен упорито търпение на обидите и бруталността на потисниците си, се осмели най-после да срещне на полесражението дисциплинираните пълчища на едно племе от завоеватели и му се противопостави, макар и при числено надмощие в отношение десет към едно, една упорита, ако и неуспешна, съпротива. Това е най-доброто свидетелство за плодотворе от работата на Комитета и най-доброто оправдание за неговото съществуване. Комитетът още не е извоювал свобода за Македония в някоя външна или официална форма, но е превърнал децата на робите в мъже със свободни сърца.

Случайността е играла голяма роля за пришпорването на цялостното развитие на плановете на Комитета. Чак до 1897 г. турците изглежда едва ли са подозирали за неговото съществуване. Шансът отвори очите им, демаскира цялата конспирация, избута я на светло и по случайност даде на европейския свят първия намек, че Македонският въпрос съществува. Неколцина нашественици от България ограбиха 800 лири от турски земевладелец в с. Винаца, недалеч от българската граница в Скопския вилает. По време на последвалите мъчения и разпити турската полиция изневиделица попадна на скрит склад с динамит и пушки, а по-нататъшното разследване разкри работата, която Комитетът беше вършил в продължение на четири години под носа на ленивите власти. За два месеца едно истинско царство на терора стъпка целия Скопски вилает. Претърсвания за скрито оръжие бяха проведени във всяко българско село и турците, обзети от лудост, извирраща отчасти от паника, а отчасти от гняв, се отдадоха на жестокости, надминаващи обичайните. Мъчения и насилства бяха използвани свободно и най-жестоко пострадаха именно интелектуалните водачи на народа – свещениците, но още повече училищните директори. Над петстотин привърженици на Комитета в Скопския вилает бяха хвърлени в затвора, а около триста забегнаха в България.

Това бе жесток удар срещу Вътрешната организация. Той вдъхна ужас у селяните, в огромен размер увеличи рисковете за пропагандаторската работа, премахна някои от най-добрите водачи на движението и даде знак за систематични гонения срещу българските училища, понеже даде на турците урок, че в образованието на селячеството се крие главната заплаха за тяхното управление. От 1897 г. нататък всеки

български учител е подозиран. На онези, които са получили образование в Княжество България, е абсолютно забранено да работят като учители, а останалите са подложени на система от гаранции, която много затруднява въобще получаването на учители. Последвалите години показаха една монотонна поредица от повторения на Скопската афера, а с началото на преследванията дойде чумата на шпионирането. Комитетът трябваше да избира между това да изостави работата си и да възприеме една безпощадна полицейска система.

Предателството на един член можеше да тласне цял район към крушение. Една афера от този вид ще послужи за илюстрация. Един жител на Северна Македония, който бе убил турчин, избягал в южните части на Костурско с кръвните отмъстителите по петите си и представяйки се за мъченик, накарал селяните да го приютят. Повярвали му, че е бунтовник, те с готовност му оказали доверие и го допуснали до техните тайни. Той бил християнин по рождение, но тайно се бил обърнал в исляма и постъпил на служба като турски шпионин. За три месеца бил научил всичко, което му трябвало да знае, и бил в състояние да представи на властите списък с шестстотин привърженици на Комитета. Последвали мъчения и затваряния в голям мащаб, а онези, които избегнали затвора, направили това само като „хванали планината“ – един евфемизъм, който на Балканите означава, че те са станали открито бунтовници.

Комитетът сега беше една открито терористична организация. Изложен на ужасната заплаха от турски ответни мерки, той на свой ред стана безпощаден и див. Изправен пред откритата враждебност на гърците, той прие ръкавицата и отговори на шпионирането и интригите с убийства и насилие. Той можеше да продължи организационната си работа само посредством обикалящи чети бунтовници и не се въздържахе от използването на никакви средства, които можеха да понижат рисковете за тяхното начинание. Сегиз-тогиз той съумяваше да подкупи продажните турски власти да си затворят очите за неговите постъпки. По-често страхът беше неговото единствено оръжие. Той налагаше желязна дисциплина на всички свои привърженици. Неговите решения биваха обсъждани свободно и гласувани, но веднъж приети, беше смятано за легитимно неподчинението да се наказва със смърт. Село, показало се нехайно в подсигуряването или укриването на чета, беше изложено на риска да види мъжете си пребити, а къщите си изгорени. Селянин, разкрил най-малката тайна на врага, биваше безмилостно убиван. Без съмнение, обикновено имаше някаква

разновидност на съдебен процес и често някой заподозрян биваше предупреждаван да проявява по-голяма предпазливост. Опасявам се обаче, че дори процесите и предупрежденията даваха незначителна гаранция, че дивото правосъдие на отмъщението ще бъде използвано справедливо. Балканският селянин, отгледан под един азиатски деспотизъм, притежава само най-елементарно понятие за справедливост и доказателства, а интимният живот на македонските села ражда необуздани и безскрупулни омрази. Един личен враг трябва само да подхвърли намек, че даден човек е предател и от този час съдбата на този човек е решена. Подозрение витае във въздуха, а страхът е едничката всеобща страст. Най-малката странност в поведението, най-дребната проява на независимост може да обрече един свършено невинен човек⁷. В Македония никой човек няма да има доверие у другия, чиято вяра или убеждения са и на косъм различни от неговите собствени⁸. Това не е нетърпимост. Това не е кръвожадност. Това е просто типичната македонска болест – парализиращият страх, причинен от тиранията. Комитетът е сторил много добро, като е издигнал морала на селянина, но същевременно е извършил и голямо зло, като е организирал

⁷ Неизбежният резултат е, че Комитетът се движи и действа като един човек. Трудно може да се каже, че съществува лична свобода и човек постоянно прави смущаващото откритие, че всичките му преценки, основани на извисения характер на някое лице, са прекатурени от тайнствената сила зад него. Един човек, на когото можеш да се довериш докрай във всяко обичайно житейско отношение, може да пожелае да постъпи според честта си, но ако Комитетът зад него се почувства принуден да се намеси, неговата личност има малка стойност. Той е само единица, която се подчинява. Същите условия преобладават във всяко ревниво тайно общество. В Турция положението е по-зле и по-фрапантно само защото самата тирания е по-тежка и нуждата от абсолютна морална солидарност, която изличава частните интереси и се налага над частните скрупули, е по-повелителна.

⁸ Под наше началство при благотворителната ни дейност имавме мъже и жени от всички вероизповедания и племена. Вярвам, че всички бяха абсолютно предани. Но докато между нас и тях цареше пълно доверие, най-диви подозрения действаха сред тях самите. Един мъж, албански протестант, който ми даде всякакви доказателства за рядка смелост и преданост в опасни и трудни обстоятелства, беше постоянната мишена за подозренията на нашите католически и православни помагачи. Те бяха толкова почтени, както и той. Никоя приказка за него обаче не беше достатъчно налудничава, че да не ѝ повярват. За тях той беше предател и източникът на всяка беда, която възникваше. Аз ги разпитвах внимателно, но те никога не притежаваха и парченце доказателство. Беше достатъчно, че той е необщителен и неговорчив човек – и протестант. Ако те бяха въстаници, щяха да го убият с единодушно гласуване.

разпространения страх в една угнетителна система. Ако човек обаче допусне правото на бунт, човек не може да елиминира насилието. Една революционна организация има толкова голямо право да наказва предателите и да събира данъци чрез сила, колкото и едно признато правителство. И в двата случая оправданието е същото – интересите на националната идея. За закона, но не и за морала, е от значение дали тая национална идея се признава от съседните държави и дали водителите ѝ, които говорят от нейно име, имат място в *Готския алманах*⁹. Ако едно мнозинство може правомерно да упражнява принуда спрямо един индивид с цел да запази националната си идея, то също толкова може да прави това и за да спечели формалното признаване на своята националност. Да се отказва правото на едно въстанало племе да употребява сила – това е чисто лицемерие, ако се признава това право на един установен народ. Само анархистът може да порицава с последователност.

Най-лошите мерки в тероризма на Комитета бяха насочени против гърците и като че ли по взаимно съгласие, учителите и свещениците на тия две племена трябваше да понесат последствията от тяхната вражда. Гърците избраха да представят българските учители и свещеници пред турците като подстрекатели на въстание (каквито всъщност и бяха). Резултатът беше, че тези предани на делото хора държаха постоянно в ръцете си своя живот и вършеха работата си, очаквайки мъчения, тъмници, заточение или смърт като възнаграждение. Българите отговориха по същия начин. Те убиваха. Единствената разлика беше, че гърците убиваха чрез посредник, а българите със собствениците си ръце. Природният инстинкт на човек е винаги насочен срещу шпионите и доносниците. Справедливо е да признаем обаче, че тези гърци на свой ред правеха онова, което те приемаха за патриотични дела. Те също носеха в ръцете си своя живот. Подчиняваха се на своите висши свещеници, получаваха аплодисменти в Атина, поддържаха ги съзнание за патриотични мотиви. И двете страни бяха жертви на тесногърдия национализъм. Вярно е, че българите се бореха за свобода, докато гърците се бяха съюзили с тирана. Инстинктивните симпатии на човек пак говорят ясно. Човек трябва да признае обаче

⁹ *Готски алманах (Almanach de Gotha)* излиза за пръв път през 1763 г. в двора на Фридрих III, херцог на Сакс-Гота-Алтенбург, и се издава всяка година до 1944 г. Алманахът се налага като един от най-уважаваните дипломатически и статистически справочници за нациите по света, включително за генеалогията на висшата аристокрация, държавния елит и дипломатическия корпус – б. р.

отново, че политиката на гърците беше възприета под диктата на един истински, макар и късоглед, патриотизъм. И двете страни дадоха доказателства за храбростта си и двете страни бяха виновни за необуздана жестокост. Една дума на някой гръцки владика често можеше да обрече едно българско селце на пламъци. Една българска чета, слязла нощем в някое вражеско село да убие някой свещеник шпионин и да изгори къщата му, невинаги беше достатъчно внимателно, че да спаси вдовицата му и нейните деца от пожара.

Тези актове на насилие се подразделят на няколко класи според степента на виновност. (1) Убийството на шпиони и доносници трябва веднага да се признае като законно в крайни случаи, ако допуснем, че едно угнетено племе има право да въстава. То може успешно да въстава само като здраво пази тайните си и брани живота на своите привърженици. (2) Когато става дума за пари, случаят е по-сложен. Един агент на Комитета отива при някой гръцки търговец в Битоля, представя пълномощията си и изисква обикновената такса за освободителната война. Гъркът, който не желае да бъде освобождаван по този начин, отказва. Агентът го предупреждава, идва втори път при него и може би използва заплахата и показва револвера си. Гъркът е смел по дух и веднага бързо издава българина на турците, които са в края на краищата номиналните пазители на обществения ред. Българинът бива арестуван, евентуално измъчван, а може би се разболява от тифус в някой заразен зандан и умира. Гъркът е, без съмнение, в правото си и заслужава симпатия. Комитетът обаче трябва или да го накаже, или да се откаже от системата на събиране на пари насила. Той не се колебае между тия две алтернативи и по гърка, който сега е „предател“, незабавно се стреля и може би той бива убит. От морална гледна точка е ясно, че Комитетът постъпва погрешно, и все пак той може с известна правдоподобност да изтъкне, че целта оправдава средствата. Цялата система за насилствено събиране на пари е от гледна точка на индивидуализма, ни повече, ни по-малко, организирано разбойничество. Би било обаче съвсем толкова оправдано тя да се сравни със законното облагане с данъци. Тя във всеки случай е доста по-добра от турската система, която се търпи от Европа. Не е по-насилническа и в противоположност на законното облагане е насочена към една цел, която мнозинството от хората одобряват. (3) Едно село, което по племе, език и симпатии е напълно славянско, отдавна е желало да се присъедини към Българската църква, да извършва богослужение на своя език, да учи децата си на един език, който те могат да разбират и да изкаже от-

крито и смело своите политически тежнения. Но кметът, свещеникът и учителят са „гърци“ – т.е. те са славяни, които принадлежат на гръцката партия. Техните лични интереси са изложени на риск, при това трябва да се държи сметка и за себелюбието и може би за патриотизма им. Те са против официалното признаване на българската народност на селото и претендират за собствеността на църквата и училището, които селяните са съградили със собствените си ръце. Властите ги поддържат и докато селяните не представят официален документ, потвърден със селския печат, те не могат да изкажат своето колективно съгласие за привързаност към Българската църква. По този начин проблемът се свежда до отнемането на селския печат, който кметът няма никакво морално право да задържи въпреки желанието на селяните. Той е, да предположим, човек с известна твърдост в характера. Той подкрепя себе си, като се обръща към гръцкия владика, а гръцкият владика заплашва да представи цялото село на турците като въстаническо, т.е. то да бъде изгорено и разграбено, или по някой друг от многото познати начини разорено. Лесният начин да се заобиколи тази мъчнотия е да се убие кметът, а за Балканите е обичайно да се предпочитат късите пътища.

Това са определени случаи, които постоянно се повтарят, и аз вярвам, че те в общи черти отразяват повечето от актовете на насилие на Комитета. Гърците твърдят, че той не е ни повече, ни по-малко от едно съдружие на убийци, които систематично убиват гръцки учители, свещеници и видни личности, за да унищожат елинизма. Сърбите, от своя страна, разказват подобна приказка и както те, така и гърците, могат да представят един поразителен списък мъченици. Българският отговор е, че Комитетът никога не е убивал човек просто поради неговите гръцки или сръбски симпатии или дори поради каквато и да било ревност, проявена от него в полза на гръцката или сръбската кауза. Няма съмнение, че голям брой видни личности и пионери от тези две племена са били убити, но всички тези убийства, твърди се, са били съзнателни актове на отмъщение в отговор на някой призив към турците против българските агитатори. Като цяло мисля, че везните на истината клонят по-скоро в българска страна – макар и да изповядвам, че изказвам това мнение с колебание – но линията между наказание и просто убийство никога не може точно да се начертае. Негодуванието на сърби и гърци е много естествено; при все това аз не мога да видя какви други защитни средства биха могли да употребят българите против шпионската политика на своите съперници. Вероятно границите на чистата самозащита са били често прескачани, но

част от отговорността за тия крайности лежи върху племената, които са ги предизвикали. Един недостатъчно оценен факт говори в полза на българите. През първите три седмици на въстанието през 1903 г. те бяха неоспорвани господари на по-голямата част от Битолската област. Турците бяха изненадани, а гърците бяха напълно беззащитни. При все това, доколкото ми е известно, не е имало никакви забележими примери на насилие с цел убийства, макар че българите в действителност бяха завзели три провинциални града, населени главно с власи от гръцката партия. Ако политиката на българите действително е била да унищожават гръцките учители и свещеници, те можеха през тия три седмици да извършат едно масово клане напълно ненаказано. Безупречното им поведение в момент, когато имаха пълна възможност да наложат волята си над своите врагове, според мен е едно доста решаващо доказателство, че когато те прибегват до насилия, причината не е племенна омраза, а инстинкт за самозащита.

Злото е не просто, че македонците имат свое собствено мерило за човечност – те често не съзнават, че съществува каквото и да е било по-високо мерило¹⁰. Един гръцки владика веднъж се гневеше пред мен срещу българите затова, че убиват гръцки шпиони. Аз отговорих, че по мое мнение най-лошото нещо, което са свършили напоследък, е убийството на неколцина турски младежи, които хванали невъоръжени по време на въстанието. Той бе удивен и доста потресен и не можеше да разбере защо смятам убийството на един мюсюлманин за престъпление. Никога не съм забелязал, че селяните изпитват какъвто и да е срам да признаят своите прекалени жестокости и това в определен смисъл представлява едно оправдание. Веднъж проведох разговор с човек, който беше упоил десет турски войници в една страноприемница, а после ги беше изгорил живи. Когато изразих своя ужас, той отговори, бълвайки един разказ, който, признавам си, ме порази – всички неотдавнашни неправди, нанесени на селото му – мъжете, пленени и отвлечени в робство от бандити, жените, насилени да дойдат в същата страноприемница и да танцуват голи за развлечение на минаващите войници. Някак целият ми речник от критики пресъхна и се опитах да кажа, че такива отмъщения са грешка, тъй като могат да отчуждят симпатиите на Европа. Той отговори, че убивайки десет

¹⁰ Едно село веднъж по тайнствени причини дойде при нас и ни помоли да заповядаме на доктора на Дружеството за помощ да приготви силна отрова. То предлагаше да покани своите местни предатели на банкет. Очевидно нямаше понятие, че ние може да се възпротивим.

души, които напълно са си го заслужили, той е придобил десет пушки за освободителното дело. „Със сигурност“, отвърнах аз, „доброто мнение на цивилизования свят струва повече от десет пушки, нали?“ Той се усмихна с горчивина, размисли за момент и тогава, имитирайки моя тон, запита лаконично: „Колко пари струваше доброто мнение на вашия цивилизован свят за арменците?“ Аз замълчах. „Не съди, за да не бъдеш съден“, е златно правило в Македония. Ние също биваме претегляни на „везните на вината“.

* * *

В късната есен на 1902 г. ген. Цончев, действайки от името на „Централния“ комитет¹¹, който е немного повече от българска организация със слаби корени в самата Македония, обяви общо въстание. Той едва ли се е надявал на някакъв реален отговор на своя повик, понеже войната през зимата е срещу всички традиции на Балканите. Това бе наистина смело противопоставяне на климата, но то не можеше да навреди никак на турците. Ген. Цончев прекоси границата през ноември с около четиристотин души в района на Джумая и Разлог, който прилежи до българската граница, проведе храбра партизанска кампания в продължение на три-четири седмици. Около двеста души от областта се присъединиха към него, но съперническата му Вътрешна организация се противопостави на неговото начинание и нямаше никакво всеобщо въстание дори в твърде ограничения район, в който той нахлу. До декември всички бойни действия бяха към края си. Ген. Цончев и неговата чета се върнаха в България, а селяните, които не бяха участвали много в неговата авантюра, бяха оставени да понасят последиците от турската отмъстителност. Между свидетелствата за последвалото е налице доста голямо противоречие. Официалният руски разказ представлява дълъг списък от варварщини и мъчения. Английската синя книга е скептично настроена – може би неуместно. Със сигурност обаче е имало масови побоища, известен количество мъчения, известно насилие над жени и известно горене на къщи. Ужасът е бил във всеки случай достатъчно всеобщ, за да подкара цели три хиляди души при цялата суровост на балканската зима през пограничните планини към приятелското убежище в България. Въпреки че Вътрешната организация не е имала никакво участие в тези събития и дори се е опитвала да осуети лудото начинание на ген. Цончев, турците не са правили никакви прецизни разграничения и из цяла Македония теглото на тур-

¹¹ Вж. бележката в края на главата.

ското иго става по-тежко. Села са били претърсвани за оръжие, което означава, че селяни са били бити и измъчвани, докато не го извадят наяве и ако не са притежавали в действителност никакви пушки, често са се принуждавали да купят, за да ги предадат на турците.

То напомни на Европа още веднъж за Македонския въпрос, който беше забравен след репресиите от 1897 г., а дипломатията се зае с реформения въпрос. Западните правителства бяха сравнително безразлични и предприеха фаталната стъпка да разрешат на Русия и Австрия като двете заинтересовани велики сили да овладеят кризата, както им е угодно. Султанът по това време беше решен да изпревари интервенцията на Европа и през декември 1902 г. изготви свой собствен план за реформи, чиято единствена важна точка беше, че Хюсеин Хилми Паша беше назначен за генерален инспектор на трите вилаета (Скопие, Солун и Битоля). През февруари Русия и Австрия публикуваха техния първи реформен план, който беше осъден да остане мъртва буква (вж. гл. 9). Единственото му въздействие върху положението бе това да убеди българите, че Европа няма да направи нищо без някакъв силен стимул, някакъв кървав и сензационен нагледен урок, който би я убедил, че лошото управление на Македония е зло, което призовава за драстичен лек. Но каква форма трябваше да приеме този нагледен урок? Македонците бяха разбрали за своя сметка, че да се говори за обичайното лошо управление, под което страдаха, е безполезно. Петиции, пратеничества, протестни ноти и апели от приятелски настроеното правителство на България не привличат никакво внимание. Частичните бунтове и бруталните репресии не водят до нищо повече от безплодни протести и слабовати препоръки за реформи. Европа действа енергично само когато животът и собствеността на нейните собствени поданици са заплашени. Тогава броненосците наистина се раздвижват и гледката на кораби в бойна готовност кара султана да отстъпва пред превъзхождащата сила. По-младите сред македонските екстремисти бяха изпълнени с тази идея и луди планове за нападение над железниците и консулствата витаеха във въздуха. Мислело се е, че ако въстаниците успеят да създадат състояние на анархия, опасно за европейския капитал, Концертът от Велики сили би се намесил. Вътрешната организация като цяло е отхвърлила този план, но е била налице и малка група екстремисти¹², решена да се опълчи на дисциплината и да опита

¹² Случи се да опозная един от тези хора твърде отблизо. Никога не бях срещал по-патетичен и противоречив характер. Той беше македонец от Ресен, образован в България, учител по професия и на възраст от двадесет и три години. Била му определена задачата да взриви определена джамия в даден петъчен ден,

този план. Те съсредоточили усилията си върху план за взривяването на Отоманската банка в Солун, голяма и претенциозна сграда, в която живеели директорът европейец и семейството му и която била в центъра на европейската търговия в пристанището. Те работили постоянно и тайно, макар и да мисля, че много българи в града са знаели за заговора. Отворили една малка бакалница до банката и ровили упорито, отнасяйки пръстта от тунела в хартиени торби и вързопи. Говори се, че Вътрешната организация, чувайки какво става, им заповядала да спрат и ги осъдила на смърт, когато те продължили работата си, така че те били принудени да нанесат удара си преждевременно. Турците били предупредени какво се случва, но нищо не можело да ги накара

за да възбуди фанатизма на турците и да направи едно клане неизбежно. Бил задържан преди да изпълни този план, хвърлен в затвор за няколко месеца, а след това освободен. Срещу него нямало никакво доказателство и турците не знаеха какъв точно е бил планът му в действителност. В Битолския затвор, където той спял върху камъни и живеел на хляб и вода, се развалило здравето му и той се разболял от скоротечна туберкулоза. Аз го открих живеещ на подавания в много мизерно състояние и докторът на Помощното дружество направи каквото бе възможно, за да направи края му по-лек. Проведах много разговори с него и въпреки че планът му винаги ми изглеждаше дяволски, като личност той бе един от най-благородните и привлекателни хора, които съм срещал в Македония. Родителите му бяха селяни, но неговият ум и маниери бяха изтънчени. Той бе интелигентен и начетен, имайки предвид младата му възраст и оскъдни възможности. Негова утеха през дългите дни, когато лежеше, умирайки с бистър ум, беше непрестанното четене, а негова почивка – да гледа през своя прозорец красотата на Охридското езеро. Мисълта, че е оставил непрочетени определени книги, изглежда го тревожеше повече от който и да е физически дискомфорт и той искаше да претърсим Македония за един превод на сър Уолтър Скот, за един-два романа на Дюма, и – от всички книги на тоя свят – за „Бел ами“! Когато разговаряше обаче – грижата му винаги беше да чуе политическите новини. Патриотизмът за него беше разяждаща треска и определени думи – свобода, независимост и тем подобните – носеха огън в неговите очи и звънност в беззвучния му глас. Неговото благородство и смирение му бяха спечелили за приятели двама-трима бедни граждани, които го посещаваха. Човек постоянно биваше потресен, осъзнавайки, че тази нежна и чувствителна душа със своята способност за съчувствие и наполовина развит естетически вкус е склонна на кървавия акт на престъпен героизъм, с който се беше заклела да пожертва живота си. Той бе под властта на отвлечени идеи, които го бяха обладали и парализирали собствените му естествени инстинкти. Щедрият му и ентузиасиран темперамент се бе вгълбил в срама на робството, примамливостта на свободата, славата, която би очаквала освободеното му племе, докато в умствената му бъркотия – наполовина изорана земя, наполовина пустиня – не бяха останали никакви други мисли. Ако той е типичен за македонските „терористи“, то те заслужават по-скоро милости-во съчувствие, отколкото гневно порицание.

да се намесят и изводът е или че са били подкупени, или че са били достатъчно спокойни и мислещи по макиавелиевски, за да допуснат българите да се дискредитират в очите на европейците, без да им се пречи. Скоро (април 1903 г.) банката беше взривена с пълен успех, цял Солун беше хвърлен в паника, а също бяха хвърлени и бомби, макар и без голям ефект, по конака, немското училище и един европейски хотел. Един френски параход в залива беше разрушен напълно. Повечето от терористите бяха убити или при съпротивата срещу задържане, или от собствените си бомби, а клането на християните в града бе предотвратено само поради закъснялата енергичност на стария валия, който безстрашно сам се изложи на опасност и съумя да проконтролира и използва войниците си, преди тълпата да убие повече от шестдесет християни. Тези изблици на насилие имаха пагубен ефект върху македонското движение. Общественото мнение в Европа беше потресено и само двама от по-разсъдливите му лидери като г-н Пресансе и г-н Берар имаха проникателността да видят, че този жесток и отчаян акт, който в крайна сметка изисква храброст и преданост, е всъщност мрачен коментар за безразличието на Европа. Ако въобще не ни е грижа за ежедневните страдания на македонците, ако нито петициите, нито сините книги, нито свидетелствата на пътешествениците ни запечатват фактите в нашето въображение, ако сме забравили собствените си обещания и лекарствата, които предписахме в Берлин, кой е виновен, че изоставените жертви на турската тирания използват странни средства да размърдат нашите спомени. Щом не слушаме нито убеждаванията, нито плача, тези млади македонци са решили, че ще чуем динамита. Нашата собствена глухота е така виновна, както и тяхното насилие. Но живеещите в удобство и незнание не разсъждаваха по този начин. Навярно безчинствата не са били достатъчно сериозни, за да ги разтревожат. Така или иначе само няколко броненосци пристигнаха в Солун и тяхната мисия естествено беше не да притиснат турците, а да защитят живота и собствеността на европейската колония. Турците при това имаха разума общо взето да ограничат протестите и репресиите си до използването на легални средства. Те представиха ултиматум на България, който оттеглиха веднага под натиска на Европа. Иначе те се задоволиха със смазването на въстаническото движение в самата Македония. Нямаше никакво клане, каквото „анархистката“ група очакваше да предизвика, нищо освен вълна дребни жестокости и безинтересни притеснения – накратко казано, нищо, което да привлече вниманието на Европа или да развълнува мудното ѝ съчувствие. Само веднъж мюсюлманската тълпа престъпи границата – в Битоля на

Гергьовден (стар стил) и дори тогава броят на жертвите не беше значителен¹³.

Мерките, които Хилми паша прие, за да премахне Македонския комитет, бяха драстични и широкомащабни, но въпреки това слабо-ефективни; всъщност те надминаха себе си в прекалената си суровост. Ако турците можеха да се задоволят с преследването на четите (нещо, което те едва ли опитаха) и задържането на главните двигатели на агитацията, те можеше да постигнат целта си. Когато обаче те предложиха да заточат водачите, Русия се възправи на пътя, докато на тях им се даде възможност да прилагат безполезните си и провокативни мерки, чиято последица бе, че българите бяха докарани до отчаяние и се разбунтуваха за самозащита. Навсякъде, както в градовете, така и в селата, видните личности в българските общности бяха хвърлени в затвора – не по двама-трима, а по двадесетима-тридесетима. Богати и бедни, търговци от градовете и младежи от горните гимназиални класове бяха наблъскани заедно като стадо в турските затвори. Всички училища бяха затворени, понякога чрез заповед, понякога понеже бяха превърнати в казарми за войската, понякога понеже учителите бяха или задържани, или избягали, за да избегнат ареста. Малцината български доктори и адвокати, които успяват да просъществуват в Македония – човек може почти да ги преброи на пръстите си, толкова е опасно да притежаваш образование – бяха също затворени. Деловият живот беше в затишие и дори самите солунски евреи плачеха, понеже не бяха останали никакви християнски търговци, с които да работят. Градовете бяха в състояние на обсада. Военни патрули трополяха по улиците по всяко време и се разполагаха на лагер пред главните сгради. На градските жители беше забранено да обикалят навън след залез и ако възникваше спешна нужда от доктор, той можеше да бъде повикан, само подкупвайки някой войник или полицаи да го доведат. В по-големите села и провинциалните градове, където не живеят никакви консули или европейци, беше още по-зле. Цялото мъжко мюсюл-

¹³ Мюсюлманите изгаряха от желание да намерят повод за отмъщение за солунските нападения. Кръжеше слух, че българите ще взривят джамия и една обикновена свада между турчин и българин на пазара даде сигнал за клане. Въоръжени групи от турски цивилни, толерирани, а понякога и подпомогнати от полицията, патрулираха по улиците през по-голямата част от два дена. Тъй като това започна на празничен ден, повечето християни бяха зад своите врати и бяха убити не повече от тридесетина, макар други да бяха бити и малтретирани. Валията разположи войска с малко забавяне, но никой от убийците не беше наказан. Нападението беше доста непровокирано и пострадаха гърци, както и българи.

манско население на годна за военна служба възраст беше вече привикано под знамената, подсилено от парцаливите полкове от Мала Азия и непокорните, недисциплинирани набори от Албания. Тези войски бяха разквартирувани в селата и по-малките градове и те естествено изляха гнева си за това, че са били извикани надалеч от своите ниви, върху българските им обитатели. Третокласните резервисти (*илаве*, т.е. *ландшурм*, опълчение) имаха най-лошата репутация. На никой от тях не се плащаше и често не получаваха дневни дажби; действително, когато бях в Битоля, на войсковите доставчици не беше плащано толкова дълго, че отказваха да дават дори и хляб на кредит. Последица от това беше, че войниците нямаха друг избор освен да живеят на гърба на селяните. Човек ги срещаше да се разхождат из улиците, накичени с всякакви плякосани одежди, понякога обути в чорапи, които бяха ограбили от жените, а понякога носещи овчи кожуси върху опърпаните си униформи. Главното им занятие беше да търсят оръжие и тъй като един турчин винаги го мързи да оглежда за скрити оръжия, те се наеха с по-простата и по-кратка работа да измъчват и бият селяните – мъже, жени и деца – за да ги насилят да разкрият скривалищата на оръжие, които предполагаемо притежаваха. Какво всичко това е означавало като физическа болка, материални загуби, загуба на чест при жените, въображението трудно може да си представи, тъй като едва ли има село да се е отървало. Бях в Дойран, един провинциален център, по време на върха на гоненията. Това е дребен град на границата на езеро сред пурпурни планини, център на един толкова красив район, че човек напуска полето по посока на тесните му улици с неохота и страх, добре познавайки човешкото нещастие, скрито зад белите стени и червените керемиди, които блестяха на слънцето. Спомням си как пристигнах в десет часа сутринта, за да открия, че турските власти още спяха, докато албанските набори в града бяха твърде будни, пияни и с пушки в ръка. Въпреки риска от шпиони (половината място беше „гръцко“ по политическата си принадлежност, макар дори и дума на гръцки да не беше изговорвана) жените, едва що чули, че в града са пристигнали европейци, почнаха да се стичат в нашата страноприемница, влизайки на групи, всяка със своя разказ за нещастие. Те бяха целите в сълзи, обезсърчени в такава степен от това, което можеше да стане, колкото и от това, което всъщност беше станало; защото слуховете бяха винаги готови да потвърдят, че в някой съседен град се е случило клане или че това или онова християнско село е било изгорено до основи и Дойран очакваше, че идваше неговият ред. Жените обаче

бяха главно загрижени за съдбата на своите съпрузи, синове, братя, арестувани заради подозрение и задържани без съд. В дойранския затвор имаше петдесет политически заподозрени, а други бяха отведени в Солун, докато бяха освободени малцина. Последните носеха сърцераздирателни разкази за жестокостите, които продължаваха нощ след нощ в затвора. Един младеж беше освободен с окуцели и безформени ходила след безмилостна фаланга. Други, каза той, бяха имали по-лош късмет от него и имаше очевидци, които потвърдиха, че поне някои от тези затворници са били накарани под остриетата на щикове да вървят нагоре-надолу по коридора на затвора нощи наред с надежда, че лудостта, която спохожда лишения от сън, може да ги накара да разкрият някоя от тайните на виновния за съзакляtnичество. Друг затворник бил принуден да стои прав часове наред с ръце, вдигнати над главата. Нямаше изгледи за милост или прошка. Жените можеха само да плачат и да разказват историята си, а ние можехме само да обещаем да докладваме фактите на един от консулите. Когато въпросът бе най-накрая отнесен до вниманието на Хилми паша, той спешно телеграфира на дойранския префект (каймакам) с нещо подобно на тези думи: „говори се, че Вие мъчите българските си затворници. Това вярно ли е? Ако е вярно, ще бъде изпратена комисия, за да разследва Вашата отговорност.“ Естествено човекът телеграфирал обратно, твърдо отричайки, и Хилми паша, доволен, че е изпълнил задължението си, показал тържествувайки двете телеграми на консула.

Бяха предприети с лекота и други, дори по-съкрушителни, репресивни мерки. Затворите не можеха да поберат всички българи в Македония и затова бе изпратена заповед, че всеки човек от селски произход в градовете трябва да се завърне в родното си село и да стои там. Поради страх от насилие или вълнения хилядите македонски българи, които се отправят година след година в Константинопол да спечелят малко доходи, бяха безжалостно изгонени и закарани обратно в своите домове. Мигриращите зидари и дърводелци, които населяват села като Смилево и Смърдеш през зимата и прекарват лятото, скитайки в търсене на работа, бяха също интернирани в своите домове по време на единствения сезон, когато работата им е възможна. От всички средства, които можеха да се измислят за предизвикването на въстание, това бе най-ефикасното, понеже всички тези хиляди физически здрави, най-енергичната и интелигентна част от населението, бяха лишени от препитание и занятие и оставени в безделие и гняв да се договарят за своето отмъщение. Най-накрая, главно благодарение

на бруталността на войниците, които също имаха повод за недоволство, понеже бяха отвлечени от земята си, точно когато приближаваше сезонът за жътва, обичайната несигурност по пътищата стана толкова непоносима, че дори и селяните рядко се осмеляваха да напускат своите села. Убийства, понякога с мотив, понякога тласнати от чисто безпричинна бруталност, се случваха ежедневно, а празните страници на книгите за убийства, зловещи каталози, които се водят от всяка митрополия или консулство – единствената оригинална литература, която произвежда Македония – се пълнеха бързо. За това насилие турците носят вина само отчасти. Насърчени от очевидното намерение на властите да причинят на българите голямо нещастие, гърците се отдадоха с удвоен хъс на шпионстване и платиха цената за това в кръв. При това политиката на Комитета беше да отговаря на насилието с насилие. Битолските турци наказваха християните в града с опита за клане като отговор на станалото в Солун, а българите по селата около Битоля търсеха възмездие, убивайки местни мюсюлмани. Резултатът на това състезание по кръвопролитие бе един кошмар от ужаси, в който всичко живо и нормално в Македония стоеше вкаменено и сковано от страх. В протекание на десет дена през месец май аз посетих три пазарни града на пазарен ден – Битоля, Дойран и Велес – за да открия пазарите изоставени и тихи. Търговците бяха в затвора, а селяните не смееха да напускат домовете си; в действителност там, където техните ниви лежаха на известна далечина от селото, дори обработката на земята беше преустановена. Чумата щеше да причини по-малко опустошения, отколкото тези легални и редовни преследвания, които Хилми паша организираше в промеждутъците, когато реформираше Македония.

Междувременно четите, набирани постоянно от огромната армия хора извън закона и под подозрение, не седяха със скръстени ръце, макар все още да не бяха предприели по свое желание агресивни действия. Навсякъде, където се приближаваше войската, върху селските райони оставяше кърваво петно и страдаха по-скоро селяните, отколкото въстаниците. Аз се натъкнах един следобед на с. Могила (на около осем мили от Битоля) точно когато войниците го напускаха след една такава случка. Те се влачеха подобно на дезорганизирано стадо, без офицери и понесли дребните трофеи, които бяха успели да опоскат в мизерната паланка, димяща зад гърбовете им. Малка чета бунтовници, начело със смелия млад войвода на име Цветков, някогашен учител по музика в гимназията в Битоля, беше обградена в няколко

уединени пръстени къщурки, току вън от селото. Полицията търсела скрито оръжие и когато стигнала до тези къщи, била посрещната със залп. Била хвърлена войска с топ и около тези паянтови хижи била разположена регулярна обсада. В продължение на един следобед и една нощ българите се държали, стреляйки всеки път, когато някой враг се покажел над пръстените стени, обграждащи тяхната малка крепост. В промеждутъците на боя, казаха ни турците, те танцували зловещо хоро под мелодията на някаква бунтовна балада, викайки през цялото време в израз на предизвикателство към обсаждащите ги роби, в израз на презрение спрямо султана и готовността им да умрат като свободни хора. Те не са могли да се съмняват за съдбата си, понеже стената не е оставяла никакъв път за бягство, а турците зад нея са стреляли необезпокоявани през амбразури. Краят дошъл преди зазоряване, когато един изстрел от планинските оръдия хвърлил нещастната крепост на бунтовниците в пламъци. По същото време турците подпалили седемнадесет къщи в селото, за да служат като осветление за техния прицел – човек се сеща за Нероновите християни, превърнати във факли. Един по един, докато изскачали навън, оцелелите от четицата били застреляни в ограждението. Когато пристигнах, земята беше още оцапана с кръв. Пръстените стени все още тлееха и излъчваха топлина, един щъркел търсеше напразно покрива, с който бе свикнал, от височината на един разпадащ се фронтон, а въздухът тежеше от вонята на изгоряла плът. В църковния двор течеше последната сцена от трагедията. Селяните погребваха съдържанието на две големи каруци – трупове, скупчени в маса от обгоряла и обезчестена плът. Имаше единадесет мъртви въстаници с тела разсъблечени и осакатени от дивите им и лишени от рицарско чувство врагове, четири невинни жители на селото и две млади жени застреляни, докато е траял обискът за оръжие. Сред тълпата плачещи селски майки и вдовици стояха две малки момичета, които бяха случайно ранени. Местният свещеник, немощен старец, лежеше безмълвен и парализиран върху куп слама и селяните караха мъртвите бунтовници в последния им окоп без църковна служба или молитва. Това бе сцена на нещастие и морална нищета. Бездомните семейства плачеха за изгорелите си коптори, а опечалените селяни за мъртвите си роднини с пронизващата животинска скръб на изтока. Представих си обаче, че в този момент те отделяха малко мисли за въстаниците, паднали в тяхно име. Сцената сякаш поучаваше колко малка стойност има човешкият живот на Балканите. Той не е нито почитан, нито ценен и ако някой куршум му сложи край – защо пък не,

той само прекратява дълга поредица страдания и гнет, отнема няколко години безплодно бъртане и дребни страдания, които дори нямат и ореола на героизъм, за да бъдат оправдани. Шест месеца по-късно чух тази битка преразказана в една популярна балада и осъзнах, че бедният Цветков, чийто красив лик бях видял изхвърлен като някакъв отпадък в ямата, беше станал безсмъртно име, вписано в календара на свободата. Българите крият чувствата си и прикриват дълбоките си емоции, докато блъскат свещени неща с най-обикновени лопати. Продължението на историята беше лесно за предугаждане. Имаше седемнадесет бездомни семейства, които включваха близо тридесет здрави мъже. Единствената им надежда сега бе да се присъединят към някоя странстваща чета. Като цяло бе по-безопасно да бъдеш в планините с пушка на гръб, отколкото да се превиваш от страх в някое на външен вид лоялно село. Не беше трудно да си представя как биха се сражавали мъжете от Могила. Те носеха в себе си образа на убити съпруги и ранени дъщери, на димящи домакинства и изгорени тела на другари. Те нямаше да пощадят себе си, нито да пожелат други, замъглените им умове се управляваха от закон, не по-добър от възмездие. И това също е част от тяхното нещастие. Насилието поражда насилие и всяко племе покварява своите врагове.

Същата седмица през май се случи един инцидент с много поужасяващи размери в Смърдеш, голямо село с над 2000 жители, което е разположено на главния път от Костур за Лерин. То е мрачно и отблъскващо място, построено от камък на един неприветлив склон в тясна долина, където слънцето не грее повече от три часа на ден. Около него има малко обработваема земя и само малко оскъдни пасища, но селяните при все това са богати и предприемчиви, най-вече странстващи зидари, които упражняват занаята си из целия Левант и влагат част от парите си в солидни и просторни къщи. То имаше голяма църква с резбовани колони, с която се гордееше прекомерно много, и обширно училище. Родно място е на Чакаларов, жестокия, но способен пълководец на въстаниците на юг, и сред селските семейства неговите роднини образуват нещо като аристокрация. Турците дълго време са се страхували от Смърдеш и са го подозирали. Чакаларов го е посещавал често и малцина турци са се опитвали някога да го приближат. В близост до него имаше схватка през април и една наказателна експедиция, тръгнала да го усмири, се беше върнала, без да посмее да влезе в него. Нищо повече не се случило в продължение на около пет седмици и тогава внезапно голяма редовна сила под ко-

мандването на някой си Хайредин бинбаши (майор), придружена от рояк башибозуци,¹⁴ дошла с марш по пътя от Костур към залез слънце на 21 май вечерта.¹⁵ Този човек представлява една полуцивилизована личност с красив външен вид и изтънчени маниери, който е учил в Париж и е бил професор по френски във Военната академия в Битоля. Той също е командвал войската в Арменско, където са извършени най-големите жестокости в периода на въстанието. За мен дълго време е било загадка защо с. Смърдеш, което не е отправило никакво открито предизвикателство, каквото и да е правил Чакаларов, е било обозначено за ужасяващо наказание. Казаха ми, че обяснението е, че Хайредин бинбаши се е уговорил с башибозуците като отплата за невъздържаността, която им е разрешил, той да получи значителен дял от парите от продажбата на плячката. Още веднъж излиза, че алчността е коренът на турското потисничество. Това е било, мисля, най-лошият случай от този вид в Македония. Защото не е имало никакъв бой, никаква съпротива, никакви преговори, никакъв призив за предаване.

Смърдешани, виждайки турските сили да наближават и не притежавайки никакви средства за отбрана – понеже този ден не е имало никаква въстаническа чета нито вътре, нито близо до селото¹⁶ – са пратили депутация, за да се предадат и да молят за внимателно третиране. Депутацията е била посрещната на половината път с пушечен залп и се е върнала да докладва за неуспеха си. Тогава са били докарани оръдията, а селото – обградено и подложено през нощта на тежък артилерийски обстрел. По този начин няколко къщи са били запалени. Два часа след зазоряване войската и башибозуците са нахлули и са се захванали да грабят и да изгарят методично с помощта на газ. Войската била изтеглена преди обед и башибозуците оставени във владение за цели два дена. Сто шестдесет и шест къщи били превърнати в пепел

¹⁴ Думата *башибозук* означава просто цивилен и в този контекст обозначава мюсюлмански селянин, който е взел пушка в ръка, за да подпомогне войската.

¹⁵ Научих пълните подробности по тази афера през две нощи, прекарани в Смърдеш през зимата. Първия път с мен беше един турски офицер, но хората ми разказаха историята си без страх в негово присъствие. Втория път бях сам и те говориха напълно свободно. Чух също някои любопитни подробности от някои турци, които не одобряваха действията на Хайредин бинбаши. Имах лошия късмет да се срещна в компания също и с него.

¹⁶ Не съм напълно сигурен в това. Някои свидетелства разказват, че около двадесет въстаници са били там, които може и да са стреляли. Това обаче селяните твърдо и единодушно отрекоха. Във всеки случай, дори ако е имало няколко изстрела, не е имало продължителна или всеобща съпротива.

и само някоя солидна гредя, удобен камък за камина или камък с име и дата е останал да напомня някогашните домове. Голямата църква е една проста черупка без покрив, а училището – купчина отпадъци. Мнозинството от жителите са съумели някак да избягат в тъмното преди да бъде оформен напълно обсадният кордон – говори се също, че са имали и подземни укрития. Около сто и тридесет души, които са останали, са били изклани; над петдесет са били ранени, а много жени и момичета се говори, че са били насилени. Човек слушаше жалостни истории за селяни, които са се криели, за да избягат от войниците, само за да загинат в пламъците. Един стар свещеник се престорил на мъртъв и някакъв главорез хвърлил върху него голям камък. Друг свещеник откупил живота си от един мародер, само за да бъде хванат с празни ръце и убит от следващия. Повечето от раните са били нанесени отблизо с хладно оръжие и се чуваха истории за жени на легло, твърде слаби да избягат, които издъхнали при похотта на войниците. Около шестдесет къщи са се спасили от пожара, оголени и ограбени, и в тях някога благоденстващото село, гордо със своето богатство, трудолюбието и образоваността си, бе намерило убежище следващата зима. То нямаше никакъв капитал, с който да се построи наново, и свободно време или възможност да работи. Защото то все още беше мишена за враждебността на гърци и турци и през по-голямата част от годината гръцкият митрополит на Костур, който след катастрофата е бил назначен за нещо като попечител на селото, отказваше да даде паспорт на екзархистките жители, които търсеха разрешение да отидат в чужбина да търсят работа. Те бяха устроили малък параклис в една барака да замести тяхната разрушена църква. На стените бяха окачили малки акварелни рисунки на Христос и Богородица да служат вместо ценните икони, които бяха изгубили. В деня, когато посетих това място, една колона войници бе току-що напуснала селото и следите от техните щикове бяха видни по горките картинки в този беден храм.

Малко след тези инциденти в Могила и Смърдеш въстаническият конгрес се събрал и обсъдил своята позиция. Те не били подготвени за общо въстание. Нямали нито достатъчно пари, нито оръжие, нито боеприпаси. Те обаче не могли да си позволят да се преклонят пред едни толкова съкрушителни и брутални репресии, без да нанесат някакъв удар в отговор. Да останат бездейни пред такава провокация, би означавало рухването на цялата пропаганда и загубата на плода от десет години усърдна работа. Наистина те бяха направили първата провокация, ако се смятат те отговорни за действията на отчаяните младежи,

взривили банката в Солун. Турците обаче вече не наказваха. Тяхна цел беше да съкрушат българското племе в Македония. Училищата, църквите и търговията на българите, както и тяхната политическа организация бяха в опасност. Европа беше безразлична и освен ако не бяха готови да се подчинят, те нямаха друг избор, освен да спасят самите себе си. Те решиха да обявят всеобщо въстание след жътва. Това беше при всички обстоятелства една война в самозащита. За кратък период от време партизанските чети бездействаха и в нощта на 2 август 1903 г. дойде върховният момент. Дори в тази отчаяна ситуация обаче българите показваха своята обичайна предпазливост. Те знаеха, че може да се провалят. Те знаеха, че може да са необходими по-нататъшни усилия. Те знаеха също, че въстаналите окръзи ще бъдат напълно опустошени и че ще бъдат неспособни да се вдигнат отново на бунт години наред. С оглед на това е било решено само Битолският вилает да се призове на въстание и дори там някои окръзи са били изключени (например Прилепско и Мариово). Няколко мотива са продиктували избора на Битолско. Областта е планинска и подходяща за партизански действия. Селяните са решени и добре организирани. Тъй като Битолско не е до българската граница, за Европа щеше да е очевидно, че движението представлява истински македонски бунт, а не просто нахлуване, организирано в Княжеството. Най-накрая, един бунт под ръководството на Комитета в тази южна провинция, за която претендират гърците, би послужил да популяризира факта, че селското население не е елинско, а българско.

* * *

Моментът, за който се подготвяше българското население, дойде на празника Св. Илия – неделя вечерта на 2 август 1903 г. Турците и дори европейците в Македония бяха сварени неподготвени. Никой не вярваше, че едно селячество, така съкрушено и оскотяло на външен вид, бе в действителност способно на сериозна военна демонстрация в мащаб, който дава правото да бъде наречена общо въстание. Вярно е, че имаше слухове какво се задава. Когато се говореше за бъдещето, селяните клатеха глави и казваха мъдро: „Ще видиш след жътва“. Македония обаче е толкова привикнала на заплахи и слухове, че никой не бе разтревожен сериозно. При това относителното спокойствие, което цареше през целия юни и юли, беше измамило турците, каквото беше и намерението. Те още споделяха някакви мисли за война против България и продължаваха да бъдат загрижени за възможността албанците

да се раздвижат наново и последица от това беше, че по-голямата част от тяхната страховита армия беше скупчена в северните окръзи. В Битоля нямаха повече от петнадесет хиляди души и те бяха разпръснати по протежението на железницата и из вътрешността. Главното командване принадлежеше на Омар Рушди паша, възрастен и старомоден войн, чиито колебливост и неспособност влошиха допълнително последиците на изненадата, подготвена от Комитета.

Сигналът беше даден чрез изгарянето на няколко купи сено, току извън град Битоля. Въстанието бе обявено, а знамената благословени в селските църкви и преди да свърши кратката лятна нощ, сигналните огньове бяха надигнали цялата планинска област, простираща се на запад до Охрид, на север до Дебър и на юг до Костур и Клисуре. Планът на кампанията беше внимателно премислен предварително. Години наред страната беше разделена на военни зони, всяка със своя постоянен личен състав от опитни четници и всяка със собствен признат началник. Когато беше даден сигналът, селските младежи, които образуваха постоянния резерв на селската армия, изкопаха заровените си пушки, сложиха своите патрондаши и се отправиха, понесли наметалата и провизиите си, към определеното място за сбор. Първите им задължения бяха прости. Навсякъде прерязваха телеграфните жици – мярка, която сама по себе си парализира бюрократичната система и направи от турските чиновници, свикнали да гледат на себе си като на ръце и очи на някакъв далечен началник, прости частици, тласкани насам-натам. След това дойде разрушаването на мостовете и дренажните тръби покрай всички главни пътища – лесна работа в една страна, където всичко е в разпад. В същото време уединените ханове, които служат като военни постове по междуградските пътища, бяха безжалостно изгорени. Железопътната линия между Битоля и Солун бе също прекъсната, но не така напълно и толкова начесто, както би трябвало. Вярно, първите турски подкрепления трябваше да преминат през планините от Скопие за Битоля, но след съвсем малко дни железницата отново работеше постоянно. Най-после, всяка чета се зае с приятната задача да гори твърдините и кулите на албанските бейове – крепости, построени с принудителен труд, и гнезда на грабителите и угнетителите – и понякога, нужно е да се добави, да убива собствениците им. Няколко уединени турски постове също бяха щурмувани и разрушени, а няколко конвои – заловени по пътищата. При всички тези разрушителни действия четите, втурнали се да се сберат под македонското знаме, бяха на практика необезпокоявани и не срещнаха съпротива.

Като цяло активните части на въстаническата армия в Битолския вилает мобилизираха, дотолкова доколкото мога да преценя, около пет хиляди души. Това несъмнено беше малка сила, с която да се противопоставиш на голямата осемдесетхилядна войска, която турците скоро успяха да съставят. Тя нямаше кавалерия и артилерия – освен две-три първобитни оръдия, издълбани от черешово дърво в съгласие с традиционния план, следван във всички балкански въстания. Мога да се усъмня, че повече от един на всеки четирима сред въстаниците е бил под огън преди или че се е упражнявал в стрелба, макар повечето вероятно бяха преминавали някакъв вид военно обучение. Те обаче вярваха един на друг, както и на своите водачи. Познаваха планинските пътеки и можеше да се придвижват през нощта и през деня – нещо, което никой турски полк няма да направи никога. Сред офицерите им имаше немалко действително способни партизански водачи. Главната квартира беше първо в голямото село Смилево, на половин ден път от Битоля – една от онези проспериращи общности от странстващи зидари и дърводелци, които бяха гръбнакът на въстанието. Тук се събра Главният щаб – Дамян Груев, Лозанчев и Борис Сарафов. Сарафов се превърна в Де Вет на тази кампания и се движеше с лекота наоколо с цел някоя специална задача, придружен от подбрана чета и сбирайки набори – днес в Лерин, утре в Охрид. Лозанчев успя поради някаква нещастна случайност да загуби доверие в очите на своите хора. Груев запази командването на цялото движение и остана във връзка с Битоля, където консулите бяха редовно снабдявани с бюлетини и доклади, прилежно сгънати и съставени на много поносим френски. Следващ по престиж бе, мисля, южният отряд, който действаше в Костурско-кисурския район под командването на Чакаларов от Смърдеш, жесток, но магнетичен мъж, чиято красива външност и пословичен късмет вдъхваха у последователите му пълна увереност. Ресенският контингент беше ръководен от един способен войвода на име Арсов, а северните чети около Крушево бяха водени от един влах, наречен Питу Гули, който беше убит през втората седмица на въстанието. Охридският, Кичевският и Леринският контингент действаха по правило чрез по-малки отреди и не притежаваха твърде видни военачалници¹⁷. Населението на селата, които безре-

¹⁷ Броят на няколкото контингента беше в груби линии следният: Смилево и Гявато – около 650; Крушево – 400; Демир Хисар – 420; Ресен – 450; Преспа – 300; Лерин – 450; Костур – 700; Охрид – 880; Кичево – 350; Битолското поле – 250. Общо около 4 800. Тези числа обаче давам с резерви. Не съм виждал никакви официални списъци.

зервно са се предоставили в служба на движението, е около шестдесет хиляди, но са дошли също подкрепления и от други села. Около един на всеки шест от мъжкото население е бил под оръжие, което, разбира се, е значително число. Комитетът можеше без съмнение да изкара и други резерви, ако имаше по-голям запас от пушки. Любимото оръжие беше системата „Гра“, евтина, тежка, неточна и напълно долнокачествена пушка с единичен заряден механизъм, но много чети предпочитаха „Мартини“, а няколко имаха и магазинни карабини. Четите бяха естествено лесноподвижни, когато човек ги сравни с турските колони, но действията им бяха ограничени в собствените им окръзи, освен ако възшност не бяха изтласкани от един район в друг – участ, която накрая споходи и Груев, и Чакаларов. Като цяло, като се вземе предвид колко малка е засегнатата от въстанието територия, планът беше малко примитивен. От крайния запад (Охрид) на разбунтувания се регион до крайния изток (Сорович) разстоянието не е по-далече, отколкото един добър конник с хубав кон може да премине за два дълги летни дена. От Костур на юг до Крушево на север не е по-далеч. Налице са били обаче несъмнено добре обосновани причини да се възприеме план за изолирани и локални действия. Ако всички сили бяха се събрали заедно да осъществят някое голямо начинание, те щяха да изоставят селата и семействата си на необузданата ярост на башибозуците. При това областта, макар разстоянията да не са големи, е изключително планинска, така че ускорените преходи са били изключени.

Първите три седмици на въстанието бяха период на почти неспирен триумф. Турците изглеждаха неспособни да измислят план за кампания и с изключение на трите града Битоля, Охрид и Костур, въстаниците бяха надделели почти навсякъде. Те завзеха трите провинциални града Крушево, Клисуре и Невеска – всичките влашки средища, кацнали на най-недостъпните места в планината. Турските гарнизони или избягаха, или се предадоха, без да покажат почти никаква съпротива. Бяха направени също демонстративни действия срещу градовете Ресен и Кичево, но тук никога нямаше сериозно нападение. В трите завзети места бяха официално въведени временни управления, въстаниците танцуваха с местните моми на градския площад, а от църквите камбани (които християните рядко посмяват да бият) призоваваха гражданите да чуят пламенни слова за задължението за бунт и бляскавия изглед за освобождение. Тези три седмици трябва да са били най-щастливият промеждутък, който Македония е познала след идването на турците. Мъжете са изхвърляли фесовете си – белег на робство – и

са ходели изправени без страх от побой или фаланга. Прави им чест, че вместо да се насладят на краткотрайния си триумф за сметка на гръцките си съперници, те са се държали толерантно и са се въздържали от насилие – с изключение на това, че са събирали парични вноски от завзетите градове. Те наистина действаха в духа на прокламацията, която обяви избухването на въстанието – документ, който показва, че хуманните идеали проникват дори на Балканите, колкото и местните условия да затрудняват да се види това:

„Вдигаме оръжие срещу тиранията и варварството; действаме в името на свободата и човечността; нашето дело е над всички племенни и национални предразсъдъци. Длъжни сме прочее да се отнасяме като към братя с всички, които страдат в мрачното царство на султана. Днес цялото християнско население е окаяно, но ние не трябва да изключваме и турските селяни. Ние считаме турското правителство за едничкия ни враг, както и всички, които се обявяват срещу нас, без значение като открити врагове или като шпиони, и всички, които нападат старци, жени и беззащитни деца, вместо да нападат нас. Именно срещу тях ще насочим нашите удари и от тях ще търсим възмездие.“

Понякога бяха правени разумни опити да се осигури неутралността на мохамеданските села, в отделни случаи с успех, както доказва следният необикновен документ, адресиран от първенците на едно турско село до главната квартира на въстаниците в Крушево:

„От писмото ви разбираме, че не сте лоши хора, че сте напуснали домовете си не да нападате мирното население (като нас), а сте против лошите хора и укюмата (правителството), което ги защитава. Но ония, които вие търсите, не са между нас, а избягаха в градовете. Колкото се отнася до нас, обещаваме, че ще мируваме. Ако искате да убивате невинни хора, елате. Бог да помогне на оная страна, която търси правдата. Другите писма изпратихме до съседните села, които също са съгласни с нас.“¹⁸

За кратък период от време всичко обещавахе съгласие¹⁹ и успех.

¹⁸ Българският текст на писмото е даден, както фигурира у Христо Силянов. То е изпратено от кмета на с. Алданци Синан – бел. пр.

¹⁹ Подобава на едно безпристрастно свидетелство да отбележи примерите, когато въстаниците са изневерили на своя идеал: (1) На първият ден на въстанието отряд начело с Чакаларов срещнал група мюсюлмани от село Дервени на пътя за Костур и хладнокръвно изклал двадесет и четирима мъже и четири момчета, четири момчета били пощадени. Селото след това било обсадено и изгорено. (2) След като бе изтласкан от Клисура, Чакаларов направи набег с шестстотин души в областта Колония, който е чисто албански. Той изгори шест малки села –

Наистина въстаниците на външен вид възтържествуваха толкова лесно, че се отдадоха на радост и пропуснаха да уголемят своето предимство, обединявайки силите си срещу турските гарнизони в центрове като Ресен, Охрид, Кичево, Костур и Сорович. Охрид и Костур можеха да бъдат взети само на голяма цена, но другите места по-никой начин не бяха непревземаеми. Би било грешка този временен триумф да се сметне за истински военен успех, но той беше и е от огромно морално значение. Той бе един кратък час щастие в дългата зима на мизерия и споменът за него представлява все още поне един подтик за младите хора.

Първият знак на енергичност, показан от турците, бе изпращането на около трихилядни сили под командването на Бахтияр паша да си възвърнат обратно Крушево. Те носеха със себе си осемнадесет оръдия и превзхождаха въстаниците в съотношение десет към един. Имаше няколко дребни схватки, но на 12 август, десет дена след превземането на града, българите направиха някакво споразумение с турците, вероятно плащайки откуп на пашата, в замяна на което българският квартал бе пощаден. Войската и башибозуците се обезщетиха, като се нахвърлиха безмилостно върху влашкия квартал, населяван от една богата общност с гръцки симпатии. За четири дни бяха изгорени 366 къщи и 203 магазина, поне 44 мъже и жени, всичките цивилни, бяха убити на улицата (от тях само трима бяха българи); няколко жени бяха изнасилени. Разграбването на магазини и къщи беше пълно и систематично, а стотици граждани бяха бити и малтретирани. Българите показаха малко смелост в тази история, а тяхната постъпка да изоставят влашкия квартал на разграбване бе грубо непочтена. Турците действаха според природата си. Те познаваха много добре гърците, за да се опасяват, че дори и това клане на елинофилско население ще засегне протурската им политика. Невеска и Клисуре бяха опразнени от българите без бой – да се надяваме поради скрупули техните жители да не бъдат изложени на отмъщение, подобно на постигналото Крушево.

тридесет къщи всичко на всичко. (3) Три турски села бяха изгорени за отмъщение в Преспанско. (4) Въстаниците се грижиха добре за семействата на турските чиновници в Крушево и ги хранеха, докато градът бе в техни ръце, но по време на нападението бяха убити две туркини – вероятно по случайност. Това беше изолiran случай и, вярвам, единственият случай, в който въстаниците бяха виновни за зло спрямо жени. Като цяло е забележително, че се практикуваше толкова малко варварство от християнска страна. Комитетът се държа много по-добре по време на въстанието, отколкото преди или след него. Когато имаше властта да причини неизмерими беди, той показва самоконтрол и въздържаност.

Към 25 август Насир паша, който сега бе поел командването от слабите ръце на Омар Рушди паша, почна да прилага систематичен план за нападение. Той е полуцивилизована личност, която говори немски и е ползван много често от султана за специални официални посланичества в различни европейски столици. Обичаше да обяснява, че е взел модела за своите „варварски методи“ от използваните от нас в Трансваал. Планът му беше да изгори всички села на разбунтувалите се българи и постепенно да ги натика на тясно. Той със сигурност разполагаше с достатъчно хора да изпълни този план и областта, в която трябваше да действа, не бе в действителност обширна, макар и доста труднопроходима. В неговите кордони обаче винаги имаше някакви дупки, в разписанието му – засечки или просто полковете, които трябваше да преследват въстаниците, смятаха за по-приятно и интересно да плякосват беззащитните села и да воюват с жените и децата. В определени зони турците успяха наистина дотолкова, доколкото четите бяха принудени да се съсредоточат, но те винаги успяваха да пробият през някой по-малко обезпокояван район. От 25 август нататък въстаниците действаха в чиста защита. Те отстояваха позициите си доста добре до средата на септември, участвайки в безкрайни схватки, правейки преходи насам-натам, обикновено изплъзвайки се с успех на турците, но от време на време докарвани до големи сражения. След септември имаше най-много единични боеве и на 2 ноември беше официално обявен край на въстанието. Като цяло Комитетът твърди, че са били проведени около 150 сражения, които са обхванали между 20 и 600 души. Обикновено четите действаха в групи от 80 до 200 бойци. Общите жертви по въстаническите бойни линии в убити и ранени достигнаха до 746, което възлиза на около 15 процента – съотношение, което говори за решителни, но не точно отчаяни бойни действия. В повечето от тези сблъсъци въстаниците са били превъзходани поне в пропорция десет към едно и дори ако турците са били сносни стрелци, те щяха да имат много по-жестоки загуби. Рядко или направо никога не са влизали в ръкопашен бой или ползвали щикове. Цялата кампания е била една игра на криеница, в която малки сили, скрити зад скали и в окопи, са разменяли изстрели с големи батальони на открито. Четите, продължили борбата до края на октомври, постигнаха всички успехи, на които са могли да се надяват. Климатът едва ли би позволил много по-удължена съпротива. Нещо като неформално примирие позволи на четите да се разформирова и не повече от една трета от бойците бяха принудени да предадат оръжие. Единствено много

малки групи, съставени от по-отчаяните бунтовници, останаха под оръжие през зимата, въздържайки се от агресивни действия и задоволяващи се с това да избегнат залавяне и да запазят структурата и духа на организацията живи.

За да завършим този кратък разказ²⁰ за военните аспекти на въстанието, необходимо е да споменем бунтовете в негова поддръжка, случили се на други места. В Скопски и Солунски вилает нямаше нищо, наподобяващо общо въстание, но бе налице активно партизанско движение, особено в долината на Струма, което постигна целта си да отвлече вниманието на турците и да им попречи да хвърлят цялата си армия в Битолския вилает. Имаше също няколко атентата срещу железници извън Битолската провинция, но те едва ли бяха достатъчно чести или сериозни, за да бъдат от значение. Главният опит вън от Битоля беше направен в Одринския вилает. Одрин (Тракия) е една от най-малко познатите области на Турция. По-голямата част от нея е богата равнина, населена с българи и турци, с гръцки поселища в градовете и по морското крайбрежие. Голяма част от българите в равнината обаче са мюсюлмани (помаци). Именно тази по-голяма изпъкналост на мохамеданския елемент е нещото, което в политически смисъл отличава Тракия с нейните обширни равнини, разкошни розови градини и тютюневи полета, от Македония – а Тракия започва буквално от Драма. Подозирам²¹, че положението на християните славяни в Тракия възпроизвежда това на обитателите на македонските равнини, които са твърде бедни и напълно смазани под владичеството на мохамеданските си съседи, за да са способни на военната смелост, нужна за едно открито въстание в страна, където няма планински убежища. На североизток обаче има една планинска област, която образува триъгълен клин между границите на свободна България и черноморския бряг. Тук селското население е в мнозинството си християнско и е могло да запази мъжеството си. В тая страна около градчетата Малко Търново и Кърккилисе (Лозенград – бел. пр.) Комитетът дълго е бил сила. Този район пострада така тежко, както и Македония, през време на преследванията в 1903 г. Положението му всъщност станало така не-

²⁰ Любопитният читател може да се посъветва с Мемоара на Вътрешната организация, който вече споменах. Дори като приключения историите, които чух от въстанически офицери, бяха рядко особено интересни, понеже се въртяха само около непрестанни преследвания и бягства.

²¹ Никога не съм пътувал по на изток от Дойран освен с железница и мога да пиша само от втора ръка за политическите условия, които преобладават в Тракия.

търпимо, главно поради необузданите *башибозушки* угнетения, че не по-малко от 20 000 селяни – мъже, жени и деца – през месеците май и юни в навечерието на жетварския сезон напуснали домовете и посеви-те си, намирайки убежище в свободна България. В Тракия човек наистина открива турската система на управление в цялата ѝ първобитна грубост. Дори и в самия Одрин има малко консули и поради някаква учудваща причина на политическо себичност Русия и Австрия винаги са отказвали да позволят каквото и да било разширение на македонските реформи в този изоставен и забравен край. Между тези бежанци Комитетът естествено е намерил материал за чети и две седмици след обявяването на въстанието в Битоля, знамето с надпис „Свобода или смърт“ беше развято и в Одринския вилает (на 18 август). Въстанието следваше и тук по много сходно русло, само че в по-ограничен мащаб. Пътища, мостове и телеграфни линии биваха разрушени, уединени гарнизони бяха надвити, башибозуците обърнати в бягство или смирение и в продължение на две-три седмици цялата тая планинска страна беше в ръцете на въстаниците. Те обаче показаха малка инициативност и не направиха опит да завладеят Малко Търново. Гърците по крайбрежието бяха обхванати от паника и си въобразяваха, че българите възнамеряват да ги изколят. Доколкото мога да установя, въстаниците са наброявали около 1 200 души и са имали само 46 убити и ранени. Една сравнително огромна турска сила (казват 40 000 души) беше най-накрая пратена във вилаета, по-скоро с цел заплаха за България, отколкото да потушава едно толкова незначително въстание. Това движение нямаше никакъв военен интерес, но за кратък момент изглежда имаше голям шанс да предизвика усложнения.

На 3 август руският консул в Битоля, г-н Ростковски, предприемчив, но буен човек, който никога не успя да запомни, че един албански мюсюлманин има много по-остро чувство за лична чест, отколкото един руски селянин, удари един стражар, който пропуснал да му отдаде чест, и бе убит на място. Това беше втори фатален случай за четири месеца сред руския консулски състав в Македония (първата афера беше убиването на г-н Щербин в Митровица) и очевидно не можеше да се отмине тъй леко. Никой не помисляше да изиска наказването на злодеите, които бяха отговорни за кланетата в Смърдеш и Битоля; но, както веднъж ми каза един македонец, „европейската кръв е скъпа“. Русия поиска уволнението на валията, обесването на убиеца и наказването на неколцина други изкупителни жертви. За да се придаде по-голяма тежест на нейните искания, бе пуснат в ход руският черномор-

ски флот и той се яви в залива Иниада срещу тракийското крайбрежие в момента, когато въстанието беше в пълния си разгар. Въстаниците били достатъчно наивни да си въобразят, че това съвпадение има някакво отношение към собствените им страдания и надежди и някак си не могли да разберат величайшата душевна незаинтересованост на един цар, който е могъл в този върховен момент в историята на своите родственици, южните славяни, да изпраща флота си към техните брегове с никаква друга цел, освен да изкаже неудоволствието си от смъртта на един свой консул в някаква частна и доста гадна крамола. Но така и стана.²² Флотът стоеше на котва, безчувствено наблюдаваше пламъците на горящите села и сигналните огньове и когато обесиха един нещастен стражар в Битоля, тихо отплава. Скоро след заминаването му започна фазата на кланета и опустошение, но това развитие не представляваше интерес за господарите на световните флоти.

* * *

Въстанието през 1903г. беше обаче нещо много повече от активни военни действия. То представляваше също и една пасивна демонстрация, в която участвуваше цялото селско население: мъже, жени и деца. Жертвите по бойните линии бяха относително малки. Именно цивилните понесоха пълната тежест на гнева на своите господари и техните нещастия, загуби и лишения, изтърпени с непоклатима храброст и непоколебима решителност, бяха жертва пред идеала за свобода, която рядко има паралел извън пределите на Турция. Тя не бе плод на лекомислен риск или понесена заради невежество. Един народ, който решава да се вдигне на бунт срещу турците, знае много добре каква съдба предизвиква. Има достатъчно спомени и прецеденти за предупреждение на селяните. Българите не са забравили клането в Батак, което предхождаше освобождението на България. Арменските ужаси оставиха дълбоко впечатление дори и в Македония. И освен ако не се предположи, че турците са станали по-меки и по-плахи по нрав, налице беше скорошният нагледен урок в Смърдеш. Всяко село, присъединило се към бунта, направи това със знанието, че може да бъде изгорено до основи, плячкосано до последното одеало и последното

²² „Първият секретар на руското посолство дойде тази сутрин, за да ме уведоми, че руският флот ще се отправи до Иниада, но че навлизането му в турски води е предназначено единствено да наблегне на сериозността, с която неговото правителство разглежда убийството на руския консул и не е по друг начин свързано с положението на нещата в Македония.“ (Синя книга, 1875, стр. 273)

пиле, а населението му в същото време унищожено. Това, че македонците се изправиха доброволно пред тези опасности, е доказателство за тяхното отчаяние. Животът беше изгубил стойността си за тях, а мирът – значението си. В много от въстаналите окръзи селяните имаха толкова малки съмнения какво ги чакаше, че напущаха селата си като един в първия ден на въстанието. Младите мъже се присъединяваха към четите си, придружени от малко жени, които отиваха да пекат за тях хляб и в някои случаи от учителките от градските училища, които бяха организирани като сестри за ранените. По-старите мъже, жените и децата търсеха убежище в планините и горите. Те вземаха със себе си толкова храна, колкото можеха да носят, караха своите животни пред себе си и заравяха дребното си имущество. Болните и остарелите често оставаха назад, предполагайки че тяхната слабост ще събуди рицарското чувство у войниците. Още на втория ден на въстанието съдбата на с. Крушия (близо до Ресен) послужи като предупреждение срещу забавянето. То бе разграбено и опожарено до основи с обичайните примери на убийство и изнасилване. В повечето въстанически зони цивилното население се събра под напътствията на Комитета и направи големи лагери в недостъпни местности. Временни подслони бяха построени от клони на дървета, печки, изкопани в земята, и целият нормален живот на едно българско село възпроизведен, доколкото обстоятелствата позволяваха.

Но не цялото селско население избяга, когато избухна въстанието. Например в Неокази, бедна българска паланка в равнината, недалеч от Лерин. От него в четите бяха отишли само неколцина от по-младите мъже. Когато турците се спуснали върху него, те не се задоволили с това да го изгорят. Събрали заедно мъжете под претекст, че ще ги заведат като затворници в Лерин. На половината път спрели и изклали спокойно и хладнокръвно над шестдесет души заради престъплението, че са бащи на синове въстаници. Казват, че някои били измъчвани преди да умрат, а други били накарани да стоят в колона, така че войниците да опитат пушките си и да видят колко ще убие един куршум. Три дена по-късно дойде и редът на Арменско, село в долината, която води от Лерин към Писодерския проход. Неговото население е славянско по кръв и реч, но принадлежи на гръцката партия и не е имало участие в българското движение. Войската начело с Хайредин бинбаши, касапина от Смърдеш, била победена от многоброен въстанически корпус в планините над Арменско. Те отстъпвали, ядосани и озлобени, към Лерин, а на пътя им лежало Арменско. Неговият гръц-

ки свещеник, отишъл да ги посрещне и да ги поздрави с добре дошли, бил убит на пътя, а после ордата се спуснала върху неподготвеното и беззащитно село. Те грабили и опожарявали, задоволявали своята брутална похот, непритеснявани от какъвто и да е страх от съпротива. Почти всички ранени, мнозина от тях жени и малки деца, които след това бяха доведени при мен в Гръцката болница в Битоля, бяха насечени и намушкани от щикове и саби. Шестдесет и осем от селяните бяха убити, а десет жени и осем момичета изнасилени. Има свидетелства на европейци за насилието, които са почти невъзможни да се отпечата – но в края на краищата това, което Европа е готова да толерира, Европа не трябва да е прекалено префинена да не чуе. Няколко ранени жени, успели да изпълзят от горящите си къщи, след това са били хванати, докато са лежали умирайки, и многократно изнасилвани, докато не са издъхнали.²³ Един турски офицер, участвал в тези наказателни операции, ми каза, че войската имала формална заповед, която идвала, както разбрали, от самия султан, да изгарят всички села, чиито жители са избягали, но да щадят останалите. На заповедта за действие се подчинявали, но разпореждането за бездействие те често забравяли. Резултатът бил, че ако жителите на някое село са чакали войската, те са били заплашени от участието на Неокази и Арменско; ако са бягали, техните домове неотменно са бивали разрушавани. Това е бил избор между това селото ти да бъде изгорено и да бъде изгорено, а също и изклано. Повечето селяни са предпочели по-малкото зло и са хванали планините, превръщайки се с това в бунтовници по дефиниция. Няколко нагледни уроци са научили селяните да бягат овреме и през по-късните фази на въстанието касапницата по селата е била ограничена главно до остарелите и болните. Изостаналите и мудните са бивали често заколвани преди да напуснат домовете си, а хората на легло многократно са били изгаряни живи там, където са лежали. Никое село не е избегнало изцяло тази дан и броят на убитите цивилни варира от трима-четирима до петдесет-шестдесет. Дъмбени и Косинец например, големи села в Костурско, са загубили всяко близо шестдесет невинни живота.

Животът на населението от бежанци, което скоро наброяваше близо 60 000 души, събрано в дузина лагери сред планините, е минало през три отделни фази, доколкото мога да го реконструирам. През топлото време първите две-три седмици на август те трябва да са жи-

²³ Вж. Синята книга, 1875, стр. 319.

вели в относителен комфорт и изобилие, радвайки се на краткотрайната си свобода, приветствайки като герои идващите и отиващите си чети, поздравявайки техните успехи и обсъждайки всеки налудничав слух за помощ, която ще дойде от Европа или Русия. След това е дошъл вторият период от може би две седмици, през които те все още са се радвали на относителна сигурност, имали са храна да ядат и не са страдали мъчително от студа, дори и в планината. Долу под тях обаче селата им са горели. Те вече не са слушали луди разкази за славни победи, а слухове за кланета и мъчения²⁴. Звукът от стрелба ги е преследвал и често се е случвало някоя млада жена, посмяла да се върне в изоставеното село, за да види какво е останало от нейния дом или да посети скривалището, където е прикрила празничната си рокля, да не се върне повече или, може би, да допълзи обратно, за да умре ранена и обезчестена. Младежи, пасящи овцете на бежанците, са били хващани, ако са посмявали да слязат по долината, а понякога гладни деца, скитащи в царевичните полета, са се връщали загубили реч и с поразен разсъдък. Последният етап не се е забавил за дълго. Кордоните са затегнали хватката си около планините и от своите орлови гнезда селяните внезапно са могли да забележат червените черти по зелените подножия на планините или да хванат във вятъра виковете на коларите, пришпорващи товарните животни, каращи планинските оръдия, които са щели да обстрелват тяхното убежище. От средата на септември нататък бегълците са били преследвани от гора на планина и от връх на връх. Единственото безопасно нещо за тях е било да следват сега концентрираните чети и понякога битката е бушувала около дупката, където са лежали жените и децата, докато мъжете са се биели с цялата си мъжка храброст, за да защитят някой плитък окоп, знаейки че зад тях треперят съпруги и деца, очакващи клане, ако техният кураж им изневери или куршумите им пропуснат целта. Бягайки непрестанно, те скоро са изоставили зад себе си складовете си с храна и стадата си животни. Сега са били без подслон под по-студено небе. Имало е села, които са живели заедно дни наред на корени и салатени треви. По-малките деца са умирали по много, а мъжете и жените са били готови за епидемиите, които са щели да покосят онези, които

²⁴ Най-обичайният разказ за ужаси беше, че в един или друг случай турците са изгаряли живи мъже и деца, обикновено в пекарски пещи. Никога не съм попадал на очевидец обаче и в един случай разпитването ми показва, че един ранен въстанически войвода, чието мъртво тяло турците действително са изгорили, е бил извършил самоубийство, за да избегне залавяне.

турците са пощадили. Често големите лагери са се разпадали на разпилени групи изгладнели и сковани от ужас бегълци, които са се завръщали да преклонят глава сред пепелта на домовете си. Понякога се е случвало те да се натъкнат на обикалящи за плячка войници или мародерстващи башибозуци. Петнадесет селяни от Буно (Ресенско) например, влачейки се начело със своя свещеник към града, са били изклани без разлика на възраст и пол. По-младите жени имаха най-лоша участ, понеже когато войниците са ги хващали, често са били отвеждани в турските лагери и държани там в продължение на няколко дена, докато и последният пожелал ги звяр не е постигал волята си. Много са били застреляни, докато са били приютени зад въстаниците през по-последните схватки през септември и октомври, а понякога един и същ куршум е ранявал майка и бебе²⁵. Именно невъзможността да се хранят и закрият бежанците е накарала водачите да обявят край на въстанието при приключването на октомври, понеже времето беше все още меко (в действителност за нас, които дойдохме направо от Англия, то изглеждаше топло), макар и всъщност планините да бяха вече покрити със сняг, дори в по-ниските си части. Турците воюваха с жените и децата и мъжете не са смеели да продължат неравностойния сблъсък с цената на глад. Към първата седмица на ноември населението на разбунтувалите се окръзи се беше установило, част от него на местата на разрушените села, част при приятелски настроени съседи, опазили своя покрив. Дълго преди ноември градовете бяха препълнени с безпомощни маси изгладнели жени, които просеха за хляб от врата на врата, викаха около портите на епископските палати и спяха в изоставените и порутените къщи, с които изобилства всеки македонски град.

Точно на този етап ние видяхме за първи път състоянието на завръщащите се селяни със собствените си очи. Онези, намерилите покрив в някое дружеско село, под който да се приютят, бяха достойни за завист. Те бяха изгубили наистина всичко – посеви, дом, добитък и покъщнина. Живееха само от милосърдието на съседите си, които по-често сами бяха ограбени. Не притежаваха нищо освен дрипавите

²⁵ Един случай от този вид лекувахме в охридската ни болница. Честно е да посоча и обратните случаи. Към една жена, простреляна по случайност в общата пуковтевица, когато войската е шурмувала селото ѝ, турците се бяха отнесли добре, давайки ѝ хляб и вода. Веднъж видях турски офицер (след въстанието) да дава палтото и ръкавиците си на една ранена българка. Подобно кавалерство обаче е било рядко.

летни дрехи, с които бяха избягали три месеца по-рано. Нямаха нито одеала, нито зимни наметала. Между тях и дъжда имаше поне един сламен покрив. Мнозинството обаче лагеруваше сред своите руини, заето през последните топли дни на есента с разчистването на чакъла в някой ъгъл на своите домове, и вдигнало нещо като навес от дърво и слама, подпряно на ронещата се стена. Нищо освен една фотография не може да предаде идеята за опустошението. Селата бяха просто купчини изгорено дърво и почернен камък, заровени под червен прах, който дъждът преобръщаше в кал. Малко стени все още стояха изправени, единствената надежда за зимата. Там, където църквите не бяха изгорени, бяха надупчени от куршуми, очернени от лагерни огньове, пляккосани, осквернени и опетнени от лагерните изпражнения. Кладенците бяха понякога затрупани под останките на паднали къщи и поне в един случай отровени с трупове на животни. Водениците, също като къщите, бяха изгорени, язове им – разрушени, машините – разбити, а дори в някои случаи и воденичните им камъни натрошени на парчета. От конете и воловете, притежавани от селяните, бе останал един на четири дори и след като властите бяха казали, че ще възстановят ограбеното. От овцете, другите дребни животни и кокошките съмнявам се дали беше останала и една на десетте. Дори и ралата бяха изгорени или откраднати. Беше също рядкост едно семейство да открие дрехите и инструментите, заровени преди неговото бягство – башибозуците имаха уменията да намират плячка. От реколтата повечето села бяха запазили достатъчно за четири до шест седмици, докато няколко от планинските селища, където узрелите посеви са били оставени неприбрани в хамбарите, имаха достатъчно в най-добрия случай за три месеца. Но по-опустошително от материалната разруха бе моралното разорение. Жени стояха в мразовит ден с голи гърди и боси крака на заледената земя, забравили студа и глада, хлипащи някакъв разказ как са видели скъпата глава на син или съпруг разбита пред очите им от войник или башибозук. За не по-малко съжаление бяха младите мъже, положили оръжието си и завърнали се, за да не открият нито съпруга, нито дом. Сещам се за един случай, който ми изглеждаше като цял свят от често срещани трагедии. Той беше зидар, който работеше в Константинопол, за да издържа семейство в едно село близо до Ресен. Беше изгонен от столицата с всичките си земяци рано напролет и се бе върнал у дома с празна кесия. Бяха последвали три месеца бездействие и като му се паднал жребий, отишъл при селската чета. Жена му била ударена от войник и умряла при прежде-

временно раждане. Бащата се грижил за детето, доколкото могъл, но не можел да намери работа и затова дойде при нас, умолявайки ни да дадем мляко, за да спасим живота на болнамото дете. Бързият ужас на носещи болка смърти изглеждаше по-малко разтърсващ от тази поредица от всекидневни затруднения, всяко заради някаква политическа катастрофа или национална вражда. Но нещастията не стигнаха край, като приключи въстанието. Стотици мъже бяха в затвора или на заточение в някой далечен арменски град и с течение на месеците започнаха да пристигат писма, написани с правописни грешки, без дата и подпис, които разказваха как един след друг селски кмет умираше от тиф по пътя за Диарбекир. Имаше също и други мъки, по-тайни и ужасни, които дойдоха до ушите ни чрез един добър доктор, който прилагаше уменията си, където турците му позволяха, сред селския народ. Две момичета например в едно-единствено село, които бяха прекарвали няколко дни и нощи на срам в един турски лагер, най-накрая бяха изпаднали в лудост, разбирайки, че трябва да станат майки. И през цялото време сред унижението и страданието, болестите и страха от глад, над тези разгромени хора тегнеше усещането, че всичките им жертви са били напразно. Турците бяха възтържествували; Европа все още продължаваше да не проявява внимание и загриженост; Македония бе все още поробена; а ние, които им раздавахме като милостиня одеялата и брашното си, ги поддържахме живи, за да търпят нови угнетения и по-нататъшен срам.²⁶

Първата изненада беше, че това население въобще въстана и то масово. Втората изненада, по мое мнение по-поразителна от първата, беше, че всички тези страдания през есента не причиниха никаква реакция против Комитета или срещу водачите му. Селяните останаха

²⁶ Статистиката на опустошението има малко значение за онези, които не са го видели, но въпреки това тя заслужава да се цитира. Сто и деветдесет села в Битолския вилает бяха изцяло или отчасти изгорени. Осем хиляди и четиристотин къщи бяха разрушени. Между петдесет и шестдесет хиляди души бяха оставени бездомни. Броят на убитите цивилни едва ли може да е по-малък от хиляда и петстотин. За тези числа мога да гарантирам. Добавям общите данни за цяла Македония и Одринско, събрани от българите. Аз не мога да установя истинността им, но вероятно те не са много преувеличени – в действителност числата за Битолско, публикувани в София, са понякога по-ниски от събраните от мен, докато съставях списъците за помощи в селата. Общият брой изгорени къщи е даден като 12 211; на бездомните лица – около 70 000, на бежанците, изгонени от Македония и Одринско в България – 30 000, на изнасилванията – 3 098 и на пленените жени и момичета – 176, на затворените – 1 500.

предани на организацията, която ги хвърли във всичкото това бедствие. Сред пепелищата на някога цветущи села или по болничните отделения, където Помощното дружество беше събрало ранените жени и деца, имаше минути, когато човек се изкушаваше да прокълне цялата идея за въстание, да мисли, че никоя провокация не би могла да даде основание на едно население да се изправи пред такива рискове, да се съмнява дали каквато и да е придобивка по пътя към свободата би могла да оправдае самите физически страдания, които се включват в извоюването ѝ. Но всичко това бяха разсъждения на един чужденец. Те рядко влизаха в главите на самите македонци. Не се чуваше никакъв упрек, никакво обвинение към Комитета, никакво съжаление за едно усилие, видимо положено напразно. В Костурската болница болните в мъжкото отделение, при оздравяването си от болести, причинени от лишения и излагане на суровостите на времето, с възхищение говореха за бъдещите си планове и за борбата, която мислеха да подновят, щом здравето и пролетта представят сгоден случай. В Охрид, където крайната бедност и тиранията на албанците са превърнали българските селяни в особено унили духом, невежи и унижени хора, аз съм бил свидетел дори стари хора да заявяват, че ако Комитетът издаде заповед да излязат на бой отново през лятото, те без колебание ще се подчинят на заповедта. И това тяхно поведение не беше трудно за обяснение. Векове на потисничество са научили българите да страдат. Те едва-едва обсъждат мотивите на своите потисници. Идеята, че турчинът е по природа дивак и че техният жребий е да страдат, е дълбоко запечатана в техните умове. Жените говорят с точно толкова негодувание за смъртта на мъжете си, убити в битка, колкото за което и да е убийство на цивилни. Отказали са се от всякакъв опит да разберат турците. Всяка нова загуба, макар тя може би да е предизвикана от тяхно собствено действие, е просто добавяна към тяхната памет за вековни нещастия. Те са престанали да разсъждават и размишляват. Те могат само да страдат и да негодуват. Пропастта между двете племена е толкова дълбока, че се съмнявам дали дори един чистосърдечен и разумен опит за помирение от турска страна, ако такова нещо е възможно, може да донесе и най-малкото подобрение.

Колкото по-добре човек опознава българите в Македония, толкова повече започва да уважава техния патриотизъм и кураж. Тези добродетели не са външно бляскави и живописни: те са израсли на почвата на робството сред едно сдържано и лишено от въображение племе. Те са в съгласие с компромиса и благоразумието. Има нещо почти скриш-

но в техните прояви. И все пак, когато българинът изглежда в най-голяма степен опортюнист и раболепен, той все още пази вярата си в бъдещето на своя народ и все още работи за неговото осъществяване. Той няма велико минало, с което да се хвали, нито славно настояще, което да му дава кураж. Той не парадирва със своята националност, както гъркът, нито претендира за някакво въображаемо превъзходство. Той няма да рискува да бъде ненужно преследван, заради голата радост да се нарича с името на прадедите си. Познавах един енергичен организатор на бунтове, който пред властите се представяше за гърк, отиде в Атина на поклонение, за да даде цвят на своите уверения, и се завърна с литографии на елинското кралско семейство, с които украси стените си. Селата имат обичай по два-три пъти в годината да променят принадлежността си от Гръцката към Българската църква – както те казват: „Човек трябва да гледа накъде духа вятърът“ – но под което и да е прикритие в сърцата си те упорито остават българи. Чувал съм дори един български владика да разказва, че е съветвал някои села да се прехвърлят към Гръцката църква, за да отвлекат подозренията на властите.

Същото благоразумие беше явно и във военните действия на въстанието. Водачите рядко предизвикваха общо сражение. Всичките им първи успехи бяха изненадващи нападения, в които големи групи въстаници сразяваха много по-малки части редовна войска. Когато станеше някое сражение – като например в планината Пелистер през октомври – присъствалите турски офицери свидетелстваха за бляскавата упоритост на българите. Но тяхната тактика рядко биваше нападателна. Те никога не се опитаха да шурмуват мост срещу някое оръдие, както направиха албанците в Митровица през пролетта на 1903 г. Водаха партизанска война, търпейки огромна умора и крайни лишения и задоволявайки се да изтощават и объркват турците в безконечни преследвания. Често съм разпитвал бивши четници какво мислят за своите главатари. Отговорът беше винаги същият. Те даваха палмата на първенството на Чакаларов поради важната причина, че през цялата кампания е изгубил само десетима от своите хора. И при все това тези мъже, когато се явяваше случай да хвърлят живота си за ясно определена цел, бяха способни на крайно отчаян героизъм. Комитетът никога не е срещал трудности в намирането на доброволци за дела като миниране, разрушаване на мостове или хвърляне на бомби, които водаха до почти сигурна смърт. Образоваността сред българите далеч не отслабва първобитния племенен инстинкт за себепожертву-

вание, а изглежда единствено го засилва, вместо да го смекчава поради скрупули на човечност. При оценката на техния кураж не е достатъчно да се измерват само военните им постижения. Същинското доказателство за кураж е това, че въобще въстанаха – тези селяни, свикнали да раболепстват и пред най-нищожния турчин, научени да търпят обиди и побоища без изгледи да си отмъстят, без никаква бунтовна традиция да ги вдъхновява, никакви военни знания или воинско минало да им даде увереност. Мерилото за техния кураж е рискът, на който се изложиха. Ранените на турските бойни полета се ликвидират по бързата процедура и малцина изгнаници се връщат от заточение.

Без тази твърда и непоколебима способност да страдат, без това бърхтеш се, макар и ялов, патриотизъм и без тази донякъде пасивна храброст българите никога не биха могли да съградят своя Комитет. Още едно качество бе необходимо – преданост – а него те също притежават. Те нямат силно развито чувство за лична чест както албанците – за това едно племе трябва да е носило оръжие и да не е познало никакъв господар. Те нито обичат истината заради самата нея, нито пък презират низостта от уважение към себе си. Но някакво другарско чувство, някакво усещане за човешко братство ги държи верни. В общия интимен живот на селото има малко тайни. Всеки знае кой е агентът на Комитета, кой дава убежище на обикалящите бунтовници и кой има склад пушки или динамит, закопан в двора си. Най-чудна от всичко е лекотата, с която ръководителите на революцията могат да пътуват невремени от единия до другия край на Македония. Селянинът, хващал ръката на Сарафов, ще разказва после за великото си преживяване, както някой член на шотландски клан би се хвалил, че е виждал принц Чарли. През цялата зима след въстанието Дамян Груев, председателят на Върховния македонски комитет, истинският началник на движението и организатор на борбата, зимуваше в едно село на немного мили от Битоля. Тази тайна трябва да е била общо достояние на хиляди, но нито един от тях изглежда не е помислил да я продаде. През пролетта г-н Груев в действителност влезе в самата Битоля, настани се в една българска къща и свободно се движеше из улиците, които гъмжаха от войници, полиция и шпиони. Присъствието му беше общоизвестно за българите в града, но въпреки факта, че за главата му беше предложена награда, не се намери нито един от тях, който да предпочете богатството пред верността. И това не беше изолиран случай. Въстаническите войводи постоянно се осмеляват да ходят не само в Битоля, но и в Солун, но не е известно да е имало и един случай на предателство.

Когато човек сравнява този неизменен имунитет от предателство с историята на ирландските съзаклятничества, от дните на Уолф Тоун дори до убийствата във Финикс парк, той е принуден да признае, че някъде под чудноватата сдържаност на българския характер се крие капитал от лоялност и непоклатима вяра, по-надеждни от които и да са оригинални или феодални рицарски черти.

Признавам си, че понякога съм бил колеблив в съжденията си за Македонския комитет. Прясно дошъл от Европа и потопен внезапно в един свят, където хората се борят за идеали, които на нас, постигналите ги, се виждат свещени и достойни за почит, човек трудно може да повярва, че свободата може да се извоюва чрез способности, които включват толкова тероризъм и убийства. Сред всичките ужаси на едно неуспяло въстание, човек се пита дали отвлечените политически понятия, самоуправление и националност струват колкото сълзите на една вдовица или срама на една девойка. С течението на времето обаче започваш да разбираш, че обикновените неща в живота, правото да ореш в мир и да жънеш в безопасност, да се жениш без безчестие и да отгледаш деца, които не трябва да раболепстват, могат да се постигнат само чрез една коренна политическа промяна. Като се завърнеш в Европа, между удобството и невежеството на един народ, записан с работите на половината от Земята, ти става не по-малко ясно, че този нещастен ъгъл на Европа, който агонизира, забравен отвъд Балканите, може да се надява да ни въздигне до равнището на нашите задължения само чрез насилствените средства на открития бунт, които всъщност той е и възприел. Ако човек остави настрана деспотизма, упражняван от Комитета, е също толкова вярно, че него го контролира самият народ и самите хора приемат жертви, които са нужни, ако трябва да постигнат целта си чрез съзаклатие и бунт. Като принасят временно в жертва свободата си, те дават нещо, което не притежават – и го дават с надежда да го спечелят. Най-накрая, ако безразсъдният начин, по който Комитетът унищожава човешки животи и ги излага на риск, ни изглежда потресаващ, нека си спомним, че човешкият живот няма никаква стойност или цена в Македония. Ние в Европа говорим за живота сякаш той има някаква абсолютна стойност. В действителност неговата стойност е съотносима към степента на сигурност, която предоставя дадено общество. Интересно би било да попитаме каква премия би поискало някое английско застрахователно дружество, за да застрахова живота на средния македонски селянин.

За македонските българи трябва да се съди не според стандартите на морал и цивилизованост, които те са постигнали, а по техния кураж и решимостта им да се борят за нещо по-добро. Историята на десетгодишната им борба им дава право да се ползват от нашите симпатии. Ако им липсват някои от гордите и красиви добродетели, които притежават техните албански съседи, нека помним, че честта на албанеца се корени в неверност. Той се е отказал от своята религия и за награда е придобил право да ходи с изправена стойка, да носи оръжие и да се хвали с него, да бъде господар сред едно робско племе. Българинът се е държал за вярата, завещана му от вековете, прегъвал се е над ежедневните си работи и над привичните си страдания, научил се е да лъже пред човеците, за да бъде истинен пред Бога и е придобил пороците на роба, за да запази добродетелите на мъченика.

Съперническите си комитети

За да избегна объркването, пиша за Комитета сякаш той е единна организация. Различията между неговите съпернически си крила привличат голямо внимание в София, но в Македония те се усещат малко и едва интересуват външния свят. Така нареченият „Централен“ комитет няма буквално никаква база в Македония, а враждите му с главното тяло имат малък ефект отвъд българската граница. Тази „централистка“ партия е по-скоро българска, отколкото македонска организация. Неин водач е ген. Цончев, пенсиониран военен с име на храбрец, чийто политически талант, мисля, не е тъй очевиден, колкото военните му качества. Той е близък с Княз Фердинанд и този факт е достатъчен да го дискредитира в очите на македонците, които са убедени, не знам доколко справедливо, че князът го е грижа за своите династически интереси много повече, отколкото за свободата на Македония. Заместникът на ген. Цончев полк. Янков е просто смел партизански главатар. Г-н Михайловски, поет и професор по история, който е номиналният председател на тази партия, не е македонец и ми направи впечатление като красноречив мечтател.

Доста по-важно е течението, ръководено от г-н Сарафов. Той е бил отначало член на крилото на Цончев-Михайловски, но е скъсал с бившите си съюзници и сега принадлежи на Вътрешната организация, в която може да се каже, че води лявото крило. Влиянието му води до необмислени решения и насилствени способности. Той всъщност се отнася

към главното тяло на революционната партия, тъй както по-малко интелектуално настроените анархисти са се отнасяли към ортодоксалните социалисти в дните на „Интернационала“. Когато те са за редовни бойни действия, той е за динамит. Когато те вярват в едно примирие, той е способен да се разбунтува. Неговата важност обаче е много преувеличена в Европа. Той със сигурност е една живописна личност, млад, магнетичен и авантюристичен нрав. Около него се е сбрал цял цикъл легенди. Името му ужасява турците, които го виждат скрит зад всеки камък и постоянно го улавят предreshен по най-странен начин. Той притежава ценното дарование да бъде навсякъде по едно и също време. Никога не разбирах как успяваше да го направи, докато не прочетох в един лондонски вестник, че е купил автомобил, с който се втурва през границата и прави набезите си в Турция! За един човек, който може да кара автомобил през Рила планина и по турските пътища, никое чудо не е невъзможно. Г-н Сарафов разбира възможностите за използване на рекламата и неговата слава излиза скъпо на търсещия сензации журналист. В Македония обаче той е просто един доста безотговорен съюзник на много по-силни хора. Истинският мозък на бунта е Дамян Груев, председател на Вътрешната организация, чието име, предполагам, е твърде непознато вън от Балканите. Той мисли в години, докато г-н Сарафов не вижда по-далеч от утрешния вестник, и прекарва зимите си сред македонските села, докато героите на движението позират в Париж и Лондон. Жалко е, че г-н Сарафов е уловил журналистическото въображение, тъй като той представлява всичко, свързано с кръвопролития и безскрупулност в освободителната война. Но в действителност школата на мислене, която човек среща сред конспираторите, почиващи си в София, не е представителна за истинските македонци. Веднъж срещнах един балкански Тартарен, който издава вестник в София – защо Тартарен не беше журналист? – който ме уверяваше, че Комитетът се готви да отрови водата в различни европейски столици с чумни бацили. Идеше ми да се разсмея, но учтивостта ме спря и вместо това възразих. Тартарен погледна с изненада и след това отбеляза: „Mais vous etes un homme civilise.“²⁷ Истинският македонец е твърде притеснен, за да бъде достатъчно цивилизован за речи като тази и твърде пряк да си играе с планове, които могат да забавляват паразитите на движението в безопасната им нега.

За последните събития е трудно да се пише с увереност от разстояние. Предполагам, че тенденцията на вътрешно разцепление между

²⁷ Но вие сте цивилизован човек (фр.) – бел. пр.

българските организации е станала по-изразена от преди. Моето впечатление е, че централистите са малко по-силни от преди и по-склонни от когато и да е било към отделни действия, докато г-н Сарафов е по-малко отъждествяван с Вътрешната организация и по-близо до водач на отделна трета партия. През лятото на 1905 г. в Македония имаше няколко боеве между четите на тези съперничаещи си общества.

Докато тези страници минават през печатарската преса, пристигат новини, че двата враждуващи комитета са се помирили и са се слели под съвместното водачество на г-н Груев и ген. Цончев.

Глава шеста

ВЛАСИТЕ

Подобно на толкова много турски институции, пътят от Лерин за Костур започва с прекрасни намерения. Някога в далечното минало той очевидно е бил построен с грижа или поне планиран внимателно. Ако се препъвахме по време на онова първо пътешествие в средата на декември, то това беше по вина на траверсите в основите му. Ако сритвахме нещо, то това се случваше сред купчините камъни, нахвърляни по шосето с похвалната предумисъл един ден да бъдат пресовани и разбити на хубав макадам. А ако бяхме малко затруднени да пресичаме безбройните поточета, кръстосващи протежението на пътя, това бе главно понеже парчета от някогашен мост лежаха направо и ни принуждаваха да заобикаляме. (Всъщност сред жителите на долината все още се разказва за едни по-добри времена, когато е било възможно това пътешествие да се направи на колела). Пътят криволичеше и се катереше – над полето, над горите, към снеговете. Падна нощ, а ние продължавахме да вървим, препъвайки се под светлината на звездите и неясния син отблясък, идващ от снега от другата страна на прохода. Далеч надолу в долината зад нас мъждукаше единственият белег на човешки живот – нощният огън на някой овчар, докато дрънкането на овчите звънци се добавяше към музиката на свежото скърцане на снега под копитата на нашите коне. Човек трудно можеше да си представи по-усамотено място от тази необитаема планина с климат на алпийски върхар. Да я изкачиш, бе авантюра, да живееш на нея – ежедневен героизъм. Чудехме се каква ли несигурна печалба, каква ли страст по свободния живот из бърдата е накарала този пастир да прекарва живота си сред урвите и снеговете, когато при една неочаквана извивка и слизание на пътя множество селски кучета се разляяха в краката ни. Ние бяхме във влашкото село Писодери.

Препъвайки се по една дървена стълба, която водеше от смрадливия обор на селския хан (страноприемница) в стаята за гости над него, бяхме посрещнати от любезния звук на гръцки гласове. Това беше ми-

зерна малка стая, мръсна, неудобна и препълнена, но двамата млади мъже, които я обитаваха, някак си издаваха равнище на цивилизованост, които едва ли очаквахме да срещнем в едно пастирско село на планински връх. Единият четеше книга – най-рядката гледка в Македония – докато другият свиреше нещо европейско на истинска цигулка. Книгата се оказа „История на Гръцката война за независимост“ от Трикупис, дълбокомислена и в никакъв случай популярна творба, моделирана по маниер и език върху Тукидид, а пък двамата младежи стана ясно, че са селските учители. След малко пристигнаха и селските големци и ни изведоха от нашия временен подслон. След едно опасно пътешествие през мочурите и урвите, сред които селото изглежда бе построено, бяхме настанени в къщата на кмета и там отново за едни очи, привикнали към нищетата и мизерията на българските паланки, обстановката лъхаше на далечни цивилизации. Подовете бяха покрити с дъски, стените – с тапети, а отгоре висеше карта на Европа, сякаш да напомня на децата, които играеха около нея, че Македония принадлежи по право на западния просветен и свободен свят. Вечеряхме на маса и седяхме на столове – удивителни нововъведения – и скоро трябваше да се срещнем с местния свещеник, който можеше дори да се похвали с притежанието на една малка библиотека. Сънлив и уморен след дългото изкачване през снега и острия планински въздух, победен от изненадващия комфорт на пламтящия бъдник и добре натъпканите дюшеци, постлани пред огнището, си спомням, че заспах, докато децата постилаха масата и приготвяха яденето. Полубуден, полусънен, в ушите ми звънеше смайващата музика на някакъв език, напомнящ ми за собствената учебна стая. Хлябът, който децата слагаха на масата, се наричаше *пан*, кучето, в което се спъваха, *кан*. Изглеждаше сякаш сме прекосили вековете, както и планините, и сме открили един римски лагер сред тая крепост от снегове и мъгли.

Светлината на утрото само уголеми смайването. Това беше едно малко село, грубо изградено от неизмазани камъни, толкова неподредено и така небрежно по форма, както всяка българска паланка. Имаше, казаха ми, не повече от сто и петдесет къщи и население от осемстотин души. Около него не се забелязваха ниви и наистина бе необходима по-голяма предприемчивост от влашката, за да обработваш тези планински върхове, целите в скали и камъни. То притежаваше и стада, и дървета, и вода, но повече нищо не дължеше на природата. Човек би очаквал да види угнетяваща беднотия, борба на една дива и изродена раса да изтръгне от планината някакво най-елементарно

препитание, допълнено навярно от разбойничество и грабежи. Но на-
против, тези хора имаха излъчване на доволство и изобилие. В средата
на разпиляното село една голяма и амбициозна постройка бе в процес
на издигане. Тя щеше да бъде прогимназия с петима учители за мом-
чета и три за момичета. Това изглеждаше поразително за нуждите на
една миниатюрна общност. Тези влашки села обаче са само развъдни-
ци и орлови гнезда, построени сред скалите, където се отглежда един
надарен с остър ум народ, развиващ кариерата си дотам, докдето се
говорят гръцкият и румънският език. В Македония има едно малко
Писодери, където възрастните си почиват, а децата растат, но по-го-
лямото Писодери е в Румъния и в Египет, където могат да се трупат
богатства на свобода. От малко значение е, че между тези голи скали
няма ниви за обработване. Хората от Писодери жънат своята реколта
в делтата на Нил. Те настояваха да ми обяснят, че това тяхно учили-
ще ще бъде едно модерно търговско училище. Гърците може да строят
своите класически гимназии, където момчетата да научават наизуст
една-две пиеси, някоя реч на Демостен и половината Одисея. Власите
обаче са практични хора. Ако те също учат гръцки, това е понеже няма
източен език, така полезен в Леванта.

На целите Балкани не съществува никой друг народ, така тайн-
ствен и уединен като власите. Те намират подслон в Гръцката църква,
възприемат гръцката култура като прикритие и служат на елинската
идея. Рядкост е да срещнеш сред тях мъж, който не говори гръцки мал-
ко или много свободно и добре, но вкъщи националният им латински
идиом оцелява, а техните професии, навиците им и начинът на мисле-
не ги отделят като нация. Те обаче не са твърде многобройно племе,
макар че без помощта им гърците биха фигурирали слабо в статисти-
ките на македонските народности. Така наречените „гърци“ в Битоля
са власи до последния човек. Те образуват една значителна и непре-
късната група по Пиндската верига, втъкната между Тесалия и Епир.
Много са на брой отново между Олимп и Бер (Верия), древната Борея.
На други места са нахвърлени селата им, всички като Писодери: изгра-
дени между скалите. Крушево, Невеска и Клисурса са най-забележи-
телните сред тези планински гнезда. Те изглежда представляват раз-
пръснатите останки на древни римски колонии, намерили убежище
от прилива на варварското нашествие върху гръбнака на Македония.
Битието, което са водели в тези прибежища, е било боязливо и скит-
ническо. Земеделието е било невъзможно и те са се отдали на отглеж-
дането на добитък. Власите от нетърговските села са почти чергари –

бедни, диви и невежи, с подобна на циганската слава на измамници. Те следват преселенията на своите стада, прекарвайки зимата, навярно, в равнините на Тесалия – дотолкова далеч стигат, бродейки – и връщайки се през лятото в собствените си планински домове. Не всички са организирани в села, както другите народи в Македония. Всяко от българските села около Костур например има четири-пет влашки къщи. Те живеят отделени, женейки се рядко със славяните, крепени от някаква традиция на древно превъзходство, която ги учи да презират по-новите племена. Ако и да са плахи хора, те са също рядко упорити. Едно семейство може да е разпиляно между Румъния и Тесалия, но те никога не престават да са власи, а жените се движат сред българските си съседи, без никога да изоставят своите морскосини носии, напомнящи повече за Норвегия, отколкото за Балканите. Те са ханджиите и превозвачите на Македония. Ако влахът чергар и пастир има лошо име, то превозвачът (кираджията) влах е синоним на честност. Техните навици на скитници, международното им разпространение изглежда са им определили този поминък. Малко по малко, докато са го развивали, техните планински гнезда, места, подходящи за овчи кошари, са се превърнали в търговски средища и за техния меркантилен гений немалко доказателство е, че например Клисура, забодена върху стръмния склон на една изтощаваща планина, с улици от стълби, изсечени в скалата, и пътища към нея от многобройни уморителни спирали, се е превърнала в място с магазини и пазари и с два пазарни дена седмично. Железниците, предполагам, донякъде са намалили дейността на влаха превозвач. Старите хора в Крушево и Клисура си спомнят дните, когато керван е минавал два пъти в годината през тяхното село за Виена и е носел обратно със себе си всичко от Запада, от което Македония е имала нужда. Това обаче са били дните преди барон Хирш да подкупи Константинопол, за да позволи строежа на неговата железница. Клисура сега има нещо от атмосферата на западна град, който мечтае сред всекидневните мъгли и редките слънчеви лъчи за една отминала слава. Половината от къщите са празни, а тяхната направа – солидна, просторна и с някакви наченки на орнаменти – говори за търговия, по-голяма от всичко оцеляло. Нейните доволни дюкянджии, седнали удобно на своите купчини възглавници между здравите стени, които устояват на непрестанните планински дъждове, ще ти разкажат, че когато са били момчета, Клисура е била вторият град на Македония, съвсем малко по-назад от Солун. В онези велики дни е имало дори семейства, които са притежавали пиана и немски гувернантки! Писодери имаше

една по-романтична история относно славното минало. На сегашното си място то е доста ново село, понеже датира само от втората половина на миналия век, когато предците му, бягайки от тиранията на Али паша, са намерили убежище сред тези голи и непристъпни скали, на които никоя алчност не би завидяла. Попитай средния влах защо неговите хора са издигнали домовете си в тези неприятни места и той ще ти отговори с прямот, която говори красноречиво за балканските условия, „Защо? Разбира се, от страх“. „Апо Phovon“ е еднообразният отговор на толкова много въпроси в Македония. „Зайците са слаби, но си строят хралупи между скалите“, както се казва. Писодрчани са дошли от Москополе, една от онези полунезависими и относително цивилизовани християнски общности в Албания, запазили елинската култура в планините, преди да бъдат съкрушени от Али паша. Москополе е бил разрушен, а обитателите му са избягали, спасявайки се. Половината са се заселили в Писодери, другата половина е избягала на север чак до Призрен, където и до ден-дневен все още пази своята самоличност и традициите си. Москополе е бил кипящо средище в оня идеен водовъртеж, който е предшествовал Гръцкото въстание. Той се е превърнал в гнездо на културата, когато учените константинополски гърци са намерили убежище в него след превземането на града им от турците. В дните на своето величие е имал население от шестдесет хиляди и повече жители. Могъл е да се похвали с едно прочуто училище, обществена библиотека и печатница – сред съкровищата на призренската влашка колония все още фигурира един малък запас от книги, издадени в нея. В Корча съм виждал и един прозорец със стъклописи, оцветен с непренебрежима изкусност, който също е дошъл от Москополе. Реликви като тези, видени на фона на пустите къщи и рушащите се улици, карат човек да подозира, че въпреки железниците и реформите Македония всъщност се е върнала назад през отминалото столетие по отношение на цивилизацията. В Солун има печатници, които издават за еврейското общество полуофициални вестници на френски под турска цензора, а в Битоля дори има ръчна преса, която може да отпечата визитни картички на пет-шест езика. В цяла Македония обаче със сигурност понастоящем няма печатница, която да публикува книги. Днес турчинът е по-силен, отколкото през 1820г., а сложната машина за парализиране и задушаване, която той нарича правителство, се е преустроила с помощта на телеграфа в една всепроникваща и вездесъща система.

Произходът на власите е един от онези проблеми на балканската етнография, които изглеждат отчайващо неразгадаеми и неясни,

главно понеже учените, които са ги изследвали, са партизани, поддържащи някоя националистическа теза. Никое балканско племе няма толкова широко разпространение. Те са руски поданици в Бесарабия, австро-унгарци в Трансилвания и Рутения. Формират независимо кралство под националното име „Румъния“ в двете дунавски провинции Молдова и Влашко. Представяват немалък дял от населението на Сърбия и България. В Македония те са гръбнакът на елинската партия. В самата Гърция и особено в Тесалия са многобройни и влиятелни. Могат да се открият също и в Далмация и Босна и под името морласи (мавро-власи, т.е. *Nigri Latini*) са служели във войските на Венецианската република. Езикът им, въпреки диалектологичните разновидности, дължащи се на разнообразието на чужди влияния, на които е бил подложен, дава признаци на значителна тъждественост. Нравите и обичаите им са също подобни и дори австрийските румъни са били като своите южни събратя народ от пастири със същото свенливо предпочитание към планински обиталища. Влашкият език е по произход латински, както който и да е от романските езици на запад и фонетично е претърпял в много отношения по-малко драстични изменения от тях. Той обаче е един латински език, откъснат от латинската култура. Докато другите романски езици са се обогатявали непрестанно чрез прякото изучаване на езика родител, власите са водели уединения си живот, черпейки културата си от Източната църква и гръцката литература. Твърди се, че в северната реч на румънското кралство латинските думи са надминати на брой от заемки от славянски произход, но едни такива изчисления дават грешно впечатление. Влашкият език, такъв какъвто се говори в македонските села днес, не е нещо повече от един домашен жаргон. Речникът му е изгубил всички следи на култура. Когато на някой влах му се налага да употреби която и да е дума, изискваща по-голямо от най-елементарното умствено усилие, той трябва да прибегне до гръцкия. Ако пожелае да се изрази с каквато и да е образност или точност, трябва да украси разговора си с гръцки прилагателни. Имената на модерните неща и на всички абстракции са също гръцки, а той, освен ако не е някой образован човек, не познава латинската азбука.

Преценката на доказателствата показва, че преди VI век Македония е била загубила своя по-раншен елинистичен блясък. Какъвто дял от първоначалното тракийско и македонско население е оцелял сред непрестанните нахлувания на варвари, той се е скупчил около латиноговорящите военни бази и колонии и увеличавайки населението им, е

възприел техния говор. По времето на ежегодните нападения на варварите този римски елемент трябва да е бил изтръгнат и тласкан насамнатам от варварския прилив. Така например съществува автентичен случай, когато една римска колония сред градовете в южна Илирия е била отвлечена от аварите отвъд р. Сава. Тя е останала там седемдесет години, но се върнала, прекосявайки Балканите, за да се засели в околностите на Солун¹. Доколко тези римски колонии са били италиейски по кръв, е съмнително. Ние знаем например, че хора за Траяновите колонии в Дунавските провинции, от които румънците в Румъния обичат да извеждат произхода си, са били набирани от всички краища на Римската империя, освен Италия. В началото те трябва да са били в голяма степен съставени от сирийци и илири, но официалният език очевидно е бил достатъчно познат, за да се наложи не само върху тези смесени колонии от ветерани, но дори и върху техните жени, робите им и бегълците, които вероятно са щели да се присъединят към тях. Номадските им и пастирски навици без съмнение са били възприети повече по необходимост, отколкото по избор. Те са могли да се крепят срещу варварите и славяните по своите планински върхове, а там уседнало земеделие е било явно невъзможно. В продължение на борбата им за съществуване тяхната латинска цивилизованост е изчезнала, докато латинският е оцелял като домашен език. По-лесно е да се разбере успехът на власите да запазят самоличността си, когато си спомним, че за триста години през Средновековието те са поддържали някаква политическа независимост във Велика Влахия, която по едно време се е простирала не само върху Тесалия, но и върху по-голяма част от Южна Македония (вж. Гл. 4, стр. 97, бележка под линия). В този период ежедневието им трябва да ги е довело до по-близко съдружие със славяните, отколкото с гърците. Гръцкото влияние, което е елинизирило отчасти власите в Македония днес, едва ли може да датира отпреди турското завоевание. То е работа не на Византийската империя, а на съвременната църква и изглежда е достигнало връх през осемнадесети век.

* * *

Обяснението за неуспеха на гърците да абсорбират македонските власи, въпреки влиянието на тяхната църква, търговската им дейност и училищата им, трябва да се търси, подозирам, в положението на

¹ Вж. Статията 'Власи' от д-р Артър Еванс в Енциклопедия Британика.

ориенталката. Тя е консервативната сила на Изтока, непроменяща се с поколенията просто защото е все още почти напълно необразована. Мъжете в едно влашко домакинство могат с лекота да научат гръцки, дори да научат литературния език и да предпочитат да го използват в общуването помежду си. Жените обаче са почнали да ходят на училище едва при настоящото поколение и влашкият оцелява, понеже е езикът, на който те първо научават децата си. Разбира се, при християнките на Изток не съществува нищо, доближаващо се до строгостта на харемската система, но турското влияние е изиграло роля за забавянето на тяхната еманципация. В някои от по-дивите градове в Северна Албания никоя християнка не би посмяла да излезе на улицата без покривало, затворено и неприветливо, колкото който и да е мюсюлмански яшмак. Българската селянка изглежда се чувства неподходящо облечена, ако не е обвила уста и брадичка с кърпата, която връзва около главата си. У дома местото ѝ е благоприлично и плахо уединено. Тя не би седнала на масата, ако присъства чужд човек. Работата ѝ по време на някое посещение е да подава сладкото и ракията, но тя рядко се присъединява в разговора. По никакъв начин тя не е събеседник на мъжа си, няма социалната роля на домакия². В по-големите градове, където може да се очаква израстването на нещо като средна класа с европейски навици и обичаи, присъствието на турско население увеко-

² Положението на жените на изток е тема, за която човек може да си изгради прибързани оценки. Разбира се, те навсякъде са третираны по общо признание като по-нископоставени от мъжете – което в почти всяко отношение, дори по физическа красота, те са. Това е още по-забележимо обаче в земите, които са все още под турско управление. През 1897 г., когато Атина беше препълнена с бежанци от Крит и Тесалия, които се хранеха на обществени маси, забелязах, че мъжете и жените от Тесалия сядоха заедно, докато при критяните на мъжете се сервираше първо, а на жените – едва след като господарите им бяха яли. Често съм изпитвал негодувание при среща със селско семейство на път, мъжът – яздещ, а жената – ходеща пеша. Възможно обаче това се дължи на някаква странна традиция на женска скромност, за която не са виновни мъжете. Две ранени селски момичета напуснаха болницата ни в Охрид, излекувани, но все още неукрепнали и ние предоставихме товарни коне за тях. Нищо не можеше да ги накара да ги яздят и в отговор на нашите въпроси те казваха само, че това е „неправилно“. Българските народни песни от Македония доказват, че младежите могат да изпитват деликатни и доста изтънчени чувства, докато ухажват някоя. Нашите селски балади невинаги са така хубави. Българските песни също говорят за съпругата с обичайната доза хумор, като за господар на дома. „Подчинеността“ на жената, която поражда твърде неприятно чужденеца, е до голяма степен въпрос за маниер и външни форми.

вечава миналото. Улиците се смятат за неподходящо място за една достопочтена християнка. Винаги има открита възможност за насилие и почти сигурна вероятност за обида. Местната жени съответно стоят въкъщи, колкото е възможно, понеже в тяхното въображение външният свят е място, в което турските войници седят, чакайки да ги обсипят с ругатни. Предполага се, че европейските дрехи и преди всичко европейските шапки предизвикват особеното чувство за хумор на турчина и дори разпалват фанатизма му. Познавах млади жени от настоящото поколение, които пазеха прекрасни шапки и жакети по европейската мода, както си я представят те, заключени в сандъци, и ги излагаха пред посетителите в скучните следобеди. Извън покритата с кепенци къща и затворения двор обаче те не смеят да носят нищо друго, освен традиционни носии на тяхното племе. Дори и в Битоля, където всичко граждани носят европейски дрехи и всеки шивач нарича себе си *франкорافتис*³, е учудващо колко малко от местните богаташки се престапават да облекат своите солунски труфила. По пазарите и дори в европейскоподобните магазини по главните улици човек среща малко християнки, изключвайки жените от селата. Пазаруването е работа на мъжете и на семейните слуги, а социалното общуване почти не отива по-далеч от съседското клюкарстване. Дори и за европейските дами се смята за малко порядъчно и безопасно да излязат навън, без да са придружени от албански гаваз, но това без съмнение отчасти се дължи на желанието да се запази техният престиж, а мъжете също рядко могат да се видят сами. Тези обичаи и установени порядки, които може да изглеждат доста тривиални, в действителност имат дълбоко влияние върху християнското общество и дори на македонската политика. Жените, които водят този уединен живот, откъснат от досега с какъвто и да е по-широк кръг от тяхното семейство и съседите от същия пол, неизбежно живеят в миналото и съхраняват миналото. Модерната търговия, модерните училища, железниците и онези национални движения, свързващи мъжете в един македонски град със свободния живот в една или друга еманципирана държава отвъд турската граница, имат малко влияние върху застоялия и усамотен бит на дома. Това например е една от причините защо през вековете, когато образованите власи, албанци и дори българи са попивали гръцката култура, говорили са и писали на гръцки език и са се мислили за гърци, жените са запазвали собствения си говор и собствените си традиции. Ако гърците бяха положили същите мъки да образуват жените в

³ Гр. – франкски (т.е. европейски) шивач (бел. пр.).

Македония, каквито са посветили на това да елинизират мъжете, целият Балкански полуостров можеше да бъде днес гръцки. Поколение след поколение децата на тези изкуствени гърци са научавали на майчиното си коляно родния негръцки език. Те може и да го презират като един низък жаргон, може да не знаят и самата азбука, на която той трябва да се изписва. Но въпреки тях самите именно на този жаргон те са принудени да изразяват най-съкровенията си мисли и най-човешките си чувства. Имало е нужда само от един външен импулс и бунтът на национализма, който жените несъзнателно са подготвяли, е намирал отклик в най-дълбоката сърцевина на умовете им. Със закъснение гърците разбират грешката си. Сега съществуват средни училища за девойки, които правят всичко, за да елинизират власите в Битоля и албанците в Корча. Общественият условия в тази поразена от турците страна обаче са против това начинание. Момичета се омъжват и напускат училище рано. Те не могат да изоставят жаргона на майките си. Гръцкият за тях е езикът на един мъжки външен свят отвъд строго пазения дом и докато този свят е затворен за тях, езикът му е едно излишество, чисто и просто елегантно умение. Виждал съм отличното гръцко училище за момичета в Битоля, където влашки девойки биват с мъка учени да тълкуват Ксенофонт. Нелепите граматически грешки, които човек можеше да чуе в по-долните отделения, бяха достатъчни да покажат, че учителите обучаваха тези деца на един чужд език. Лесно е да се обяви за табу всяка дума на влашки сред училищните стени. Но отвън на стълбите, когато Урания се кара с Аспасия заради счупената си кукла, тя изразява чувствата си на свободен и естествен влашки. И което е вярно за власите, е еднакво вярно и за албанците. Познавах едно богато търговско семейство в Корча, което показваше много ясно няколкото пласта на елинизация. Майката беше достопочтена стара дама, облечена в родна носия и незнаеща нито дума на друг език освен албански. Синовете, търговци и банкери, говореха отличен гръцки, който обаче имаше една приповдигната и класическа окраска, която те никога не биха могли да придобият в детската стая. Дъщерите в семейството носеха „поли и блузи“. Бяха изкарвали гръцката гимназия, но преди няколко години. Днес знаят толкова гръцки, колкото френски знае среднестатистическата девойка от средната класа у нас, и са също толкова срамежливи да се изразяват на него.

Преди двадесет години в балканската политика не е имало нищо толкова неизбежно, толкова близо до аксиома, колкото връзката на власите с гръцката кауза. Те са нямали никакво национално съзнание

и никакви национални амбиции. Разпръснати териториално, за тях е било очевидно невъзможно да мечтаят за влашка нация. Откъсването на българите не ги е раздвижило – в действителност то само е утвърдило в тях вкорененото им вярване, че българите са една по-низша класа същества. За някои от тях елинизмът е бил страст и въодушевление. Те са вярвали, че са гърци. Кръщавали са децата си Темистокъл и Пенелопа. Учили са в Атина и са завещавали богатствата си за основаването на гръцки училища и гръцки болници. За влашката маса обаче тази преданост към Гърция е представлявала по-сметкаджийска и по-движена от интереси привързаност. Това разпиляно и потайно племе е по необходимост опортюнистко. То се стреми да се слее и прикрие в някоя по-голяма организация поради същия инстинкт на боязливост и ненатрапчивост, който я кара да строи селата си в планините. Докато гърците са държали неоспоримото първенство сред християнските народи на Балканския полуостров, очевидният интерес на власите е бил да се приютят под гръцкото име. Гърция е била най-старата независима държава, претендирала е за връщането на самия Константинопол и което е навярно по-важно, е контролирала църквата. И тъй власите са се привързали към гърците, както евреите се привързват към турците. Неуспехите на Гърция напоследък обаче са подложили на известно съмнение мъдростта на тази връзка. Войната 1897г. не само изложи гърците в Турция на враждебността на правителството, но показва безнадеждната слабост на гръцката армия. Българският комитет, от друга страна, е една реална и ясно присъстваща сила, към която никоя благоразумна народност, споделяща принципа на боязънта, не може да показва презрение. Още повече, власите могат да съзрат зад Комитета способната българска армия и подавяващата мощ на Русия. Те усещат, че гръцката идея за възстановяването на Източната империя на елинска основа е всъщност една много далечна химера и бидейки прагматични политици, започват да преосмислят мястото си в новата схема. По-значителната сила е привлекателна за влашкия разсъдък, което понякога намира наивно и прямо изражение. „Гърция няма армия“, както ми каза един влашки собственик на магазин в Клисуре, „и Румъния е много далеч. България е близо и е силна.“ Нежелаещи поради тези разумни, макар и малко неромантични основания да предизвикват враждебността на българите, които в края на краищата са най-добрите им клиенти, а също и господари на една опасна тайна организация, проявяваща малко милост към враговете си, власите са сметнали настоящата гръцка политика за твърде

болезнено напругане на тяхната лоялност. За гръцкия патриарх в Константинопол и гръцките министри в Атина е много добре да сключат съюз с турците срещу българските „вълци“ и да призват всички свои верници да се отрекат и предадат своите съседи-българи на турските власти. Изолирани влашки села като Писодери и Клисуре обаче, въпреки всичко трябва да живеят сред тези „вълци“ и те намират тяхното приятелство за по-изгодно от тяхното отмъщение. Без да приписваме на власите каквито и да е висши и благородни мотиви, които едва ли са част от техния характер, те са със сигурност „добри съседи“, чиято естествена любезност не е подкопана от „културната“ привързаност към политически абстракции. Когато българските села около Клисуре са били изгорени от турците с благословията на гръцкия архиепископ в Костур и с помощта на една гръцка чета, власите са поканили и подслонили останалите без дом бежанци и приютили близо две хиляди от тях за през зимата. От значение е контрастът с отношението на гръцкия град Костур, който е приел едва неколцина български бегълци. Едно друго влашко село, което ще нарека Х, е било дори в по-близки отношения с бунтовниците. Не е имало никакви скрупули да снабдява четата на Чакаларов с провизии. При това скришно се било и въоръжило за всякакви евентуални случаи и ме уверяваше, че пази петстотинте си пушки на тайно, но удобно място. В началото на въстанието дори е мислело да се присъедини към българите. Но с истинска влашка предпазливост е изчакало да види как ще тръгнат нещата. Ако въстанието е обещавало успех, тогава при цялото му гръцко училище, гръцки свещеници и елинофилски традиции, е щяло да се присъедини към по-силната страна. Не всички власи са изчаквали. Шестдесет младежи от група влашки села близо до Битоля всъщност са се присъединили към четите. Други от Лерин и Битоля са уголемили броя им и докато гръцките офицери в Атина са предлагали сабите си на султана, тези юнаци са марширували срещу турците в ритъма на една гръцка бойна песен. Въпреки този влашки легион обаче и въпреки факта, че власите Питу Гули, водил четите от Крушево, и Митре Влахо, един от най-доверените помощници на Чакаларов, са направили всичко, за да вдигнат съплеменниците си, би било грешка да се подозира, че какъвто и да е голям брой от тях се е присъединил открито към българите. Това ще стане само тогава, когато българите са на прага на победата.

Гръцката връзка е заплашена от друга посока. Преди тридесет години един умен елинизирани влах от Битоля, Апостола Маргарити, някога учител в гръцко училище, е изобретил румънската пропаган-

да в Македония. И Сърбия, и България, и Гърция са имали своя база в Македония. Стойки настрана, Румъния на практика се е отказвала от ролята си на балканска държава. Без съмнение власите никъде не са в мнозинство и Румъния не може да се надява да вземе някакъв дял от македонската територия. Но в лицето на тези бедни роднини, родствен народ, говорещ същия език, тя очевидно има средство, за да направи своето влияние осезаемо. Само ако успее да откъсне власите от тяхната преданост към Гърция, тя веднага ще придобие своя дял в играта. Ако пожелае да спечели приятелството на България, тя може да постави власите откъм българската страна на везните и да поиска като цена на услугата някакво преразпределение на територия – българския окръг около Силистра например. Ако е в лоши отношения с българския си съсед, може да кокетира с Гърция, да говори за общия интерес на гръцките и „латински“ племена на Балкана да се противопоставят на общия враг варварин и незабавно да упъти власите да подпомагат отново старите си съюзници. Наистина такава ситуация изглежда удобен инструмент за безкрайни комбинации, всяка от които може да роди печалба⁴. Власите са в определен смисъл оста на Македонския въпрос. Те не са многобройни в сравнение с българите или дори с албанците. Без тях обаче броят на гърците би бил жалък. На север от Костур няма дори и едно гръцко село. Само власите дават опора на елинизма. Изтегли ги от съюза им с гърците и Гърция трябва да изчезне от Македония. Събери ги с българите и славянското надмощие ще бъде несъмнено и неоспорвано. Тези разсъждения се сторили привлекателни на Румъния и Маргарити получил парите, които поискал. Румънски училища били отворени във всички по-важни влашки центрове. Села били подкупвани да се обявят за влашки, тук-там свещеници почнали да водят служби на румънски. Турците били радостни. Това означавало още едно разцепление сред християните. Гърците естествено започнали да се борят с новото движение с обичайните си оръжия. Никоя клевета не е била твърде тежка за нещастния Маргарити, а той навярно не е бил по-добър от средния левантински авантюрист. Патриархът се показал, както обикновено, повече грък, отколкото християнин. Идеята за назначаване на влашки епископ била отхвърлена с присмех, а малцината свещеници, посмели да водят богослужение на румънски, били отлъчени начаса. В продъл-

⁴ Един влашко-албански съюз е също широко обсъждана възможност (вж. Глава 8, стр. 286–87, бележка).

жение на едно поколение движението имало малък напредък. Училищата имали повече учители от ученици, а на всеки ученик трябвало да се плаща, за да се учи. Никое от по-големите и богати влашки села не изоставило елинизма и за известно време изглеждало, че Гърция може да си позволи да се смее.

В рамките на последните две-три години обаче стана очевидна една промяна. Обтегнатата гръцка връзка няма да издържи повече, тъй като Гърция е явно слаб покровител. Румъния е удвоила усилията си. Сега тя гласува по 600 000 франка годишно за пропагандата – сума, която ще купи много привърженици. Тя е открила консулат чак в Янина на юг. Консултът в Битоля е спечелил вниманието на Хилми паша, който оценява политиката за отслабване на гърците. Чрез консуловото влияние всеки влах със скромни способности може да бъде сигурен в придобиването на правителствено назначение, а от това не може да има по-силен подкуп. Село след село приема румънско училище и само по-богатите средища удържат.

През май 1905 г. Влашкият въпрос дойде до криза. Янинският валия, намиращ се под гръцко влияние, наруши неприкосновеността на Румънския консулат и на персоната на няколко румънски училищни инспектори. Последва бурен дипломатически конфликт, който завърши с пълна победа на Румъния. Но всъщност на турската политика ѝ отърваше да отстъпи. Сега власите са формално организирани като отделна националност (милет) с правото да притежават свои официално признати училища и църкви. От турска гледна точка това може единствено да отслаби християните. Гръцката патриаршия протестира, както е правила винаги, когато някоя балканска народност си е извоювала правото да извършва богослужение на своя собствен език. Единствената последица беше в това власите да бъдат тласнати в лоното на Екзархията. Те знаят, че българите ще уважават техния език и тяхната народностна идентичност – българите не са империалисти. Убийственото насилие на гръцките чети свърши останалото и власите, твърде слаби да се противопоставят сами, сега са съюзници на българите.

Няколко години занаяпред има вероятност Гърция и Румъния да продължат битката за притежанието на влашките села⁵. Конфликтът бушува главно около църквата – както всички конфликти на Балканите – и двете страни показват отвратителната тенденция да избират гро-

⁵ За последните събития в тази вражда вж. Глава 7, стр. 218, бележка.

бищата за свое полесражение. Никой влах не може да почине в Битоля без бой между привържениците на гръцката и румънската партия на кой език да се изпрати душата му на Бог. Гърци и католици никога не са се били с по-голям плам за ключовете на Божи гроб, отколкото гърци и румънци за трупа на някой мъртъв влах. Един откъс от официално гръцко издание⁶ дава жива идея за един от тези сблъсъци:

„След като един влах, принадлежащ на Гръцката православна църква, почина в Битоля, брат му, който е бил спечелен от румънската пропаганда с методи, известни на всички нас, посмя да роди план да го погребат с румънски свещеник, непризнат от патриарха, и да откаже да пусне Пелагонийския (гръцки) епископ в гробището.

Тези развития възбудиха най-живо раздразнение сред гръцко-православното население на Битоля и сред приятелите на мъртвеца. Очевидно налице беше намерение да се създаде прецедент, който скоро да позволи на румънската пропаганда да има свои свещеници и да построи църква в Битоля, противопоставяйки се на каноните на Православната църква и ясно изразената воля на влашкото население. При това подозренията на обществото бяха потвърдени от факта, че споменатата пропаганда строи къща, която странно наподобява параклис.

След като гръцкият митрополит изпълни задължението, което има, да забрани провеждането на погребални обреди от непризнат свещеник, турските власти балсамираха тялото и съобщиха, че погребението трябва да се отложи до пристигането на инструкции от Константинопол.

Въпреки тази декларация обаче, те скоро след това решиха да дадат на румънския свещеник да погребат мъртвеца. При тези новини разгневеното население отиде на гробището, разпрегна катафалката, нападна Пинета, печално известния зет на Апостоло Маргарити, и няколко други известни про-румънци и отказа да се подчини на въоръжената сила, която го призова да се разпръсне. Целият град беше в смут и пазарът бе затворен за три часа.

Валията, силно впечатлен от решителното отношение на гърците, които не можаха да бъдат разпръснати от две кавалерийски атаки (?), телеграфира директно на Султана, за да изложи пред него сериозността на ситуацията и да моли за инструкции. В отговор той получи заповед да не предава тялото нито на гърците, нито на про-румънците, а да повери погребението на местните власти.“

⁶ *Bulletin d'Orient*, Атина, 1 юли 1904 г.

Тази славна победа за Гърция е важен коментар както за навиците на гръцката природа, така и за методите на турското управление. Тези Термопили при гробището представляват триумфа, към който се стреми съвременният елинизъм. Всяка подробност е сатира сама по себе си – неспособността на местните власти да погребат един труп, без да се посъветват с Константинопол; очарователно майсторският ход да се балсамира бедното тяло, докато Константинопол отговори мудро; обръщането към Султана най-накрая и суровата справедливост на решението, че щом християните се карат, тялото трябва да се погребее по светски. Нищо не може да е по-турско и нищо по-гръцко от това.

Глава седма

ГЪРЦИТЕ

В Македония има едно затънтено кътче, което заслужава названието „дом на загубените каузи“. Костур е град, уединен сред хълмове и оглеждащ се в едно изпълнено със спокойствие езеро. Той е разположен помежду водите на своя провлак земя, а порутените порти, които преграждат пътя към сушата и модерния свят, служат само като изход за неукротимите и младите. На запад една дискретна завеса от ниски бърда се издига внезапно от по-далечния бряг, замрежвайки долината, в която господар е албанецът. На север и на изток има планини, по чиито склонове са накачени белите паланки на славянските селяни, но отдалеч човек може да ги сбърка със снеговете.

Самият Костур е гръцки град – островче, закрепено между вълните от албански нашествия и български бунтове. За твърде голямо съжаление, той е напълно гръцки и смята за безсмислени слухове разказите на пътешественици за други племена и варварски народи. Българите от следващата паланка са тъй отдалечени, както някои човекоядци; албанците малко зад хълма са непознато по кимерийски^{1*} тъмно племе. На тази скала Византийската империя никога не е свършила. Тя е била място за изгнание при източните цезари и съвременните костурчани са наследници по пряка линия на патриотите, противопоставили се на filioque-то. До ден-дневен тя се гордее със своите сто и петдесет църкви – повечето параклиси, издигнати от заточени благородници с надеждата, че провидението може би ще погледне добре на това и ще им възвърне благоразположението на двора. В Костур има все пак и малко турци, но те са номади, които са дошли едва вчера и може да си тръгнат утре.

В Костур има и турски каймакам и голям конак, който служи като околийско управление. Управителят обаче е безвреден малък човечец, някакъв чиновник от Константинопол, чужденец, който не говори

¹ Вечна тъмнина – б. р.

никой от езиците в областта. Околийското управление е полусрутена черупка със стени от дъски и мазилка и с голяма зейнала дупка над главния портал. Истинският управител е гръцкият архиепископ. Него можеш да видиш всеки ден към обед – красива фигура с черно расо, черна брада, буйни къдрици и насечени черти, тържествено минаваща по главната улца на своя бял кон от Управлението до своя дом на хълма. Той диктува политиката на турския каймакам. Седмица преди нашата първа среща един български владика се бе опитал да се промъкне в града. По-малко от час след неговото пристигане църковните камбани звънели, гръцкият владика на своя бял жребец събирал вкупом вярващите, за да протестира, и скоро надигналата се тълпа крещяла „смърт на нашественика“ под прозорците на къщата, където той бил настанен. Няколко часа по-късно турски ескорт извел безразсъдния натрапник извън вратите на свещения град и го изоставил в пущинака, населен, според слуховете, от вълци, мечки и българи.

Има много начини да се справиш с турците. Налице е старомодният английски метод на сплашване. Налице е бруталният, лишен от артистичност български начин, широко практикуван от Комитета – простото и неприкрито изнудване. Гръцкият метод е по-изтънчен. Когато един грък те корумпира, той го прави с изящество. Той те кара да чувстваш, че му правиш услуга, когато получаваш неговия твърде несъразмерен подарък. Той ласкае великодушието ти. Гъделичка търговатия турски ум с разкази и анекдоти и с поток от лека реч. Първата квалификация на един гръцки епископ е това да говори турски с елегантност, а втората е да използва църковните фондове с добра преценка. Често се казва, че турчинът е развалил Изтока. Точно гърците обаче са развалили турчина.

Архиепископът бе личност, която отблъскваше и все пак будеше възхита. Изненадите, които поднасяше, няхаха край. Добре си спомням първата ни среща. Започнахме разговора си на гръцки, но след няколко минути бяхме открили, че сме учили заедно в един немски университет и човекът, който бях взел за византиец, възприе образа на берлинчанин. Образоваността е рядко срещано нещо сред гръцките владици и аз не бях се сблъсквал дотогава с някой от тях, който да говори западен език. Негово Блаженство изглеждаше по-модерен от модерните. Наистина ли това беше фанатикът, който преследваше българските селяни, за да ги принуди да влязат в неговта църква? Наистина ли това бе освирепелият партизанин, насъбрал своите хора, за да изгонят схизматичния български епископ от града? За пет минути

той беше признал, че е философ. След десет се бе заклел, че е свободомислещ ум. Дори имаше възгледи за психологията. Беше прочел своя Лотце и скоро ние вече критикувахме етиката на Вундт. Над главата ми обаче върху стената висеше фотографията на една ужасяваща глава, отсечена от врата, с челюст, пронизана от куршум и капеща кръв. Тогава си спомних историята. Главата принадлежеше на един български войвода. Отряд смелчаци, платени от архиепископа, го бяха убили, докато той е лежал ранен, криейки се. Историята продължаваше, разказвайки как убийците са донесли окървавения трофей до двореца и как архиепископът е поръчал да я фотографират и платил за нея цена от петдесет гроша. И там над главата ми висеше тази фотография. Някакси престаняхме да говорим за морална философия.

Срещнахме се още веднъж, този път в конака на турския каймакам и пак една фотография ми грабна погледа. Тя показваше турските големци, застанали в пълна униформа около едно турско оръдие, а сред тях, красавец, биещ на очи, с осанка на господар и повелител, бе самият архиепископ. И тогава си спомних една друга история, която разказваше как неговата милост пращал своите юнаци да напътстват турската войска в кланетата ѝ и благославял оръдието, което щяло да обстрелва българските села, докато ги превърне в прах. И тогава, докато ушите на самия каймакам и на местния комендант го слушаха, Негово Блаженство започна да говори за измяна – на немски. Той ме увери, че съюзът му с турците е само временен. Един велик ден идваше, когато елинизмът щеше да поиска своето. Беше нужно само първо да бъдат смазани българите. Една усмивка проигра по красивото му лице, докато ме уверяваше, че е докарал критяни, добре обучени планинци и страховити бойци, да наблюдават областта и да изучат проходите за деня, в който той щеше да развее знамето на бунта. Не бе забравил също и да се запаси с пушки.

За щастие на гърците тяхната църква наброява само един Борджия сред епископите си. Този мъж има остър ум, неуморима воля, изтъкано от нерви и добре сложено тяло, всичко което е послужило за изграждането на един изключителен темперамент. Що се отнася до мисленето му обаче, там нямаше нищо необикновено. Македонските гърци са преди всичко легитимисти. Българинът винаги ще изтъкне, че македонците са славяни. Гъркът гледа по отвисоко. Разсъдъкът му се движи сред абстракции. Той не говори за гърци, а за елинизъм; не за факти, а за права. Неговата теза е, че елинизмът има права върху Македония и никога не му липсват аргументи. Той започва, разбира

се, с Александър. Него не го притеснява, че в класическите времена гърците са притежавали само няколко изолирани колонии на македонското крайбрежие. Избутва настрана възражението, че за древните Александър и неговите македонци не са били нещо повече от варвари. Аристотел е спечелил тази страна за елинизма, когато е давал уроци на Филипovia син, и цяла Македония вследствие на това е нещо като наследство, завещано от стоиците на крал Джордж. Възразете, че македонците са дори и изчезнали, и гъркът сменя основанията си. Елинизмът, който бе означавал културата на Атина, сега е равносilen на Византийската империя. Но в промеждутъка между Аристотел и Константин Македония е била малко или много романизирана. През тъмните векове тя е била управлявана от сръбски *князеви*, български царе и дори франкски крале, но все пак легитимният повелител е била Византия, а Византия е станала гръцка. Човек може да отговори, че Византийската империя в края на краищата е изчезнала и че тя е била изгубила Македония в полза на славяните дълго преди да бъде изтикана от Константинопол. Но отново се появява старата разтеглива абстракция. „Елинизмът“ има претенции за тези народи, понеже те са били цивилизовани от „Гръцката православна“ църква. Това е една концепция, която западният ум схваща с трудност. Почти все едно „Римската“ католическа църква да отправи претенции за по-голяма част от Европа като италианско наследство. За да направим паралела още по-пълнен, трябва да си представим не само папа-италианец и конклав от кардинали, в който преобладават италианците, но също напълно италианска църковна йерархия. Ако всеки епископ във Франция и Германия беше италианец, ако официалният език на Църквата бе не латински, а италиански и ако всеки свещеник беше политически агент, работещ за присъединяването на Франция или Германия към Италия, щяхме да имаме някаква аналогия на истинското състояние на нещата в Турция. Така е било от момента, в който турците са превзели Константинопол, така е и до ден днешен. Въпреки че първите султани са разрушили Византийската империя, те на драго сърце са толерирали Православната църква. Патриаршеският пост е бил продаван през чести интервали при една стабилно покачваща се цена на всеки гръцки авантюрист, в състояние да плати за назначаването си. Той обезвъзмездявал себе си, като продавал посвещаването в сан на епископите, а те от своя страна, считайки този разход за законно капиталовложение, пристъпвали към експлоатирането на своите диоцези. От тази система израснала новата гръцка аристокрация в Константинопол, сбрана около Фенер –

името на патриаршеското седалище. Миряните между тях се радвали на доверието на Портата и си купували служби, носещи много печалби и власт. Фанариоти са били винаги избирани да управляват Молдова и Влашко, а също запълвали постове на драгоман на Портата и драгоман на флота. Духовниците експлоатирали Църквата и се уговаряли помежду си да съкрушат славяни и румънци, подкрепени от властта на турците. Те са задушили сръбската патриаршия в Ипек и българската патриаршия в Охрид. Църковната йерархия докъм средата на шестнадесети век е била убежище за гърците и тяхната власт е останала неограничена, докато в началните десетилетия на деветнадесети век гръцките войни за независимост не накарали турците да се усъмнят в предаността на своето фанариотско чиновничество. Славянските църкви са били изчезнали от Македония и навсякъде гръцките владици, толкова нетолерантни, колкото и корумпирани – „безмълвни уста, едва умеещи да държат пастирска гега“, громели народностното самосъзнание, езика и интелектуалния живот на своето славянско паство. Резултат на този процес е това, че Източната църква е гръцка църква. Основанията на „елинизма“ дотолкова, доколкото лежат в Църквата, са богатството на фанариотите и турската продажност. Но това е, в края на краищата, едно лишено от съдържание право. Гърците са имали своя шанс. В продължение на три столетия те са монополизирали културата на Близкия изток. Самите названия „славянин“ и „българин“ са оцелявали единствено като обидни думи. Славянските букви са били забравени и дори славянските библиотеки в старите манастири са били изгряни от гръцките владици. Но въпреки че единствени те са притежавали образование, богатство и влияние, те никога не са дорасли до висотата на своето положение. Ако бяха изиграли ролята на по-голям брат по цивилизация спрямо своите славянски пасоми, при общия потисник, Балканите днес щяха да са гръцки. Всичките им мисли са били насочени към правата, които са закупили и печалбите, които могат да направят. Те не са признавали никакви задължения и вследствие на това Македония никога не е била елинизирана. Днес обаче, когато българското въстание е свършен факт и дори власите и албанците стават все по-неудържими под старото непоносимо господство, гърците могат да видят в това единствено бунт срещу техните собствени привилегии от незапомнени времена; усещането, че техните собствени печалби, техните собствени правомощия са поставени на масата, ги прави слепи по отношение на най-очевидни факти и влошава междуплеменния конфликт, правейки го нещо повече от

национална вражда. Това е бунт на селячеството срещу една привилегирована аристокрация, както и сблъсък на две съревноваващи се народности. За гръцките владици всички македонци са гърци, защото те са по право подопечни на патриарха. Наистина, понастоящем те са в схизма, но схизмата е престъление срещу разумния порядък във Вселената. Един грък не може никога да се принуди да гледа на българите като на народ със същите права и основания като неговите. Те са просто отлъчени схизматици, чието неподчинение трябва да бъде намалено с всички възможни средства. Прозрачният факт, че те не са гърци и дори не знаят гръцки език, по никой начин не го безпокои. Епископът на Лерин, когато желае да изнесе проповед или да насърчи паството в църквата, е принуден да проповядва на турски. Те всички са българи – малцина от тях знаят гръцки, но повечето от тях са били принудени да понаучат малко турски. И все пак Лерин фигурира в гръцкото въображение и в гръцките статистики като гръцки град. Той принадлежи на „елинизма“ – елинизъм, изразяващ се на „диалекта“ на една азиатска тирания.

В гръцките теории има едно друго нововъведение, което заслужава доста по-почтително отношение. То е политически смислено, но обсегът му на приложение не е много широк. Никога не съм го чувал на изток – то се дължи главно на няколко гърци, живеещи в Париж, които са попаднали под влиянието на радикалните филелини от типа на г-н Клемансо. Адаптация е на идеалистичния национализъм на Мацини. Расата според това гледище е чиста измислица на псевдонауката, а езикът е случайност. Човек може да говори на който диалект си пожелае и пак да притежава „гръцко сърце“. Антрополозите могат да си измислят каква класификация да използват за неговия череп; ако „елинизмът“ е жизненоважната сила в неговото битие, от какво значение е ъгълът на лицето му? Хората от Елзас може и да са немци по раса и да говорят немски *patois* в домовете си, но според който и да било либерален възглед за националността те са французи. Националността, казано накратко, е духовен, а не етнологичен факт; тя почива на общите идеали, общата история, общите борби в миналото и общите амбиции за бъдещето; изпит за неговата проверка не е нито расата, нито езикът, а съгласието. От своя страна, аз горещо се съгласявам с това, но не мога да видя приложението му. Първо на първо, имам някои съмнения дали „елинизмът“ на македонския славянски селянин, който не може да каже и една дума на гръцки, има въобще някакъв смисъл. Какво е неговото идейно съдържание, къде са общите тради-

ции и възделения, които изисква теорията на Мацини? При образованите битолски власи случаят е различен; интелектуално те са гърци, какъвто и език да говорят вкъщи; но са съжаление броят им е сравнително незначителен. Може да се допусне, че едно влашко, а дори и славянско село, колкото и нищожно да е неговата култура и колкото и оскъдни да са неговите познания по гръцки, следва да се смята по политически причини гръцко при условие, че неговата привързаност към гръцката национална пропаганда (което на практика означава Патриаршистката църква) е постоянна и доброволна. Обаче за колко села на север от Костур и Воден може да се твърди това? Влашките села сега преминават през един преходен етап и ако бяха освободени от духовния тероризъм на Гръцката църква, който го съдържа със заплахата за отлъчване, и физическия тероризъм на гръцките чети, които убиват техните големци, е възможно, макар и не напълно сигурно, мнозинството от тях да се обявяха за румънски. Над повечето славянски села, които са още патриаршистки, допускам, че хватката на гръцката пропаганда е още по-слаба. Те променят своята привързаност година след година в зависимост от това от кого мислят, че имат основание да се страхуват повече – от гръцките владици или от Българския комитет. Дотолкова, доколкото е налице някаква реална гръцка партия между тях, тя се състои главно от по-богатите селяни – свещеници, лихвари, магазинери и ханджии – и дори тези хора са „гърци“, до голяма степен понеже съществуващият сговор между турци и гърци им предоставя благоразположението на властите. С някоя гръцка чета и енергичен владика зад гърба си те може и да успеят да задържат засега мнозинството от селяните в някои села в ръцете на гърците. Но моето впечатление е, че по-демократичното българско движение наистина се ползва със симпатиите на голям брой от тези селяни, които са „гърци“ от страх или по сметка. При безпристрастен европейски контрол, който да реформира турската администрация и ликвидира четите, предполагам, че един плебисцит ще покаже, че дори и в околиите на Воден, Морихово и Серес, където гръцкото влияние е все още силно сред славяните, огромното мнозинство от селяните би предпочело да се пише по-скоро българи, отколкото гърци. Мациниевата либерална теория за националността може да бъде приложена на Балканите само след като бъдат създадени либерални условия.

Църковните претенции на гърците са достатъчно налудничави, но те не трябва да се отхвърлят с насмешка. Те са донесли един дивашки елемент в отношенията между „елинизма“ и българското селячество,

който е равен на нещо повече от комедия. Рано през зимата, която последва македонското въстание, стана очевидно, че епидемиите може да се окажат по-фатални за бездомните жители на селата, отколкото глада или турците, още повече че имаше и ранени жени и деца, за които трябваше да се положи грижа. Истина е, че имаше две турски болници, една гражданска и една военна, но средният селянин по-скоро би умрял, отколкото да повери себе си на тях. Имаше също и гръцка болница, която бе просторна и добре поддържана. Чувайки, че нейните два етажа са свободни, ми хрумна, че ако Британският благотворителен фонд плати разходите, гръците може би щяха да се съгласят да отделят тези незаети отделения, за да ги предоставят на българите. Аз отидох, както му бе редът, при епископа на Крушево, който тогава представляваше Битолския митрополит, за да предложи тази схема. Един свещеник стоеше на вратата и в своята невинност го попитах на гръцки дали владиката е вътре. Той ме погледна с празен поглед и отговори на български „не знам гръцки“. Предполагам, че той би бил официално обозначен според езика на този конфликт като „българогласен грък“. На горния етаж епископът седеше върху нещо като трон, обграден от миряни, в това, което очевидно беше един вид зала за съвещания. Той беше възрастен мъж, пълен и достолепен, излъчващ солидно, самодоволно, неинтелигентно достойнство, което навяваше твърде свещен отпечатък. Аз направих своето предложение, което изглежда стъписа горкия човек и след това последва този диалог:

Владиката: Това е напълно невъзможно. Нашата болница е само за гърци.

Аз: Това ме изненадва, Ваше светейшество. Казаха ми, че гавазинът на английския консул е понастоящем пациент. Ами че той е албанец-мюсюлманин!

Владиката: Навярно, навярно. Аз не знам. Ние може би приемаме европейци или католици, или дори турци като платени пациенти, но българин никога – със сигурност никога българин.

Аз: Мога ли да попитам защо?

Владиката: Те са наши врагове.

Отговорът беше толкова откровен, толкова примитивен, че аз стигнах дотам да го питам дали неговата болница е християнска или езическа институция, докато един господин, който седеше в кръга наоколо, смени неудобната тема, като изказа смайващото твърдение, че няма българи. Има само „българогласни гърци“. Аз се заинтересувах как се е получило това, че те са проговорили български. Тогава, малко

или много в хор, епископът и миряните започнаха да развиват една теория, която може да се открие дори в творбите на някои гръцки апологети, които твърдят, че пишат като учени и историци. Първоначално, така върви теорията, населението на Македония е било гръцко, но то е печелило толкова много победи над славяните и е вземало толкова много военнопленници, че са възникнали езикови трудности. Тъй като славяните тогава, както и сега, са били печално глупави, те не са могли да научат гръцки, така че гърците са били принудени да научат славянски като начин да нареждат на своите слуги. Малко по малко те са забравили своя собствен език и „българогласните гърци“ на съвременна Македония са резултатът от това². „Добре“, казах аз, „ако тези хора са действително ваши братя, какво има да се двоумите да ги приемете във вашата болница?“

Владиката: Те са престъпници.

Аз: Какво са извършили, Ваше светейшество?

Владиката: Те завзеха нашите църкви, изгониха нашите свещеници и дори изтриха гръцките надписи по стените.

Аз: Но в края на краищата предполагам, че тези църкви са били построени с парите и труда на същите тези селяни?

Владиката: Те принадлежаха на Патриарха.

² Тази теория, дори и да има някакво основание, открито си противоречи. Защото ако гръцката поземлена аристокрация е научила славянски, за да владее над своите крепостни селяни и работници, изводът е че последните са били в мнозинство. Никакви факти не обосновават това обаче. Съвременният грък без затруднения говори три или четири езика едновременно. Той не би забравил собствения си език, дори и ако беше принуден да придобие знания по славянски. Още повече че по времето на турското завоевание, Западна Македония е била в ръцете на сърбите и поземленото благородничество е било от славянски произход. Тогава, както и сега, гърците вероятно са били затворени в няколко укрепени центъра като Мелник (Меленикон). Мелник, дори да е заобиколен от едно агресивно в българщината си селско население, е един от най-неоспоримите гръцки центрове в целия Изток. Скрит в една клисура на планинския склон, той е устоял на времето, българите и турците с еднакъв успех. Това е все още един византийски град. Хората му само допреди много малко години са били строго разделени на плебс и патриции, които не са се женили помежду си и са имали малко социални контакти. Сред патрициите могат да се срещнат все още имена като Ласкарис, Комнин и Палеолог. Ако някога е имало гръцко население във вътрешността на Македония, не може да се види никаква причина защо то да е имало по-малък успех да се запази, отколкото е имала византийската колония Мелник. Условията там – уединеност, голямо разстояние от морето и ино-племенни съседи – изглеждат достатъчно неблагоприятни. Неговото оцеляване изглежда говори, че не може да имало много друго да оцелява.

Аз: Навярно мъжете са извършили неща, за които могат да съжаляват, но със сигурност Вие няма да отблъснете жените и децата?

Владиката: Бих предпочел всичките да загинат, отколкото да пусна един от тях в болницата. Те всички могат да дойдат – само ако признаят Патриарха.

Това не бе израз на религиозен фанатизъм. Това беше гласът на лишения от собственост аристократ, на детронирания легитимист.

Средният грък или елинизиран влах в Македония, който изразява убеждение, че цялото население е гръцко, е без съмнение жертва на своите ежедневни впечатления. Той живее в град, който е почти изцяло погръчен. Никога не отива в провинцията. Не познава селата или селския народ. Но дори и по-образованият и умерен грък, който признава открито, че македонците са славяни, ще добави претенция от името на Гърция за повече територия, отколкото нейните синове обитават, „като признание на цивилизаторската мисия на елинизма“. Признавам, че съм затруднен да реша какво означава елинизъм в този контекст. Каква е специфичната умствена нагласа, на която той е знак? Какво е посланието, което модерните елини се стремят да предадат на Македония? Кое учение на сладостта и светлината е онова, което ги кара да се бият за правото да погребват власи или да не допускат българи в своите болници? Църквата е най-изявената черта на съвременния елинизъм и тя, изглежда, е така далеч от стария елински дух, както е от примитивното християнство. При това тя не се различава по нищо от Руската, Сръбската или Българската църква. Няма нищо елинско и в гръцките политически идеали, такива каквито човек ги вижда в Гърция – те са идеалите на Френската революция и майката на Буле-то (гр. Βουλѣ – пр. Вули на новогръцки, народно събрание) е не атинската демокрация, а британската теория за конституционната монархия и представителното управление. И освен това същият демократичен дух е въплътен, горе-долу със същата привързаност, в свободна България. Би било еднакво трудно да се открие у модерните гърци и следа от древния артистичен дух. Архитектурното творчество в частния дом е несъмнено невъзможен лукс в Турция, тъй като човек, който е бил достатъчно дързък да съгради импозантна къща, би си изпросил изнудване и тормоз. Обаче нищо не може да попречи на гърците да строят красиви църкви, само да имаха нужния инстинкт и вкус. Импозантни и дори скъпоструващи църкви се виждат – както например новата катедрала в Корча, но тя е до крайна степен вулгарна. Има амбициозни нови здания в Атина, но техните архитекти са

германци. Популярните литографии, цветните отпечатки от последната война, илюстрираните вестници в Атина, всички те принадлежат на едно равнище на възприятията, което и най-бедното английско село е надраснало. При музиката нещата са още по-зле. Националният маниер на пеене е един монотонен фалцет, неописуемо отегчителен и неизразимо лишен от мелодия. Църковната музика е не по-малко неразвита и предизвикваща болка, но все пак ако някой има доброто щастие да послуша някой хор от руски моряци или войници, преминаващ през същата православна литургия, както ги чух в Крит, той знае какви са нейните художествени възможности в ръцете на славянските варвари. Когато човек се запита при все това дали модерният „елинизъм“ включва и привързаност към литературата, доста по-трудно е да се даде определен отговор. Със сигурност гърците в Македония не са четящи хора, но пък под турско управление книгите идват трудно. Турската цензура не допуска не просто всяка книга, съдържаща сричка, която може да се изтълкува като критика към османските институции или мюсюлманската религия; тя забранява по принцип всяка книга, която говори за бунт срещу който и да е установен ред или която и да е призната църква. Данте е забранен, *Pensees* на Паскал са в списъка и един екземпляр на *Les Miserables* (*Клетниците*), който се опитах веднъж да внеса нелегално, бе безмилостно конфискуван – но все пак заглавието може би бе накарало митническия служител да обърка книгата с някой трактат за македонците. Една такава система, както ми обясни наивно един грък – книгопродавец в Битоля, е „твърде обезсърчаваща за занаята“. И резултатът бе това, че той не продаваше много книги, различни от школските или от най-отвратителния тип френски булевардни романи – моралното разложение изглежда е единственият литературен внос, който цензурата насърчава. Все пак аз успях да намеря в неговия магазин *Записките на ловеца* на Тургенев (на френски), Волтеровия *Кандид* и *Диалозите* на Лукиан (очевидно има някои празнини в теологичния защитен вал на цензора). Дори и в Битоля май имаше аудитория за тези книги. Може би най-важното нещо в тая книжарница обаче бе това, че докато тя притежаваше сериозно количество подобни четива, а също и една несравнима сбирка от граматики и разговорници, предназначени за бъдещите емигранти в Америка, Австрия и Румъния, там нямаше почти нищо освен календари, катехизиси и учебници на новогръцки език. Книгопродавецът обясни, че не смеел да внася дори и гръцки романи, а пък атинските периодични издания и вестници – с изключение на един безвреден

лист, публикуван под цензоровия взор в Смирна – се внасят контрабандно. При такива условия едва ли е честно да се критикуват постиженията на елинизма като цивилизаторски фактор в Турция. За националните нагласи е от значение обаче това, че докато българските училища са модерни институции, посветени на науката, търговията и съвременните езици, гръцките гимназии предпочитат чисто литературните курсове. Главният предмет е старогръцки език и не е необичайно човек да срещне някой чиновник или селски адвокат, който да може да рецитира три-четири пиеси, една-две речи на Демостен и половината *Одисея*.

Това че един народ, живеещ в такива непосилни условия, брутално потиснат от турците и от междусобните борби, с остро изразен търговски нюх, се оказва в своите училища така малко утилитарен по своя характер, говори в полза на една интелектуална отличимост и възвисеност. Някой неблагоприятно разположен критик би изследвал мотивите, които предопределят този подбор на дисциплини и би открил сред тях известна национална суетност, която вижда във великата книжнина на миналото единствено някакъв вид санкция на високомерните претенции на настоящето. Но усещането, че те имат зад себе си в лицето на своите предци един сомн от свидетели и въображението, което прави великото минало твърде живо, представлява един стойностен и блестящ стимул. Без това нямаше да има никакво елинско възраждане през миналия век и никаква война за независимост. То лежи в корените на крайния и непоклатим патриотизъм, който е най-силната страст у типичния грък. От друга страна, това вечно натъртване на неповторимото и изключително минало на гръцката раса е основата на голям дял от пропадаващия у нея шовинизъм. Един грък, който е учил класическите дисциплини, възприема себе си като надарен с правото да презира своя съсед-“варварин“, българина. Варваринът междувременно усърдно и усилено се преобразява в модерен европеец. Той е учил икономика или, може би, естествени науки в Женева, докато ако говорим за книжовност, един прост поглед върху руската граматика е бил достатъчен да отвори за него една от най-великите и изпълнени с човечност модерни литератури. Що се отнася до мен, аз съм достатъчно голям вандал да смятам Толстой за по-добро влияние от Демостен.

Гърците, ако не беше един техен фатален недостатък, щяха да бъдат надарени за литература хора. Те са преди всичко един народ с въображение. Имат бърз инстинкт, живи възприятия и плавна реч. Мислят в преувеличения – основното в литературата, имат страст да

се изразяват. Те имат силно развито съзнание относно езика и схващат с лекота концепцията за стиловете. Но тази нация от езиковеди, наследници на атическата реч, все още няма език, на който да изрази себе си. По-точно има два езика. Първо, налице е народният гръцки на ежедневието, ромейското левантинско наречие (τα ρωμαϊκά). То представлява една жива, изразителна реч, изпълнена с кратки пословици, умели идиоми и фразеологични обрати, които показват едно изострено чувство за хумор и будна и оригинална наблюдателност. Структурата му е свободна, проста и аналитична. Речникът му е обилен и доста по-малко утежнен от чуждици от който и да е друг съвременен език, макар и, разбира се, да издава чрез корени от италиански, влашки или турски произход криволиците на народността, която го говори. Той стои спрямо старогръцкия до голяма степен така, както италианският стои спрямо латинския. Това е един език с характер и собствена история, която като нещо живо и органично се е развила по силата на своя собствен гений и свои собствени закони. Той има литература, която може би не се отличава с изненадваща сила или красота, но която все пак притежава някакъв свой си характер и индивидуалност. Народните песни от островите и бойните химни на клефтите и арматолите са отражение на тази простота, искреност и мощ, на яркия, изпълнен със събития живот на мъжете, превърнали Гърция в нация. Те са пеели докато са говорили – с думи, които са имали цвят, значение, чувствен звън, идващ от случките и страстите на тяхното всекидневно битие. Рамо до рамо с този свободен, естествен език е израсъл и един изкуствен литературен език. Той е потомък на приповдигнатия жаргон, на който са писали византийските книжовници, и дължи сегашния си авторитет на пропагандаторските усилия на двама големи патриоти, които са подготвили литературното възраждане, предшествващо войната за независимост. Докато клефтите са пеели по пътя към победата своите полудиви, полугероични балади на ромейски, Кораис и Ригас, изгнаници в Париж и Виена, са съчинявали сложни политически трактати на едно псевдокласическо наречие, измислено от самите тях. В славното минало те са намирали вдъхновение за бунт и са се стремели да възродят с гръцка волност едно сносно подобие на стария гръцки език. Да се изхвърлят думи, заимствани от венецианци или от турци, е изглеждало като родолюбиво начинание. Да се използват аналитичните форми от ромейски произход и хлабавите конструкции на ромейския синтаксис, е изглеждало варварско. Движението, позоваващо се на такива могъщи слова като достойнство, родолюбие и славното

минало, е имало бърз успех. Резултатът е това, че сега има един език за ежедневието и за лиричната поезия и друг за книгите, вестниците, обявленията и формалната реч. Разликата не е онази между писмения и говоримия език в други страни. Всички ние ползваме един доста по-школуван и не така чест стил в писането, избягваме определени вулгаризми или неологизми и употребяваме без страх от педантичност една по-широка подборка от думи. Разликата между ромейския и писмения гръцки е разлика в речника, в морфологията, в синтаксиса и дори във фонетиката. Менюто в ресторанта ще ви предложи *οἶνος λευκός* и *οἶνος μελας* с *αρτος ἀσπρο* ad lib, но гостите молят за *κρασι, μαυρο κρασι* и *ψωμι* (бяло вино, червено вино и хляб) и ако случайно някой би използвал отпечатаните названия, сервитьорът би се отнесъл към този експеримент като към изблик на остроумие. Веднъж трябваше да пратя телеграма, в която бях употребил думите *καίνουριο σπίτι* (нова къща). Никой нормален грък в устна реч не би използвал някога друга комбинация от думи, сочеща същата идея. Чиновникът обаче възрази. Аз със сигурност имах предвид *всα οἰκία*. И когато протестирах, че желая да телеграфирам не на древен, а на съвременен гръцки, той отвърна, че когато е бил в училище, при първо нарушение – изписване на *σπίτι*, биха го наказали, а при второ – изхвърлили. И все пак, въпреки нейния чужд произход, нито той, нито който и да е друг жив човек в Гърция дори на сън не му минава през ума да използва в ежедневието си реч някоя друга дума освен *σπίτι* (hospitium). Това е наименованието, което детето използва за своя дом преди да бъде научено, че древните са имали друго. Никой селянин и малко жени биха дори знаели какво означава *οἰκία*. Едната дума буди всички асоциации на майчиния език; другата, при все че е елинска, е чужда и непозната, безцветна като алгебричен символ. За литературата забраната на първата дума е равна на бедствие. Това означава, че тя няма на разположение никаква дума, която да извиква емоционален отзвук. Все едно ние да изтрием „дом“ от цялата си поезия и да го заменим с „резиденция“. Въпросът за морфологията е още по-сериозен. Ромейският е език, който използва склоненията пестеливо. Той е загубил дателния падеж напълно и дори е склонен да отхвърля родителния, като изразява повечето връзки с предлог, водещ винителен падеж. Разбойникът в баладата казва за шестдесетте аги *ἐκαψα τὰ χωρία τους* (изгорих селата им). Модерният пурист ще напише *των*, дори *αυτων*, което както г-н Психиарис добре казва, е твърде равносилно на това един французин да се опита да облагороди *J'ai brulé leur villages*, пишейки *illorum vilages*. Най-зле от

всичко е, че няма никакво ясно понятие накъде трябва да върви този процес на „очистване“. Всеки за себе си е академия и докато ромейският има ясен начин за изразяване на една проста идея, пуристите не са се разбрали за приповдигнатата формула, която да заеме неговото място.³ Единственото сигурно правило в писмения гръцки е никога да не бъдеш естествен. Колкото по-близо стигаш до древния език, толкова по-добре пишеш и всяка граматическа чудатост се превръща в красота в стила. Единственият канон на гръцкия стил е да не се пише, както говорят обикновените хора, и вместо да търсят отличие чрез умели думи, пуристите го откриват чрез старите; вместо да се стремят към достойнство чрез красиви ритми или чрез фрази, въплъщаващи някакво свежо възприятие или оригинална мисъл, те търсят това в сковани и взети назаем архаизми. В действителност процесът на възраждане не толкова на атическия, колкото на византийския гръцки е стигнал толкова далеч, че човек се чуди как не продължава още по-нататък. Архиепископът на Атина веднъж написа едно циркулярно писмо-проповед до вестниците, посочващо, че ако те възраждат само една древна дума всеки ден, в рамките на две-три години речникът им ще бъде докрай атически. Някак обаче здравият разум на хората изглежда не пасва на това финално систематично усилие. Резултатите от този педантизъм в литературата са толкова жалостни, както може и да се очаква. Една литература, използваща език, на който никой човек от действителността не е изразил никога човешко чувство, е осъдена на яловост и неискренност. Гьоте е превел няколко ромейски балади, но кой би направил нещо подобно за днешните гръцки поети романисти? Учтивият език е вече дотолкова едно чуждо наречие, че образованите гърци са склонни да възприемат все повече и повече френския и за разговори, и за писане. Френският, най-малко, е естествен език, който не е оставен на милостта на педанти и патриоти.

Реакция срещу цялото това безумство, разбира се, съществува, но тя си пробива път много бавно, понеже има срещу себе си не само официалната сила на Църквата, училищата и университетите, а също и инстинктивната суетност на народа. Гърците, опитали се да пишат на народния език, живеят главно в чужбина – г-н Психарис в Париж, г-дата Палис и Михаилидис (А. Ефталиотис) в Ливърпул. Те са засипани с обиди като лоши патриоти и неграмотни вулгарни личности. Преводът на Евангелията на ромейски от г-н Палис дори доведе до кървав

³ Виж превъзходния предговор към *Grammaire Grecque Moderne* на Pernod (Garnier Freres).

бунт в Атина и тогавашното министерство бе уволнено, понеже не бе посямало да спре патриотичната тълпа. Сега е налице една група млади хора, които опитват да използват своя естествен език, и ако сред тях се окаже, че има някой гений, който да напише книга, способна да влезе във всеки гръцки дом и да се приеме в сърцата на хората като национална класика, битката ще бъде спечелена. Понастоящем това място е свободно. Пуристите не са произвели никакъв забележителен автор, а обикновените хора, които просто не разбират печатното слово, се отнасят с безразличие към литературата.

Влиянието на този езиков въпрос върху напредъка на елинизма в Македония е важно. Ако гръцкият селянин по правило не може да научи писмения език и го чете с трудност, случаят на полуелинизирания албанец, влах или българин е отчайващ. Ако възнамерява да получи образованието си посредством гръцкия език, той трябва да научи не един чужд език, а два. Талантът да се учат езици, е вроден у балканските народи. Гръцкият се говори навсякъде в Леванта и да се придобият устни знания по говоримия ромейски, не представлява голяма трудност. Българските селяни около Костур (или по-точно мъжете сред тях) могат всички да го говорят по-добре или по-зле, с недостатъка на това, че ползват всякакъв вид негръцки думи и боравят свободно с граматиката. Левантинците от английски, френски или италиански произход в Смирна, Солун и Константинопол са започнали да го говорят като втори майчин език. Той обаче е еднакво безполезен за селянина като средство за обучение и за левантинца като търговска *lingua franca*. Нито единият, нито другият не могат да пишат на него. Наистина, за да овладее гръцкия правопис, човек трябва да е нещо като учен класик. Да вземем само една илюстрация – звуците, които древните са изразявали с *oi*, *ei*, *u* и *i*, сега всички се произнасят като „и“. Селянинът или чужденецът, който е научил езика, слушайки го, нито знае как да представи тези звуци писмено, нито пък може да ги разпознае напечатани. Познавах един българин в Охрид, човек, притежавал богатство и образован в гръцка гимназия. Говорехме си на гръцки и аз мислех, че той знае езика добре, докато един ден той имаше повод да ми напише писмо. От началото до края нямаше буквално една дума, която той да бе успял да напише правилно. Имах един друг познат, поляк, роден в Солун, човек от някои краища с подчертан талант за езици. Пишеше правилно и на френски, и на немски. Заедно с това говореше италиански, испаноеврейски, турски, български и гръцки, последния свършено и със силата на една живописна изразителност. Но въпреки че бе

прекарал целия си живот като предприемач в един гръцки търговски център, той се бе въздържал от усилието да се научи да пише на един език, който би бил от огромна полза и ценност за него и дори не знаеше гръцката азбука. Следствие на това е фактът, че макар и гръцкият да е говорен много широко, той не е нито задоволително средство за стопанска дейност, нито двигател на културата сред народа. Влахът, албанецът или славянинът, който го прихване, има много сериозни основания за разочарование от облагите, който той му дава. Гръцкият империалист, лелеещ да види езика си отново като общоприета реч за всички цивилизовани хора по източните брегове на Средиземноморието, забравя, че гъркът от епохата на елинизма преди две хиляди години е бил носител на една оригинална култура, дело на велики граматичи.

Печален преход е да се обърнеш от тази мечта за възрождения елинизъм, който трябва да цивилизова Близкия изток отново, към сегашните работи около гръцката политика. За гърците може да се каже с еднаква истина, че те са способни на върховна преданост спрямо една идея и че са лесни жертви за всеки лозунг или абстракция. „Славянинът е врагът“ е фраза, която техните журналисти продължават да им повтарят през последните тридесет години и задълго тя ги е обладала така силно, че те почти са забравили собственото си минало и своите героични борби срещу турската тирания. Те са научени да вярват, че цяла Турция на юг от Балкана е тяхна по право и те могат да мислят за Македонското движение само като за един вид нашествие срещу тяхното наследство, планирано от вражеска България, ако не и от самата Русия. Това че то може да е спонтанно македонско движение, че то е един истински бунт против турската тирания, те не ще повярват и за секунда. Според тях то е заговор на враговете на Гърция срещу свещеното дело на елинизма. Точно от тази егоистична гледна точка те смятат за оправдано да се съюзят с турците, за да се противопоставят на „славянина“. За тях тези нещастни селяни, вдигащи се на оръжие под ръководството на всеки водач, който би им обещал избавление от бирника и бея, нямат конкретно съществуване. Те са славяни, а „славянинът е врагът“. Част от гръцкия темперамент е това, че нищо не се прави наполовина. Те се впускат в новия съюз с ентузиазъм. През 1903 г. депутации от гръцки офицери направо са посетили турския пълномощен министър в Атина и са му предложили сабите си, а гръцката преса е писала за Абдул Хамид, като че ли той е царят философ и стълб на елинизма. Български бежанци, заловени в Тесалия, са били преда-

дени на турската полиция, за да бъдат измъчвани в турските зандани. Патриархът е издал енциклика, заповядваща на епископите и свещениците да заклеят въстаниците и техните симпатизанти пред турските официални власти. Всеки гръцки консулат в Македония е станал подразделение на турската тайна полиция и шпионската дейност е продължавала необуздана дори когато турците са клали погърчените власи в Крушево. За турците всички гяури са едно и също. „Има бели кучета и червени кучета, но всички те са кучета.“ За да сме честни към гърците, трябва да признаем, че такава политика е била следвана и от техните съперници в минали времена. Г-н Стамболов работеше неотклонно за турско-българско съглашение и без съмнение възнамеряваше да го употреби против гърците. Никога не съм чувал да го е докарвал до такава крайност като тази – подобни обстоятелства не бяха възникнали – но има една нелицеприятна история, която го обвинява, че е насърчил г-н Трикупис да развие своя план за балканска коалиция срещу Турция само за да донесе за този план в Константинопол в навечерието на неговото изпълнение.⁴ Никакво рицарско чувство не попречи на българите да се възползват от гръцките несгоди през 1897. Но без оглед на въпроса за моралността на тази гръцка политика или каква провокация би я оправдала, тя е едно крайно глупашко начинание. Без съмнения тя има някакъв кратък и повърхностен успех. Лесно е било да принудиш някой български големец да се обяви за „грък“, заплашвайки го с уличаване пред турците, и архиепископът на Костур е спечелил много села за патриарха по този начин. Когато това не е успявало, един владика е трябвало само да тръгне на обиколка из селата с огромен „ескорт“ от турски войници, „покръствайки“ ги насила, както са постъпили епископите на Серес и Лерин. В краен случай, както е станало поне веднъж, серският владика е арестувал един български свещеник и го е държал като затворник в собствения си палат, освобождавайки го едва когато той се е отрекъл от Екзарха. Това обаче са ефимерни триумфи. „Покръстените“ села все още поддържат хитро вземане-даване с Комитета, все още приютяват „банди“, все още говорят български. И с увереност може да се каже, че не обичат „елинизма“ повече от преди. Най-лошото е, че лоялните гръцки и влашки слела са объркани и нетърпеливи. Те са виждали своите съседи славяни, които излизат да се бият с отколешния враг, и са желали да се присъединят към тях. „Знаете ли, ние също имаме пушки и искаме да

⁴ Тази приказка може и да е сплетня. Г-н Трикупис винаги е отричал да се е опитвал да направи съюз с България (вж. Nicolaidis, La Macedoine, стр. 203).

ги използваме“, каза ми младеж от Клисуре един ден. „Срещу кого?“, попитах аз. „Защо? Против турците, разбира се. Ние само чакаме Гърция да ни каже да се вдигнем“. И той продължи, на същия език, със същия акцент, на който бях чувал толкова често планинците в Крит да се опитват да ми обяснят колко непоносим е животът под турска власт. Политиката, която накара Гърция да използва случая, за да отслаби България, докато шансовете за освобождение се изплъзваха, бе твърде неразбираема. Той също искаше автономия и не можеше да разбере защо Гърция я иска за Крит, а ѝ се противопоставя в Македония. Само властимащият или образованият грък предпочитат анархията и статуквото пред каквато и да е била отстъпка от гротескните териториални претенции на елинизма по отношение на българската вътрешност. Средният гръцки правителствен чиновник, кълнящ се на един дъх, че всички македонци са гърци и заявяващ на следващия ден, че по-скоро би пожелал да ги види изклани, отколкото управлявани от едно българско мнозинство, до болка прилича на лъжливата майка от притчата за Соломоновото решение, която е била готова да позволи детето на другата жена да бъде разрязано на две.

Непосредственият резултат от гръцката политика на шпионаж и уличаване, така лекомислено запланувана в Атина и Константинопол, е бил излагането на македонските гърци – или по-точно селяните от гръцката партия – на гнева и отмъстителността на Българския комитет. Ако един владика е сплашил едно някое село да се присъедини към патриаршистката църква, като е раздухал надвисналия страх от турците, винаги е възможно следващата българска чета, дошла по тези места, да принуди селото да се върне към екзархистката схизма, заплашвайки да го изгори до основи. Първият метод е бил толкова легитимен, колкото и вторият, а също и толкова ефикасен. Ако някой гръцки свещеник, подчинявайки се на нарежданията на своя владика, е предавал група въстанници на турците, винаги са оставали техни другари, които да дойдат и да го обесят на най-близкото дърво. Следващият етап в еволюцията на партизанските чувства естествено е бил свързан с това, че гърците са почнали да мислят за българите като за диви зверове, убиващи от чиста жажда за кръв. Докрай легитимисти, те изглежда са смятали своята работа да уличават като най-обикновена употреба на оръжията на закона и реда. В края на краищата българите са бунтовници и гърците като предани поданици на Абдул Хамид само са задвижвали механизма на справедливостта. Турците обаче не са могли да ги закрилят и те е трябвало да измислят по-ефективен план

за самозащита. Идеята е била да се организират контрачети, които да сдържат българите. Имах възможност да се срещна в Битоля през март 1904 г. с емисаря на гръцкото правителство, който подготвяше плана. Той пътуваше като търговец на крави под измислено име, но аз се бях запознал с него първо в един европейски университет, където бяхме студенти заедно, а едва след това и на Изток. Той произлиза от влиятелно семейство и самият той е мъж, надарен с известен магнетизъм и разпътен талант, който има някакъв опит и като водач на чета. Македонският климат изглежда го бе преобразил. Говореше френски, английски, немски свободно, както винаги, но идеите, които изразяваше – дотолкова, доколкото слабият речник на тези езици му позволяваше – бяха идеите на неговите предци фанариоти. В името на елинизма той предлагаше Македония да бъде превърната в руини и пустиня. Където българите са убили един човек, заяви той, той щеше да заколва десетима. Въздържаше се само от едно нещо – той нямаше да подражава на това, което описва като „анархистките“ методи на Комитета. Нямаше да въоръжава своите хора с динамит. Но всякакъв вид просто проливане на кръв чрез олово и стомана влизаше в неговата програма. Въпреки това той бе твърдо убеден, че се бие за „култура“, за „идеи“, за „една повисша цивилизация“, против българските „вълци“⁵. Земята може да е много поносимо място за живеене, ако всяка абстрактна дума можеше да бъде отстранена от човешката реч. Мефистофел сигурно току-що се е връщал от посещение на Балканите, когато е казал на Йехова, че човешкият род е употребил разсъдъка, даден му от Него, за да стане по-звероподобен от който и да е звяр.

* * *

Въоръжената гръцка пропаганда, запланивана през пролетта на 1904 г., бе оттогава развита с голяма енергия и с пълно незначитане на

⁵ Исторически погледнато гърците не са нито повече, нито по-малко хуманни от другите балкански народи. Войната за независимост е представлявала един обмен на кланета, при който изстъпление е отговаряло на изстъпление. Критяните извършиха масово клане над мюсюлманското малцинство в източните области на острова (Сития) през 1897 г. Аз видях със собствените си очи две млади мюсюлмански момичета, избягали от този ужас осакатени. По време на тесалийската кампания през 1897 г. присъствах, когато една евзонска част окачи с главата надолу един турски пленник и се захвана да нарежда клада от дърва и слама под неговата глава. За щастие той обеща да им даде ценна информация преди огънят да бъде запален и в този момент няколко италиански офицери от чуждестранния легион се появиха на местопроизшествието.

човешките задръжки и в резултат на нея, въпреки сдържаността на Българския комитет и реформаторските усилия на Великите сили, Македония преживя за осемнадесет месеца един период на анархия без паралел в нейните най-нови анали. Официалната цел на гърците при основаването на чети бе отбранителна – те имаха намерение да отговорят на българското насилие с контртероризъм, да поддържат своите позиции в селските райони и да охраняват живота и собствеността на своите поддръжници. Напрактика те провеждаха агресивни бойни действия срещу останалите християнски елементи – българи, власи и дори албанци – с цел да възпрат всяко национално движение с изключение на своето и да завладеят за делото на елинизма такава част от провинцията, каквато могат да завземат. Техни методи са убийствата, а дори и кланетата, докато дейността им е улеснена от толерантното отношение и съучастието на турците. За разлика от българите те не са основали никаква местна организация. Работата им се контролира от „Македонския силогос“ в Атина, който се радва в известни граници на подкрепа от страна на гръцкото правителство и чиито агенти в Македония са гръцките владици и консули. Техните чети се състояха от наемници, добре платени и добре въоръжени, набирани в Крит, в Смирна и в Гръцкото кралство. Малко от тях бяха съставени до голяма степен от македонци, но в някои случаи, както дори признаваха и гръцките вестници, те приемаха в редовете си местни турци. Водачите бяха често офицери от гръцката армия, но онези с по-голям успех измежду тях изглежда бяха разбойническите главатари от Олимп и планините около гръцката граница. В два случая те бяха стари български войводи, скарали се с Комитета и приели гръцка заплата. Те работеха с широк замах, преминавайки без трудности гръцката граница и дори извършвайки морски десант на халкидическото крайбрежие. Понякога те се сблъскваха с български чети, но тъй като в тези случаи вестниците и от двете страни обикновено претендираха за победата, истината е трудна за установяване. Бяха инструктирани да избягват схватки с турците и обикновено по този параграф трудности нямаше. Понякога турските офицери бяха подкупвани, в два случая те бяха декорирани с гръцкия Орден на Изкупителя. Няколко дребни сблъсъка въпреки това се случиха (при най-забележителното от тях бе убит капитан Мелас), но обикновено по погрешка и те най-често завършваха с капитулация на гърците и с формален съдебен процес, последван от няколко месеца лишаване от свобода.

Целта на тези чети обаче не е военна – те се занимават с „пропаганда“ и в това те са постигнали твърде значителен успех. Те убиха албан-

ския свещеник в Негован заради престъплението да преведе гръцката църковна служба на албански. Екзекутирали са немалък брой влашки свещеници и учители, защото те са се опитали да отслужат литургия или да учат децата на румънски. Българското население е намалено с няколко стотици, а голям брой влашки (румънски) села са „обърнати“ от своята схизма и приети наново в Гръцката църква⁶. Да се използва насилие срещу българите бе, в края на краищата, равносилно на това да се прокара законът на отмъщението, но власите не са направили нищо, за да предизвикат такива действия. Те поне никога не са правили чети и не са пропагандирали тероризма.

Един откъс от гръцкия вестник *Емброс* (5 септември 1905 г.), който по една случайност се редактира от настоящия председател на Македонския силогос, описва с наивни евфемизми евангелизаторските методи, които апостолите на Елинизма и Православието прилагат, за да покръстят българското селячество.

„Току-що научихме много важна новина от един напълно достоверен източник. Елиномакедонска чета, съставена от осемдесет души под командването на войводите Влакурис и Тиафис, е пристигнала миналата събота в схизматическото село Мокрени. Тя е взела двадесет и пет схизматици и ги е отвела до едно място близо до връх Кури. От този център двамата началници са издали заповед до селяните от Мокрени, нареждаща им да пратят свещеника и кмета на селото със заплаха да изколят двадесет и петимата заложници, ако заповедта не бъде последвана начаса. Свещеникът и кметът са пристигнали скоро след това в лагера. Капитан Влакурис им е изнесъл дълга реч, в която е изискал от тях да се завърнат към Православието с цялото си паство. Свещеникът, кметът и затворниците са били възпламенени от словата на капитан Влакурис с такова въодушевление, щото са се заклели да се отрекът от схизмата. Получавайки тези уверения, капитанът ги е освободил всички. На следния ден гръцката чета се е завърнала в селто и била посрещната изключително сърдечно. Било е изпято „Тебе Боже“ в гръцката църква, която до този момент е била затворена, и в края на церемонията селяните са се заклели във вярност на Православието. Капитан Влакурис, след

⁶ „Капитан Букувалас накарал няколко румънеещи се села в Ениджевардарската кааза да се завърнат към Православието“ (в-к Скрип, Атина, 31 август 1905 г.).

„Благодарение на действията на войводата Акридас и неговата чета румънеещото се население на Селион, Влаколивадион и на селата около Воден е отхвърлило съблазнителните предложения на румънската пропаганда и се е завърнало към Православието“ (в-к Атине, 31 август 1905 г.)

като е оставил десетима от хората си в с. Мокрени, се е отправил с остатъка от четата си за Зелениче и Айтос, две села, които той възнамерява също да върне назад в Православието.“

За да се възстанови случката, е необходимо да си спомним, че Мокрени е чисто българско село, че мъжете му са доказали своята привързаност, вземайки участие във въстанието през 1903 г., че то е било изгорено доземи от турците и че лежи в подножието на планината, на която е разположена Клисуре, пред погледа на турски гарнизон и турски подуправител. Би било възможно без съмнение да се прокара паралел между представения като това и анализите на българските чети, но те в края на краищата са се ограничавали в „покръстването“ на собствените си съплеменници, те никога не са се опитвали да тероризират по такъв начин истински гръцки села. Още повече че гърците са прибегнали до масови кланета, което българите никога не са правили. Малко са българските села в оспорваните централни райони, останали непосетени през 1905 г. от някоя гръцка чета, която да не остави след себе си своите два-три или десет или дузина трупа на схизматици,⁷ принесени в жертва в хода на церемонията по покръстването. Шедьовърът на тази елинска кампания е бе постигнат в Загоричани, голямо българско село близо до Клисуре, което както Мокрени взе водещо участие във въстанието през 1903 г. и както Мокрени бе изгорено от турците. Гръцка чета, за която се говори, че е наброявала над двеста души под командването на трима униформени гръцки офицери, го изненадала през нощта (6–7 април 1905), използвайки сигнални тръби, които накарали селяните да предположат, че турски редовни части правят маневри наблизо. Те изгорили десет къщи и двадесет и осем от временните домове, издигнати сред руините от последния пожар. Ранили седем души и убили не по-малко от шестдесет, между тях седем жени, двадесет и двама души на възраст над шестдесет години и пет деца под петнадесет години.⁸ Налице бяха немалко доказателства, че местните турски власти бяха свързани с това клане, а някои обстоятелства наглед уличаваха костурския архиепископ. Ясно е, че никакъв конфликт или провокация не са предхождали това събитие, представляващо чисто и просто едно нарочно клане, а единствената причина за избора на За-

⁷ Седемнадесет бяха заклани в Кладороби, осем убити и петнадесет ранени в Зелениче.

⁸ Тези бройки, както и другите подробности, дадени по-горе, ми бяха потвърдени в едно частно писмо от един господин, видял докладите на италианския жандармерийски офицер и на цивилните агенти.

горичани е била, че това е едно будно и родолюбиво българско средище и че то не се е подчинило на нарежданията на гръцкия архиепископ да се завърне в лоното на Патриаршията.⁹ Програмата на гръцката организация е очевидно да се докаже, че Македония е гръцка, като се изтребят българите. Най-лошото в тази практическа етнография е това, че тя оставя толкова много трупове в свидетелство на обратната теза. И двете страни са прибегвали от време на време към макиавелистка тактика и двете са виновни за диващините. Но българите поне не са извършили престъплението *lèse-liberte*, а единствено гърците, чужденци и наемници, захванали се със завоюването на един чужд народ, са подражавали на турския метод на кланета.¹⁰ Както винаги страдащият

⁹ Букурещкият вестник *Roumanie* публикува текста на циркулярно писмо, открито от турците сред някои документи, заловени у един гръцки затворник. То звучи като действителен гръцки документ, а и неговата достоверност не е поставяна под въпрос от гръцките органи. Говори се, че носи печата на Гръцкия комитет. „Храбри защитници на елинизма, обръщам се към вас днес, за да изразя благодарността, която цялата нация изпитва към вас за всичко, което сте направили и ще направите занапред от името на Отечеството. Продължавайте борбата срещу българските убийци и не пренебрегвайте никое средство за доказване пред света, че Македония е чисто гръцка. Унищожавайте свещениците, учителите и първенците, които съставляват българските комитети. Дошло е времето да се приложи на дело повелята – око за око, зъб за зъб. Когато под въпрос е постигането на отмъщение, ние не трябва да щадим българите дори и като се крият под свещенническо расо. Палете, стреляйте, убивайте и очистете македонската земя от всичко екзархистко. Върховният панелински комитет реши да засили борбата, използвайки вашето оръжие, о безстрашни борци, и ако за известно време в миналото Комитетът не изглеждаше подготвен за това, причината е, че официална Гърция се колебае. Но какво е официална Гърция за нас, когато имаме одобрението на целия елински свят? Напред, прочее, докато заличите последния българин в нашата Македония. Вашите имена ще бъдат вписани с огнени букви в анализите на расата ни. Нека Небесата позволят да е близо денят, когато слънцето на елинизма ще изгрее над Македония; тогава ще има мир за нас и за турците, с които ние имаме най-добрите отношения. Нека нашият девиз бъде „Изчистете Македония от българите“. Цитирам от забележителната статия на г-н Гаулис *La Macedoine*.

¹⁰ Убийството на власи от гръцките чети повдигна твърде буйно негодувание в Румъния. Румънците не са така привикнали към кръвопролитията, както гърците и българите, и винаги са провеждали пропагандата си по чистия и благовиден метод на подкупничеството. Те отмъстиха, прогонвайки няколко гръцки поданици от Румъния. Последва дипломатически конфликт и през октомври 1905 г. мирните взаимоотношения бяха разтрогнати. За щастие една война е физически невъзможна, но гръцката търговия в Румъния със сигурност ще бъде тежко наказана. От тая ситуация произлезе вече нещо добро, тъй като

са селяните. До есента на 1905 г. едно царство на терора се бе спуснало над цяла централна Македония. Обработката на земите беше преустановена, пътищата пусти, а около Воден населението на не по-малко от девет български села беше напуснало домовете си и се беше струпало в града в търсене на някакво убежище от гръцките чети. Ако тези хора бяха мъченици или фанатици по собствен избор, нещастията им може би щяха да бъдат идеалното възнаграждение. Половината от мъжете обаче и почти всички жени щяха да прегърнат спокойствието под което и да е знаме и да се нарекат манджурци или хотентоти, ако под тези имена биха могли да орат нивите си необезпокоени и да ходят на пазар без страх от убийство.

* * *

Не Македония е мястото, където гърците могат да се видят в най-добрата си светлина. Там те са се изродили в една раса от градски жители, съставляваща една лишена от почтеност и благородство аристокрация – полутърговска, полуцърковна, експлоатираща едно иноплеменно селячество, което тя презира. Истинският грък трябва да бъде търсен във високопланинските райони и на островите. Мога само да желая познаниството ми с гърците да беше свършило в Крит. Там човек може да срещне гръцки народ, примитивен, любвеобилен, привързан към земята, чиято учтивост, гостоприемство и природно достойнство, вековете на потисничество не са извратили. Живеейки в ежедневен общение с планините и морския бриз, водейки война, която не познава компромиси, с техния вековен враг турчина, те не знаят нищо за онова изтънчено притворство, ония извращаващи вражди, които са разяли честта и човечността на техните братя от континента. За тях елинизмът е прост идеал на свобода, неопитомен от политиката, неопетнен от какъвто и да е низък съюз. Той не е предмет на спорове или полемики. Той е легенда, вяра, на която отдават почит дори и силите на природата. Самите техни самовили са гъркини, а самите ветрове, които подхвърлят корабчетата им, са слугите на елинизма и неговия герой Александър. Когато рибарските им лодки биват удряни от вълните – така вярват хората от островите – царицата на нерейдите, която е сестра на Александър, танцува в пяната около техните носове с неспокоен и тревожен вид. Но морските хора я гледат в лицето и отговарят на нейните глупави въпроси с вековно старата формула „Твоят

от Атина бяха издадени нареждания, забраняващи на гръцките смелчаци да убиват за в бъдеще власи.

брат Александър живее и царува“. И точно така е. Там където елинизмът е все още женен за своите голи скали и вълните – негова детска люлка, той живеее тържествуващ и неопорочен. Неговият упадък е единствено в гетата, по базарите и задушните градски улички.

Гръцките статистики

Един от любимите аргументи за гръците се основава на сравнението между техните училищни статистики с тези на българите. Това всъщност е твърде сложна материя, която изисква известно място, за да бъде разплетена. Те твърдят, че в това, което им е изгодно да нарекат „Македония“, има 998 „гръцки“ училища, посещавани от 59 600 ученика, срещу 561 български училища, посещавани от 18 300 ученици. Тези числа може да са, а може и да не са верни, но следните забележки ги лишават от всякакво значение.

(1) Определението за „Македония“ е доста произволно. Гръците имат предвид под това название двата вилаета с центрове Солун и Битоля. Това е едновременно твърде много и твърде малко. То включва чисто албанските райони на Елбасан и Корча, където християните, макар и да посещават „гръцки“ православни училища, са всички албанци. Изключва се Скопският вилает, очевидно понеже би било трудно да се открие в него и една местна гръцка фамилия. Той е, с изключение на албанските и сръбските области на запад, изцяло български.

(2) Дори и в двата избрани вилаета населението на „гръцките“ села е или славянско, или влашко, а дори децата, които са посещавали „гръцко“ училище, често го напускат без никакво реално знание на езика.

(3) Дори фактът, че едно славянско село притежава само „гръцко“ училище, не доказва, че симпатиите му са на страната на гръците. Смърдеш например, горещо българско село в политическо отношение, е почти изцяло „гръцко“ в културно. Гръците имат всички исторически предимства и за едно благоразумно село е по-безопасно да се обяви за патриаршистко. Ако стане екзархистко, то веднага се излага на подозрения, ако не и на преследвания от страна на турските власти.

(4) Гръците са богатото население на градовете и в добавка на това притежават богатството, натрупано от манастирите, така че където и някое село да приеме „гръцко“ училище, те имат средствата да изградят такова. Българите, от друга страна, са груби селски хора – с по-малка нужда, по-малко желание за образование и по-малко богатство,

с което да ги осигурят. Голям дял от техните села са все още без каквото и да е достойно да се нарече с името „училище“, и аз знам села, където няма и един жител, който да може да чете или да пише. Най-силният фактор за забавянето в развитието на българските училища е враждебността на турците, от която гърците не страдат.

Глава осма

АЛБАНЦИТЕ

1. Албанският характер

Няма друго племе в Европейска Турция, което колективно да се радва на толкова незавидна слава, колкото албанците. Те са черните овце на посолствата, изкупителните жертви на Портата. Ако някъде турците са заети с наказателни операции, най-рутинно нещо е някои или всички посланици да протестират срещу използването на албански части. Ако някъде са извършени изстъпления, които дори и султанът не може да отрече, неизбежното извинение е, че албанците „са излезли от контрол“. Човек може да заподозре, че първото упражнение на някой начинаещ дипломат е да състави проектокопия на тези предупреждения, оставяйки празно място за датите, за бъдеща употреба и първата писмена работа на един стажант във ведомството на Великия везир е да върне изтърканите оправдателни фрази с изискуемата нотка на изненада и човешки потрес. За цялото изминало столетие това лошо име е било единственият вестител, донасящ албанците до знанието на Запада. За тях сме чували, когато кланетата им са заплашили с пълно изстребване гръцката раса в Морея. За тях сме чували, когато Франция и Англия са плели интриги за приятелството на Али Паша, всяка от тях въодушевена от славата на неговата нечовешка жестокост и хитрост. За тях чухме отново като за народ, чиито грабежи и потисничество в „Стара Сърбия“ съперничат на постиженията на кюрдите в Армения и Синята книга (1904), отразила жестокостите в Македония и Одринско, още веднъж отрежда място за името „албанец“ в познатите истории на ехскапation и оплаквания. За всички техни мъгляви политически възжеления и неясни стремления, изглежда, нищо не се знае, освен, че те са се надигали да протестират срещу реформиите. Тяхната съдба е да крият добродетелите си под псевдоним и да вършат единствено своите престъпления и грешки под своето собствено име. Било като християни, било като мюсюлмани, техният жребий е да пе-

челят лаври за други племена. Колко би останало от великата легенда за гръцката Война за независимост, ако се извадеше делът, който имат в нея албанците християни? Когато човек мисли за тази променлива борба – ту дивашка, ту героична – наяве излизат две глави от нея, които са завладели по особен начин въображението на Европа – войните на Сули против Али паша и подвизите на моряците от о-в Хидра срещу турската флота. И суилиотите, и жителите на Хидра са били албанци по кръв, език и обичаи. Били са „гърци“ само в онзи смисъл, в който и власите са „гърци“ – принадлежали са на Православната църква и ако някои от тях са притежавали каквато и да е култура, то това е била гръцка култура. Сулиотите са били едно грабливо племе, доста по-добре организирано и по-еднородно от повечето албански *septs*, а нравите им не са били смекчени от тяхното номинално християнство. Хидриотите са били просто пирати. Героизмът и твърдостта, която и двете общности са показали, докато нормалното им противопоставяне срещу турците се е задълбочило под гръцко влияние, превръщайки се в борба за политическа свобода, са покрили с такива блясък и слава цялата война, че по всички закони на историческата справедливост присъдата, издадена на албанците от цивилизацията, трябва да бъде променена. Както албанците християни са работили за по-голямата слава на елинската идея, така и албанците-мохамедани са допринесли за подобни симпатии, които турците все още предизвикват у Запада. Думата „турчин“ в нашия език има по-скоро народностно, отколкото религиозно съдържание. В езиците на Изтока обаче тя е просто синоним на мохамеданин. Гърците например дори говорят за критските мюсюлмани като за „турци“, макар че те са елини по народност и език, които рядко знаят повече от некоцина думи на турски. Така и при албанците. Навред из Турция те могат да бъдат открити на постове, които ги поставят в досег с европейци. Понякога те са областни управители, често военни офицери, докато типичният занаят за по-нисшестоящата класа е да служи като гавази, т.е. въоръжен прислужник, наполовина куриер, наполовина телохранител на служба при някой европейец или богат местен човек. Превъзходните мъже в живописни одежди, обкичени с удивително разнообразие от оръжия, които седят, разположили се при вратите на консулати и банки, които пренасят пари и съобщения, са неизменно албанци. Понеже са по име мюсюлмани, припреният пътешественик ги класифицира като турци и отива въкъщи да разпространява зад граница славата за тяхната преданост, тяхното себеуважение, техния кураж и чувството им за чест – качества,

които по някакъв начин се преобразяват в така многобройните аргументи за запазването на османското владичество. Веднъж пътувах по една от македонските железници с един богат и високопоставен младеж от Англия, който пътешестваше из Близкия изток, подготвяйки се за парламентарна кариера. Той нямаше твърде установени убеждения, но при всяка криволица на разговора се впускаше в хвалебствия за отделния „турчин“. Накрая аз го попитах на какво основава преценката си. Отговорът бе: „Ами, погледнете слугата ми“. Мъжът се оказа типичен албанец – висок, красив и без съмнение толкова честен и смел, колкото откровен и безстрашен беше неговият поглед, докато цялото му държание носеше усещането за смесицата от учтивост и независимост, която съставлява особеното очарование на тази народност. Участиа му изглеждаше тежка с оглед на това, че превъзходните му качества въпреки всичко печелеха един поддръжник на онзи азиатски деспотизъм, като всеки добър албанец презира и мрази.

И наистина в ярък контраст с репутацията, която албанците са си извоювали групово, е уважението, с което се отнасят към тях поотделно не само европейците, но и другите местни народи на Балканите. Организиран в кланове, те могат да са непоправими и необуздани бандити, чиито ежегодни нашествия в по-богатите райони по македонската граница са естествена последица от ненавистта им към всяко оръдие на труда освен пушката. Като войници те са еднакво страшилище за техните турски офицери, които те презират, и за християнското население, което те тероризират. Дайте им възможност обаче да оставят професията на оръжията и незабавно техните простички феодални добродетели, изглежда, им печелят покровители и дори почитатели. Те са ценени навред из Македония като зидари и общи работници (*navvu*) – тези мъже, които мразят *to turn a sod* в собствената си страна. Те са умели занаятчии, а в обработката на сребро показват не само способност, но и вкус. И най-боязливият търговец в Леванта ще им повери своите пари и своя живот, само да дадат дума, че ще са му верни. Простоватият турски селянин, човек твърде различен от безличния левантински мюсюлманин от градовете, е обикновено и честен, и пряк, но никой не усеща, че неговите добродетели произлизат в немалка степен от пословичното отсъствие на предприемчивост и въображение у него. Ключът към албанския темперамент е, от една страна, докачливата и донякъде агресивна гордост. В дребните си проявления тя представлява колоритна и блага суетност, в най-добрите

си – фино самочувствие. Той има същия бърз ум, същите здрави нервите като тези на гръка и същия предприемчив дух. Неговата гордост обаче го спасява по един и същ начин от страхливостта (cowardice) и подлостта. Той ще граби открито и насилнически, но няма да краде. Ще измъчва някой враг, но няма да докосне жена. Ако той се пъчи и хвали и влага известна свирепост в самата си носия, има твърде високо мнение за себе си, за да лъже подло с цел самозащита. Той има традициите на едно племе, което се е било на страната на турчина като негови наемници, но никога не е приело неговата власт у дома си, без да се противопостави. Той ще те убие без капка милост, ако помисли, че си го обидил – както турски офицери и руски консули са научавали за своя сметка – и ако убиецът, самотник, поставен извън закона, се намери сред някой чужд и дори враждебен клан, последният по-скоро ще се бие до последния човек, отколкото да го предаде на властите.¹ Но той се придържа също толкова неотклонно към думата, която е дал. За да удържи на нея, ще изложи себе си на всякакъв риск, а за да му помогне да удържи, неговото племе няма да счете никоя жертва за прекалена. Без съмнение по естеството си това албанско чувство за чест е безкрайно средновековно, но макар и да има грубостта и склонността към кръвопролитие, той има също и кавалерството и нещо от вътрешното достойнство на рицарския дух.

Една случка, направила ми дълбоко впечатление, ще послужи като по-добра от всеки най-общ разказ илюстрация за обичайното отношение към албанците от страна на онези, които ги познават най-добре. Бе необходимо в хода на хуманитарната дейност, предприета от Британския фонд в Македония миналата зима, да се пратят големи суми пари в злато от Битоля до Охрид, Ресен и други места, където имахме центрове. Обичайният способ беше да пращаме нашия албански гавазин, един момък на име Хасан, на кон през планините с пушка на рамо и парите в пояса си. Никой не поставяше под въпрос неговата надеждност. Той носеше първо малки суми, а после по-големи и никога не липсваше и едно пени. Един ден бе пристигнал в Охрид с нещо като 400 лири и докато аз ги броях, той стоеше прав с излъчване на откритост и тиха самоувереност, характерни по-скоро за някой ученик в

¹ Твърде всеобщо е разбирането сред турците, че е равносилно на смърт да удариш един албанец. Но от време на време някой турски офицер се саозабравя. Имаше един такъв случай във Воден през 1904 г. и целият гарнизон се вдигна на бунт, докато не откри и закла съгрешилия лейтенант.

частно английско училище, нежели балкански селянин. Това бе едно лице, на което никой не би отказал да се довери, любезно и приятно, но одухотворено, със сини очи и руса коса, която би могла да принадлежи на англичанин или норвежец. Парите бяха точно, както обикновено, и нещо, което трябваше да обсъдим, ме накара да попитам Хасан дали знае местоположението на една къща в Охрид, разпилян град с тъмни улички и запустели обходни пътеки, наполовина руини, наполовина улици. Той се усмихна при този въпрос. Познаваше всеки инч от града. Имаше нещо присмехулно в трепкането му очите му, което ме накара да попитам защо е така. Той бе роден в един далечен край и беше живял година-две в Битоля. И тогава, пряк, непритеснен, и радостно естествен, той ми даде отговор: „Аз бях с Шахин“. Усетих инстинктивен и глупав страх за кесиите с пари на масата, понеже Шахин (сокола) беше най-известният от всички бандити в околността, един вид Робин Худ, който грабеше с изкуство и убиваше с ирония. Той беше нещо като некоронован тиран в тези райони. Млади ухажори, които не можеха да спечелят съгласието на някой неблагоприятно разположен родител, за да се съберат с дамата на своето сърце, отиваха при Шахин, за да добият със сила това. Веднъж той отвлече за откуп един протестантски мисионер, чийто брат бе в същата тази къща, в която седяхме. Всяко село си имаше своя история за Шахиновата справедливост или за Шахиновата жестокост. А Хасан бе членувал в миналото в неговата дружина, учейки топографията на Охрид в полунощни нападения засади на зазоряване.

Разказах историята на един приятел. „Защо да не вярваш на момчето?“, каза той. „Разбойничеството е професия като всяка друга. Докато е бил разбойник, той бил верен на бандата; докато е на твоя служба, ще бъде верен на теб“. И наистина самият Хасан бе направил изказване по почти същия начин, както някой английски младеж би казал „аз служих при имперските йомени“ или „бях с Баден-Пауъл“. Но най-важен от всичко бе лаконичният въпрос, с който един български владика отговори на мое запитване. „Бихте ли му се доверили?“, попитах аз. „Той е албанец, нали?“, беше отговорът. Векове наред славяни и албанци са били в смъртоносна, нестихваща вражда. И това бе коментарът на единия враг за характера на другия.

Хасан беше селянин и мохамеданин. Ние обаче имахме дори по-добра възможност да премерим качествата на други албанци, които принадлежаха към всяко християнско вероизповедание и към про-

слойки с всякакво културно равнище. В това нямаше нищо преднамерено или осъзнато, но броейки местните хора, помагали ни в едно или друго качество в седемте ни склада с хуманитарна помощ, откривам, че е имало петнадесет албанци и само шестима от другите националности и от тези шест души само двама бяха на отговорни длъжности, а един от двамата се оказа неподходящ. От петнадесетимата албанци само един получи най-леко порицание и макар че помежду си работеха с хиляди лири, аз бих гарантирал за безупречната честност на всеки един от тях. Спомням си как при пристигането си отидох при един от протестантските мисионери, за да го помоля да ми препоръча няколко почтени помощника за закупуване и разпространение на храни, одеяла, дрехи и т.н. Той бе твърде уверен, че ще успее да ми помогне – в неговите очи протестантството беше единствената гаранция за честност. Когато списъкът му беше изготвен, аз забелязах, че всяко едно име в него е албанско, което беше странно, тъй като протестантската мисия се предполагаше, че е мисия, насочена към българите. Католическият свещеник бе също така уверен, че почтеността е несъвместима с източното християнство и той също беше готов да изведе напред единствения почтен жител на Битоля, разбира се католик. Когато се оказа, ще този човек също е албанец, аз почувствах немалко облекчение. Ето най-накрая един народ, когото нито религия, нито образование може да развали. Накрая албанският ни персонал включваше мюсюлмани, „гърци“, протестанти и католици. Мисля си, че един от най-смелите мъже, които съм срещал някога, беше един от протестантите. Той имаше превъзходна физика, но беше роден в град и никога не бе носил оръжие. По времето, когато турските власти в Костур тормозеха българските селяни, които идваха в нашата болница, пребивайки някои от тях, задържайки други и откарвайки неколцина против тяхната воля в турския лазарет, аз платих на този човек да застане на пост на градските врати и да ме уведоми веднага, ако нашите подопечни пострадат от някакво насилие. Не му се наложи да чака дълго, но вместо да губи време, докато изтича за мен, той сам се е справил със ситуацията. Макар и невъоръжен „гяур“, той храбро се врязал сред турските войници, отървал е българските селяни със сила и тържествуващ ги е ескортирал до нашата болница. Притежаването на пушка често би направило българския въстаник мъж, но единствено един албанец би могъл да прояви такава смелост като тази, невъоръжен, срещу тълпа турци с оръжие в ръце. Но в албанската природа има способности, по-редки и от тази. Честност и кураж в различна степен притежават всич-

ки истински планинци. Албанските сестри от ордена на Св Венсан дьо Пол, работещи в Битоля под ръководството на една френска игуменка, дадоха доказателство за рядка преданост. Родени в страна, където никоя жена дори не мечтае за която и да е сфера извън дома, който представлява почти един харем, те бяха попили целия дух на прагматична добродетелност и дисциплинирана милостивост, отличаващ техния орден. Не ги спираха нито излагането, нито инфекциите, нито умората и никоя европейска дама с векове цивилизация зад гърба си би могла да бъде по-мила или по-състрадателна. Всички те произлизаха от дивите области на Северна Албания и предполагам, че мъжете, които те са отхвърлили, са все още диваци във всичко най-важно. И все пак човек с усилие можеше да осъзнае, че тези жени, които говореха изискан френски и мислеха с понятията на западното християнство, са сестрите и дъщерите на хората от гегските кланове. Тяхната религия беше за тях ежедневно успокоение и висок стимул и човек чувстваше в тяхно присъствие, че ако Католическата църква успее да разпростре образователната си дейност, даже и районите на Албания, потънали в най-дълбок мрак, биха имали бъдеще.

2. Език и история

За произхода и езика на албанците е трудно да се напише много нещо, което със сигурност да бъде смислено. Само един факт е доста добре установен – те не са новопристигнал народ. Гърците, стремяйки се да ги идентифицират с някое сродно на елините племе, заявяват убедено, че те са потомци на древните пелазги. Но кои са били пелазгите? Те може би са били известни на римляните под родовото име илири, една народност, тъй неподдаваща се и непроницаема за цивилизацията, както са съвременните обитатели на Албания. Също без съмнение южните албанци са в някаква степен потомци на епирците, предвождани от Пир. Има малко значение дали ще ги идентифицираме с пелазгите, епирците, македонците или илирите. Те са при всички случаи една раса, която никога не е притежавала собствена цивилизация, никога не е усвоявала напълно културата на своите съседи и винаги е водела, въпреки гръцките училища и римските пътища, същия племенен начин на живот в същите недостъпни планини. Като етнос тя принадлежи на индоевропейската група и вероятно е мигрирала до настоящите си твърдини преди италианските и елинските клонове,

които са ѝ най-близките по род. Албанският език, въпреки изразените диалектологични разновидности, е в общи линии един и същ, където и да се говори – на север до черногорската граница и на юг до залива на Арта. Той безспорно е един арийски език, достатъчно различаващ се и от славянските езици, и от гръцкия и поне наглед по-тясно свързан с латинския, отколкото с гръцкия. Той обаче е заимствал толкова много от всички езици, с които е бил в досег, че е трудно да се различи от пръв поглед колко от тези явни арийски думи е донесъл от арийската прародина и колко си е възвърнал през последните векове. Един образovan албанец от юга използва толкова очевидно гръцки думи, колкото и някой елинизирaн влах, докато северният албанец упражнява грабителския си талант по посока на италианския и сръбския.

Има големи разлики между албанските диалекти на юг (тоски) и онези на север (гегски) и доста странно е, че за гегския се твърди да е по-мек и благозвучен като реч. За моето ухо, признавам си, и двата звучат еднакво грубо и непривлекателно. Тези различия са навярно твърде по-малозначителни, отколкото може да се очаква с оглед на това, че нито един от диалектите не е бил обработен в писмена форма преди да дойде настоящото поколение, че всеки един от тях заимства абстрактните си термини от някой чужд език, непознат за другия, и че в тази страна на планини и разбойничество има много малко общуване между севера и юга. Някой албанец патриот винаги ще каже, че един гег и един тоск се разбират без големи затруднения. Аз малко се съмнявам в тези уверения, но несъмнено езикът, като бива стандартизиран и култивиран, непременно започва и да става по-общо-разбираем. Много спорно твърдение е също, че етнически албанците действително са от едно и също потекло. Северняците са високи, сред тях има много блондини и се твърди, че са с изключително широки глави. Те наистина изглеждат наглед неразличими от черногорците и другите сръбски планинци. Дейни и мускулести са, но имат леко телосложение и тесни рамене. Гегите имат плътнo прилепнала носия, което ги кара да изглеждат много слаби. Националното облекло на тоските е бялата ленена пола – фустанелата, възприета и от гръцката армия. И двете носии са характерни и националноспецифични – бялото сукно на гегите с черните си бродерии, които карат гъвкавите крайници на мъжете, които го носят, да наподобяват донякъде сраховитата симетрия на тигровите шарки, е не по-малко такава от по-известната фустанела. Възможно е тези различаващи се носии да сочат към ня-

какви доста различни корени, а езикът, странен, капризен и така отличаващ се от всички останали арийски наречия, може в края на краищата да е амалгама, образувана от изконните езици на тези различни раси. Това обаче е отвличена спекулация. Достатъчно е да отбележим, че в съхранени за историята времена албанците са се смесвали твърде много, което може да бъде установено. Власите не са никъде тъй много на брой както в Янина и по южните склонове на пиндската верига. По правило те отказват да се женят със славяните, но нямат никакви задържки да се бракосъчетават с албанци. Гръцкото влияние почти винаги е било във върха си в Епир и Янина е била седалище на едно византийско княжество, придобило независимост след превземането на Константинопол от латините през Четвъртия кръстоносен поход. В този период населението – при всички случаи това на градовете – е получило някакъв приток на елинска кръв. Крайбрежието на Епир също трябва да е попаднало под силно гръцко влияние. Например за Парга, един интересен и кипящ от живот търговски град, построен на Адриатика върху една непревземаема скала, който е запазил независимостта си под закрилата на Венеция до момента, когато е бил предаден от Англия на Али паша в края на Наполеоновите войни, се разказва, че жителите ѝ носели особената носия на критяните и другите гръцки островитяни. Но още по-могъщо от гръцкото е било сръбското влияние. Скутари е бил за известно време столица на сръбското царство и дори Янина е била управлявана в продължение на един значителен период преди турското завоевание от сръбски деспоти, които обикновено са имали кралска кръв. Това владение обаче не е могло да бъде чисто военно., тъй като може би мнозинството топоними в Централна и Северна Албания са славянски. Може да се подозира, че сърбите са оставили доста повече неща след себе си освен имената на села.

Албанската история може да бъде прегледана набързо в един параграф. Тези свирепи племена, които са отхвърлили гръцката, римската и византийската цивилизация с еднаква безпристрастност, са постигали политическо единство само два пъти. Те изглежда са се поддали лесно на турското завоевание. Един-двама паши са заменили гръцките или сръбските управници в главните градове и буквално нищо не се е променило извън стените им. За кратък период обаче, под водачеството на Георги Кастриот, наречен от народните легенди Скендербег (Александър)², те са се радвали на някаква слава и независимост,

² Дали преданията не са го объркали с Александър Македонски, като са му дали това име?

непозната преди или оттогава нататък. Той е бил син на един северо-албански вожд, когото турците са отвели като момче и отгледали като еничарин. Военният му талант скоро му е донесъл повишение и той е научил всичко за военното изкуство, което господарите му са могли да му преподадат. Една несправедливост, извършена срещу него, е усилила спомена за християнската вяра, в която той бил първоначално възпитан. Турците отказали да му разрешат да наследи бащиното си имение и в своето негодувание той възвърнал патриотизма си. На възраст около четиридесет години избягал от турския лагер, отрекъл се от исляма, избягал в родните си планини и вдигнал знамето на бунта (1443). Той унищожил първата армия, изпратена срещу неговата малка планинска крепост Круя, и от този първоначален успех до деня на смъртта му неговото владичество било на драго сърце признато поне от северния клон на албанския народ. Онези, които вече били приели исляма, се завърнали към християнството и за първи път в своята история албанците били един народ по властта на местен монарх. Той живял в непрестанна война и разбивал всички сили, изпращани срещу него, включително две огромни армии, предвождани лично от султаните Мурад и Мехмед. Той обаче не се ограничавал изцяло в партизанска тактика. Няколко пъти давал сражение а турците на открит терен и ги разгромявал с нечувани жертви. Храбростта му без съмнение е била в основата на влиянието му върху неговите войнствени кланове, но да задържи заедно един народ, за когото враждите и разцепленията са били вече установена традиция, той трябва да е имал голяма държавническа дарба. Неговата храбра и успешна борба му спечелила име далеч отвъд пределите на Балканите. Несъмнено това, че връщайки се към християнството, той е прегърнал не православието, а католическото вероизповедание, е белег на една политика. Този комплимент към Запада му е спечелил покровителството на папата, приятелството на Венеция и предпазливата помощна Дубровник, а и от значителната подкрепа от Неапол.

При смъртта си през 1467 г. той завещал своето кралство на сина си, малолетния Йоан, и посочил Венецианската република като негов закрилник. Оказало се обаче, че албанската независимост не почивала на някоя по-устойчива сила освен Скендербеговия гений. Венецианците изпълнявали задълженията си машинално, макар че пратили малко помощ на Шкодра по време на една дълга обсада. Йоан Кастриот избягал през 1477 в Неапол с много хиляди от своите поданици и оттам нататък венецианците се задоволявали с това да подържат ня-

колко морски пристанища като търговски центрове. Пет години след смъртта на Скендер нищо не останало от неговото кралство освен една вдъхновяваща легенда. Паметта на този ренегат католик се почита еднакво от албанците-мюсюлмани, православни и католици и сред малкото традиции и идеали, които правят това странно племе народ, въпреки собствените му разделения и потисничеството на турския ярем, нищо не е по-силно от историята на тая краткотрайна борба за независимост.

Чак във времената на Али от Теплен, паша на Янина, албанците отново са могли да се доближат до национална независимост. Али е бил едно от най-забележителните лица в цялата история на полуострова. Роден около 1740, беден селски бей, останал рано сирак, той поправил житейските си шансове чрез разбойничество и си пробил път до богатства и сан със смесица от насилие и предателство. Един път, фалшифицирайки книжата, даващи право на някой вакантен пашалък, друг път, водейки открита война срещу съседните паши, обвинявайки ги пред Портата с подправени доказателства в предателствата, които той сам бил извършил, издигайки себе си и синовете си чрез носещи власт бракове, неизменно следвани от падението на семейството, уважено от него, той постепенно изградил за себе си и за наследниците си едно почти независимо княжество, което в зенита си обхващало не само по-голямата част от Епир и Албания, но също и Тесалия и Морея. Той интригантствал ту с Англия, ту с Наполеон. Наемал един път английски, а друг път френски офицери да обучават войските му. Понякога се противопоставял, но по често давал подкупи на Константинопол. Бил няколко пъти на прага на това да прегърне гръцката кауза и да отхвърли открито османското иго. Той без съмнение е учел албанците да презират турците и отчасти под формата на съзнателна политика, отчасти инстинктивно поощрявал тяхното национално чувство. За да ги отдели от турците, той проповядвал сред мюсюлманите бекташката ерес. Не признавал никакви верски разделения. Единственият негов военачалник, на когото той действително имал доверие, бил един православен християнин на име Атанаси Вая, а сред най-верните му войници били католиците мирдити. Всичките му секретари били гърци. Неговото управление било една продължителна мешавица от кръвопролития и предателства, но макар че е обезлюдил голяма част от страната, главната му цел изглежда е била да премахне разбойничеството. Той не търпял никой друг тиранин освен себе си в своите

владения и под неговата власт търговията процъфтявала и пътищата били безопасни. Кланетата, извършени от него върху така наречените „гърци“ от Сули, са често приписвани на фанатизма му. В действителност той просто ги е обуздал, както е обуздал всички други грабливи племена и бейове разбойници, които са се противопоставяли на управлението му и безпокоили обществения ред. Повечето от жестокостите му са в действителност само произшествия в последователните му усилия да изгради силна и организирана власт. Да се гледа на този стар неграмотен дивак като на патриот, би било абсурдно, но без да възнамерява това, той със сигурност е допринесъл за солидарността и националното съзнание на албанците. Неговата цел е била да отцепи за себе си и за синовете си обширна територия, която да го надживее. Грижа го е било само за богатството и властта и въпреки че на дело се е радвал на независимост, той никога не е мечтал да отхвърли турското иго. Накрая той престъпил границата на търпението на Константинопол, бил обявен за бунтовник и след като се устоявал на турците в продължение на двугодишната обсада на Янина, бил убит след едно предателство, което е било най-подходящото наказание за обичайното коварство на неговата собствена кариера (1822). Но каквото и да е бил историческият Али паша, той е дал на албанското племе втори герой и легендарен водач. Управлението му може да е било по-тежко и жестоко поради това, че е било по-ефикасно от онова на турците, но поне е било управление на един арнаут над арнаути.³ За наследниците на мъжете, които пъшкали под него, жестокостта му и храбростта му изглеждат единствено живописни. Песните, описващи неговите завоевания и кланета, са се превърнали в национален цикъл. Гегът християнин Кастриот и тоскът мюсюлманин Али са нещо повече от племенни персонажи. Те са албански герои и техните подвизи са възпети на всеки диалект. Али може и да е бил турски паша, но неговият край е бил велик бунтовен пламък, а обсадата на Янина е заела място, равно на Скендеровата борба за свобода. Преданието за последното сражение на Али е продължило да живее след него и поне три повече или по-малко неуспешни опита за бунт са направени от негово време насам. Третият от тях се дължи на организация, наречена Албанска лига, основана през 1880, първоначално с подкрепата на турците, които са я използвали срещу черногорците, за да избегнат предаването на територии, дадени на последните от Берлинския договор. Тя обаче е

³ „Албания“ е дума, позната само на западните езици или във формата Арβανιτης на гръцкия. Албанците наричат себе си арнаути или шкипетари.

развила националистическа програма и е поискала автономия. Нейният председател Принк (принцепс?) Дода, вожд на католиците мирдити, могъщ и полунезависим клан от севера, е бил пратен в изгнание и от провала на тази организация всеки албанец, желаещ да говори за автономия, намира за по-безопасно да търси публика в Букурещ или Париж.

3. Обичаи и феодализъм

Две трети от албанците са приели исляма. Навсякъде из Турция те могат да бъдат открити, заемащи висока длъжност в гражданските и военните служби. Настоящият Велик везир е албанец. Дворцовата гвардия на султана се състои от албанци. В двора, в генералния щаб и във всеки конак по провинциите – човек може да ги намери навсякъде. У дома си те са подкупвани с ордени или им се разрешава да наситят апетита си за власт и богатство чрез заемането на постове в полицията и жандармерията. По-богатите бейове събират данъците и с оглед на това имат интерес в поддържането на корупцията. И все пак те си остават племе, отделено от турците и дълбоко враждебно настроено към тях. Между тях не съществува общност на кръвта и дори в джамиите ги дели преградата между Изтока и Запада. Защото албанецът е в същността си европеец – европеец от Средновековието. От всички раси в Турция единствено той има наследствена аристокрация и феодална система. Сред източните народи ислямът навсякъде е изравняваща сила. Той прави нищожни произход и народност. Един работник може да се издигне до паша и нерядка гледка е да видиш негър в офицерска униформа да командва бели войници. Албанците обаче са запазили гордостта на семейния произход. Гегите са организирани в кланове, които не се подчиняват на никого освен на своите наследствени вождове. Даже сред много по-цивилизованите тоски на юг богатството и служебният ранг означават малко и най-бедният и млад бей от някое старо семейство ще претендира за по-високо място в обществото от най-уважавания новобогаташ. Брачните обичаи на турците въобще не отразяват обществените разграничения. Един турчин ще се ожени за някоя грузинска или черкезка робиня. Албанците, които са станали мюсюлмани, са останали строги едноженци.⁴ Те никога не се женят

⁴ Единственото изключение е, че една бездетна съпруга понякога ще доведе конкубинка с цел да се продължи рода. Винаги се приема обаче, че тя самата трябва да избере тази втора съпруга.

извън своя народ и своя ранг. Брак с някоя богата гъркиня или някое албанско момиче от нова фамилия се счита за *mesalliance*. Смесването на кръв, довело до практическото изчезване на стария турски елемент в Истанбул, е напълно непознато в Албания, а примитивната структура на обществото е останала непроменена от завоеванието. Под определен вид албанците също са запазили и европейското отношение към жените. В някои области жената посреща като домакиня и дори ходи незабулена на пазар. Никой албанец няма да стреля по жена и дори мъж, който пътува с жена, е предпазен от нападение. От друга страна, трябва да се признае, че селските жени са малко по-горе от впрегатните животни. Мъжкото занимание е пушката, жената работи и това несъмнено обяснява защо в Албания съпругът е този, който трябва да купи съпругата, а жената не трябва да намира зестра. Но преди всичко албанецът се различава от турчина по своето понятие за храброст и приключенското си чувство. Днешният турчин става за добър войник, но това не значи, че той в действителност е войнствен. Той е човек, който може да заема длъжност и да се подчинява на заповеди. Той ще следва своите офицери с незадаващо въпроси послушание, с лекота ще понася тежестите и ще се бие с несравнимо упорство в отбрана. На него обаче му липсва албанската страст към движението и опасността. Не живее, за да печели похвали за своя кураж като албанец. Той е глупав и лишен от въображение, а на смелостта му не ѝ достига устрем и агресивност. Албанецът, от друга страна, е роден за боец, когото не го е грижа за никакво друго отличие. Вярно е, че той се отнася с почит към произхода по рождение и почита авторитетите с цялото уважение на патриархалното време. Пред главата на семейството по-младите членове изглеждат напълно лишени от говор и воля, а по-младите братя на някой мъж едва ли биха посмели да пушат в негово присъствие, без да им е позволено. Много по-силно от тази почит към старшинството обаче е уважението, отдавано на смелостта. Храбростта се счита за най-важно основание за да си предводител и младежите от един клан или село се делят на групи, които поддържат съперническите си претенции на местните герои. Всяко сърцато момче заминава в чужбина в търсене на приключения и човек не знае дали да ги сравнява със странстващите рицари от Средните векове или с ловците на глави от Малайския полуостров. Преди да достигне шестнадесетгодишна възраст, всеки момък в по-изостаналите области се очаква да придобие пълен набор оръжия чрез открит грабеж, а за още по-достойно се смята да ги заграби нейде далеч, извън пределите на Албания.

При много племена бракът с откраждане на невестата е все още признат институт. Мирдитите например, католици по име, все още вземат жените си, нападайки съседните мюсюлмански кланове. Съвременният албанец има същите чувства по отношение на пушката си, каквито средновековният рицар е имал към своя меч. Въобще не е прилично дори да се ходи в чужбина без нея. Даже в Биглища, на границата на спокойните области, населени със славяни, аз съм виждал албанци да носят оръжията си на пазара и съм минавал покрай тях, докато те са орали нивите си със своите пушки, метнати през рамо. Животът е навсякъде евтин на Балканите, но на запад от Пинд той губи дори и нищожната цена, която му принадлежи в Македония. Убийството е осъждано, само когато може да доведе до неудобна вендета. Да убиеш непознат, е чисто и просто престъпление против благоразумието и със сигурност никой морален кодекс не го забранява. В някои райони на загубата на роднина се гледа с такава лекота, както на убийството на непознат, а поне в една група села етикетът забранява да се оплаква смъртта на боец. Майка му или жена му приема приятеля, дошъл да ѝ предложи съчувствието си, с хвалебствия за неговия кураж, а не с познатите стенания, обичайни в повечето региони на Балканския полуостров. Един живот, така изпълнен със случайности и с опасности, които са посрещани с несломима радост, неизбежно поражда някакъв стоицизъм.

От това непрекъснато състояние на война е израсла една институция, по-любопитна и характерна от анархията, която усмирява – албанският кодекс на честта. При отсъствието на религиозни задръжки или вмешателство от страна на властта очевидно е, че този вечен бунт на насилието би направил много скоро живота непоносим, ако не би даже и завършил с изстребването на самите албанци. За да се предотвратят тези последици, между племената е израсла една система от неписани обичаи, която ограничава и регулира правото да се убива. Европейското Средновековие е измислило *Treva Dei*, забраняващо убийството през четири дни от седмицата. Албанският план е обикновено да се спазва период на примирие през по-голяма част от светлите часове на денонощието. Два клана във вражда ще се споразумеят да не хващат пушките, докато не мине час-час и половина след залез. Това им дава възможност да се занимават с нормалната дневна работа в мир. Говедата се прибират малко по-рано от обикновено и така вредите, които могат да се направят между края на примирието и падането на

нощта, се смекчават и се ограничават в това, което се счита за разумни предели. Обичаят придава на тези примирия необикновена святост. Еднакво свещено е правото на убежище и един убиец, който получи закрила даже и от роднина на убития от него, е в безопасност под приютилия го покрив. Това понятие за примирие или клетвата, правеща го свещено, е познато като *беса*, дума, която постепенно почва да покрива всяко взаимоотношение на *fealty* или доверие. Никоя идея не играе такава голяма роля в живота на един албанец и тя изглежда се е развила в нещо, което заслужава да се наименова „чувство за чест“. И макар че общо взето този див живот на разбойничество и отмъщение е създал едно състояние на обществото, за което *homo homini lupus est* би било най-умелото определение, то също води до приятелски връзки, внасящи структури на преданост в общия хаос. Кланът е тъй еднороден и верен, както е било в шотландските *Highlands*. Роднинството е ревностно съблюдавано е и високо ценено. Един албанец от добро семейство например ще предложи на пътешественика, който е негов приятел, запознанство с легион роднини, пръснати от север на юг, малко от които той е виждал някога, но всички, които той очаква да са готови да му служат, когато случаят наложи. Съществува и институтът на кръвното братство, който се среща също сред някои от македонските славяни. Приятели, които са положили клетва и изпълнили простите ритуали на тази връзка, са братя и съюзници за цял живот и дори се считат за така тясно свързани, щото семействата им не трябва да се женят помежду си. Тези примитивни черти принадлежат на едно равнище на обществено развитие малко по-високо от това на пушуните и афганците.

Има една живописна странна този живот на грабежи и кръвопролития. Ако Албания е била по-добре позната по времето на движението на Романтизма, тя е щяла да се превърне в място на поклонничество и извор на голямо вдъхновение. Тя не е нито по-добре, нито по-зле от по-дивите части на Европа през Средновековието. Областта на мирдитите, запазили не само феодалната система, но и католическата религия, би трябвало да представлява едно прилично добро копие например на шотландските *Highlands* в който и да е период преди Реформацията. Тази система най-малкото ражда мъже, същества с превъзходна физика, които водят драматичен живот и сподавят своето дивачество с една храброст и рицарство, изтръгващи възхищение, което може лесно да стигне до крайност. Те са свръхчовеците на Ницше, тези примитивни албанци – нещо средно между крале и тигри.

Настоящият им начин на живот ги обрича на степен на бедност, която вечно насърчава потисничеството. Търговията е невъзможна, а трудът се счита за нещо, лишено от чест, и неизбежната последица е, че проситият глад тласка северните кланове година след година отвъд техните граници в плякосване на своите трудолюбиви славянски съседи. Някои племена отиват да работят в чужбина – ляпите например посещават Константинопол. Други, особено през последните две столетия, са се разпрострели постепенно в плодородните равнини отвъд първоначалните си планински убежища, ставайки полуцивилизовани в този процес. Разпилени албански села могат да се открият в целия Битолски вилает и някои от тези селища датират от не повече от четиридесет години. Нито ежегодните миграции на работници обаче, нито постоянното заселване на земеделски колонии е направило много за промяната навиците на по-войнствените племена – напр. клановите в Дебърско, които са бич за българите по твърде подобен начин, както кюрдите са бедствието на Армения.

4. Религия

Наистина паралелът между кюрдите и албанците е така очевиден, че води до общото впечатление, че албанците са раса от фанатични диваци, които избиват и ограбват своите съседи християни, подчинявайки се на религиозната омраза. Това едва ли е вярно да се каже дори и за кюрдите. Повечето от тях са твърде нехайни мюсюлмани, както повечето раси от индоевропейски произход, приели исляма, а мнозина са абсолютни еретици. Но те действително са се превърнали в оръдия на едно фанатично движение и са направили всичко по силите си, за да заслужат да бъдат наречени ревнители на вярата. Истината за албанците обаче е, че през своята история те са оказвали съпротива на всички чуждоземни култури между тях и исляма. Две трети от тях са мюсюлмани, а пък християните са православни на юг и католици на север. Но мохамеданството на ренегатите е толкова номинално, колкото християнството на благоверните е устойчиво. Би било по-оправдано мюсюлманите да се упрекнат в безразличие, отколкото във фанатизъм. Лекотата, с която те са позволили да бъдат обърнати, говори, че първоначалното им християнство трябва да е седяло твърде крехко на плещите им. То е дошло при тях, облечено в гръцки одежди. Свещениците им са били невежи и неписмени и за разлика от славяните те не

са имали църква, обвързана с тяхното национално чувство. Никой Св. Кирил не е дошъл при тях, за да им донесе азбука и евангелие на собствения им език. Човекът, заменил гръцкото откровение за арабския Коран, си е останал не по-малък арнаут и шкипетар от преди, а вероятно е разбирал също толкова от новата книга, колкото и от старата. Общо взето това трябва да е главната причина защо албанците са се поддали на исляма с толкова по-голяма готовност, отколкото славяните или гърците. Те не са изгубили нито своята националност, нито своята цивилизация в хода на това. Защото те със сигурност са имали по-малко извинение и по-малко изкушение. Едно славянско село в равнината често е отстъпвало пред превъзхождаща сила, когато се е отричало от християнството. Един албански клан обаче – добре въоръжен и свободен в своята планина – е ставал мюсюлмански не толкова от страх, колкото от надежда за печалба. На север, където турското управление е само на книга и даже християните носят оръжие, смяната на вярата изглежда ненужен акт на измяна. На юг, може би, където турската власт е по-реална и където понастоящем притежанието на оръжие е рядко разрешено дори на някой албански християнин, вероотстъпничеството е доста по-обяснимо. Сред тоските в по-ново време села често са ставали мохамедански, за да избегнат превръщането си в чифлици (имения) на бейовете мюсюлмани. Неприкрито потисничество, упражнявано очевидно от жандармерията, обяснява ислямизирането на голямото село Годалеш близо до Елбасан преди около осем години. Общо погледнато обаче мотивът за смяна на вярата е бил или надеждата за печалба, или страхът от загуба.

Строежът на албанското общество без съмнение е имал за последица стократното увеличаване на ефекта от едноличната промяна на религията при албанските вождове. Преимуществовата да станеш мохамеданин, са били така нагледни, а рискът да останеш християнин, така голям, че из цяла Европейска Турция висшите съсловия на местното благородничество наистина не е имало друга възможност, освен да обърне вярата си или да избяга. Един земевладелец, желаещ да запази земите си, едва ли е могъл да се колебае. Ако е ставал отстъпник, той е можел да се надява да увеличи именията си за сметка на своите правоверни съседи, а навярно и да получи някой официален сан. Ако е оставал християнин, трябвало е рано или късно да напусне страната. Сръбската аристокрация например или е потърсила убежище в Черна гора, или е приела исляма. Славянските селяни обаче, много по-слабо

свързани със своите предводители от албанците и обединени с повече независимост в селски общности, притежаващи собствените си земи, не са последвали съдбата на благородничеството. Понасяйки мъчението да приемат някой мюсюлмански бей и да бъдат подложени на безбройни ограбвания, те обикновено са успявали да запазят вярата си. При албанците, от друга страна, феодалната връзка е била по-силна и ако надеждата за изгода в земния му живот е подмамвала един аристократ да отстъпи от вярата, имало е голяма вероятност неговите хора да последват примера му. Той не е бил просто господар на земите им. Бил е техният вожд и колкото и неохотно, неговите подопечни са му се подчинявали.⁵ Това обяснение е, признавам, не повече от една догадка, но то изглежда още по-достоверно, ако сравним влашкия случай с тези на славяните и албанците. Огромното мнозинство славяни са останали християни. Мнозинството албанци са станали мюсюлмани. Твърди се обаче, че никога не е имало и един случай влашко село да се обърне към исляма. Да, власите са единственото племе на Балканите, което е абсолютно свободно по обществената си структура. Понеже има номадско-пастирски, а не земеделски бит, то не е оставено на милостта на земевладелци, както тъй много славяни. Всяка влашка общност е на практика автономна и отделният влах се отделя без колебание от своето село. Когато обстоятелствата станат твърде тежки, те просто се изселват – както са направили хората от Мосхополис. Славяните, веднъж установили се около някоя църква или манастир, остават вкоренени в земята. Албанците следват пътищата на своите предводители. Власите обаче са у дома си навсякъде, където има планински върхове.

Обръщането на албанците в исляма е имало огромни политически последици, но отражението му върху техните мисловни навици и дори върху обществения им живот са нищожни. Налагането на харемите като система е частично и по задължение. Почти всички са еретици и не обръщат и най-незначително внимание на забраната да се пие алкохол. Те никога не забравят, че предците им са били християни. Някои села са направили компромис и с двата свята. Над земята си имат джамия за пред света, а пък все още палят свещи пред своите икони в подземен параклис. На други места е обичайно хората да се подсигуряват за неизвестността на Последния ден, като кръщават де-

⁵ Най-добрият елемент сред албанския народ без съмнение е последвал Йоан Кастриот, когато той е забегнал в Неаполитанското кралство. Албанците в Сицилия пазят и до днес източния обред.

цата си и същевременно ги обрязват. Всяко момче носи мюсюлманско име, което фигурира в официалния регистър на селото, докато у дома бива наричан Йоан или Георги. Пресветата Дева е име, в което се кълнат дори и в области, приели мюсюлманството веднага след османското завоевание. Има тъй малко фанатизъм, щото албанци мюсюлмани често биха посещавали една християнска църква, палели свещ пред иконите и казано накратко, вършели всичко с изключение на това да се прекръстят. Жените, както е обичайно на Балканите, са консервативната сила. В Годалеш например те все още празнуват дните на светци и те несъмнено вдъхват у децата си безрезервна почит към старата вяра, оставяйки на мъжете да обясняват светските преимущества, произтичащи от съблюдаването на религията на турците. Това двоумление е вероятно по-често срещано в селата, отколкото в градовете, но даже и в Призрен е налице една класа хора, които по навик се люлее между исляма и християнството.⁶ Често се случва в едно и също семейство заради службата си бащата да е католик, а пък синовете му да са мюсюлмани. Но ако някъде сред албанците има следи от фанатизъм, то това е в градовете и особено в онези, в които местните християни не са албанци. В Охрид и Битоля например, където помежду мюсюлманското албанско население има и турска закваска, а всички християни са или власи, или българи, расовата неприязън между славянина и албанеца, струва ми се, придобива нещо повече от оттенък на религиозна омраза и винаги съществува вероятност да се случи някое клане. В тези градове обаче действат турски духовници, чиято работа е да обучават албанците на фанатизъм. В селските райони духовниците са малцина и в по-голямата си част твърде неграмотни, а нерядко джамиите да са оставени да се рушат до пълен разпад.

Сред албанците мюсюлмани е налице едно религиозно влияние, по-благоотворно от тяхната естествена безразличност и по-мощно от мъглявите им традиции от християнското минало. Ислямът никога не е вяра, способна да задоволи някой народ от европейската раса, и в него са израсли разнообразни секти, които разширяват и облагородяват учението му и внасят в неговата груба и позитивистка доктрина елемент на мистицизъм. В Албания, както и в Крит, най-важната от тези секти е тази на бекташите. Те са монашески орден, чиито свеще-

⁶ До 1703 г. повечето от гегите са били скрити християни, които са извършвали тайнствата си под прикритие. В същата година католически събор е забранил тази практика.

ници са известни като дервиши. За разлика от обикновеното мюсюлманско духовенство те често спазват безбрачие, посветени на религиозния живот. Те, разбира се, са еретици, но не е имало никаква външно проявена схизма. Те съществуват вътре в Църквата като благочестиво братство, дало дума за благотворителност и добри дела, което никога не влиза във формален антагонизъм с държавната религия. Въпреки това дълбоко недоверие дели дервишите от ортодоксалното мохамеданско духовенство и техният орден е, или е бил, забранен в Константинопол, без съмнение заради връзката си с еничарите. Влиянието им обаче е много по-широко от духовната йерархия на техния орден. Около всеки манастир, имащ свой шейх (абат) и дервиши, са струпани хиляди братя миряни, които са посветени в ритуалите на ордена и предани на неговите интереси. Може би не е преувеличено да се каже, че почти всеки албанец – при всички случаи на юг – който споделя някакъв интерес по отношение на религията, е член на бекташката секта. Всеобщото ѝ приемане изглежда идва от Али паша, който се е стремил, пропагандирайки ерес сред мюсюлманските си поданици, да ги отдели по-сигурно от турците. Трудно е да се избегне употребата на думата „ерес“ – а без съмнение учението на бекташите е дълбоко еретично – но тяхното място в исляма е навярно почти аналогично на това на масонството при християните във времената, когато то е било истинско религиозно влияние – както Толстой например го описва във „Война и мир“. ⁷ То налага на своите поклонници дълг да бъдат благодетелни и добросърдечни, обединява ги около манастирите си, дава им по-интересна и забележителна вяра от правоверния ислям и ги свързва заедно чрез задължението да си помагат взаимно.

Бекташката доктрина е тайна дисциплина, която се разкрива напълно само на посветените, но аз имах възможност да науча малко за нейното учение от бекташи, които съм срещал в Крит и Албания.

Сектата дължи възникването си на някой си Хаджи (Свети) Бекташ, свят човек, който е станал капелан и в някакъв смисъл духовен водач на еничарите, а бекташизмът е бил широко проповядван чрез тяхното влияние. ⁸ Човек може да схване, че тези младежи, произхож-

⁷ На самите бекташи им харесва да си представят, че масоните са техни братя по дух.

⁸ Обозначителната дрехи на еничарите, които са били всъщност един ордер от монаси войни, са включвали висока бяла шапка от сплътена вълна. Тов е запазено от бекташките шейхове (абати).

дащи от европейски раси и откънати от майки християнки на възраст, когато те би трябвало вече да са били научили нещо за християнството, биха предпочели една либерална и еретична форма на исляма. И бекташизмът е попил елементи от всички вероизповедания на Изтока, запазвайки някакъв си собствен дух. Теологията му е пантеистична. Той заменя Аллах на исляма, чието отношение спрямо своите поклонници е това на един всемогъщ тиранин спрямо своите роби, с едно понятие за всеобща духовна субстанция, в която човешката душа може да се влее и да навлезе. Мрази всички прегради, които разделят душите една от друга и от Бог. Намира пътя към обединението с Бог във вселенската любов, една всеобща толерантност. Не го е грижа въобще за народност или вяра и съм чувал един бекташ да казва, че човек може да е християнин и същевременно член на ордена, макар че на практика не можа да ми каже за нито един християнин, използвал тази отворена врата., но пък източният християнин цени търпимостта главно като качество, което е полезно при турците. В мистично отношение бекташизмът учи, че светецът трябва да се стреми даже и в този живот да преодолее преградите на индивидуалността и да се слее в екстаз с Бог. Опасявам се, че на практика това се счита за оправдание да се ползва свободно опиум и алкохол и албанците се опитват да реализират хегеловата фраза за философа, опиянен от Бог, някак твърде буквално. Това учение за общата духовна същност е донякъде примирено с вярването в преселението на душите. Човешката душа според него блуждае из животински тела, преди да постигне съюз с Божественото. Тук досещането, че има влияние от будизма, изглежда неустойчиво. Понеже бекташизмът извлича щастливия извод, че никой живот не трябва да бъде отнеман напразно. Един истински благочестив бекташ от старата школа носи звънчета на обувката си, за да предупреди дребните създания в тревата да избягат от стъпките му. Човек може да търси всуе из историята на източното християнство така радваща и така нежна изтънченост на вярата като тази. Що се отнася до връзките му с исляма, аз мисля, че бекташизмът не само е еретичен, но в действителност и бунтовнически. Тайно той отрича, че Мохамед е бил пророк с неповторим и авторитетен ранг. Дори бях уверен от един образован албанец, който макар и сам да не бе бекташ, беше роден от родители-бекташи и отгледан в благочестив бекташки дом, че сектата проповядва дейно презрение към Мохамед. Но очевидно, ако това е така, това е тайна, която би била опасна за разгласяване от страна на един посветен бекташ. Исторически бекташизмът се нарежда до

всички други мюсюлмански ереси, най-вече до онази на персийските и индийските шиити, които оказват особена почит на халифа Али и неговите убити синове Хасан и Хюсеин.⁹ Али те поставят по-високо от Мохамед; казвали са ми, че вярват и в една троица, чийто член е Али, но това едва ли отговаря на пантеизма, въпреки че думата би трябвало да се е харесвала на момчетата еничари, които някога са били християни.

В морално отношение се твърди, че бекташите са антиномисти, които учат, че никакви морални предписания не обвързват избраните. Чувствам се убеден, че това е недоразумение или, може би, клевета, измислена от турците. Етиката на бекташите е по-скоро една духовна вяра, която се опитва да надмогне една външна моралност на предписания и повели, заменяйки ги с някакъв по-универсален принцип на любов и добродетелност. Възможно е те да захвърлят настрана мохамеданската разновидност на десетте божии заповеди по същия начин, както не спазват забраната да се пие вино и да се рисуват човешки изображения. Като пантеисти те са по природа нетърпими към всякакъв формализъм. При това една от техните аксиоми е, че човек трябва да следва вътрешната светлина, безразличен към мнението на обществото. Тяхното морално учение обаче е било определено на един мой приятел от шейха (абата) на тяхното теке (манастир) близо до Тетово в следното странновато, но забележително резюме. „Цялото зло“, казал шейхът, се състои в употребата на тези четири фрази:

Аз ям; ти си гладен.

Аз съм добър; ти си лош.

Разбира се, от този текст¹⁰ може да се построи отлична морална система. Тя едва ли би могла да послужи за стълб на свещения институт на частната собственост и би донесла бързия край на една догматична държавна религия. Но за една вяра на добродетелност, братство

⁹ Те вярват, че душата на Хюсеиновия убиец е отишла у един заек и по тази причина никой албанец не би докоснали ил ял зайци, въпреки че няма нищо против да стреля по тях. Свещеността на заека е много широко разпространен предразсъдък – срещан напр. в Сибир, Навярно тази легенда почива на някакво по-старо вярване.

¹⁰ Т.е. лошо е да бъдеш сит, когато други са с празен стомах. Лошо е да се хвалиш със собствената си праведност и да отричаш доброто у другите.

и търпимост, тя би дала прекрасна основа. Мога да си представя, че Толстой и този бекташки шейх биха намерили много общи неща. Едно така духовно и хуманно учение е несъмнено малко над моралното равнище на албанците. Но поне държи умовете им отворени за по-добри влияния и ги спасява от това да станат като кюрдите – оръдия на един султан фанатик. От всички негови постулати те са научили поне търпимостта. Никога не съм имал късмета да видя бекташизмът да работи при благоприятни политически условия. Бекташката общност в Крит бе насилена да вземе страна във враждата между християни и мюсюлмани. Те обаче ненавиждаха това, въпреки че се присъединиха към него, както някои хора, които изказват одобрение за по-добри неща, докато липсата на избор ги тласка към по-лоши. Сред гневния живот на този нещастен остров, те бяха успели да положат основите на едно тихо и напредничаво съществуване. Притежаваха малка библиотека с френски и турски книги; обичаха да обсъждат богословски теми в дух на толерантност с чужденци, с християни и между себе си, а техният бекташизъм изглежда ги спасяваше от сухото отрицание на средния „младотурчин“, който твърде често е свободомислеща личност само защото умът му е твърде ленив или твърде грубоват, за да го вълнуват абстрактни неща. За мен обаче типичният добър бекташ е шейхът на призренското теке. Мил, пълен с достойнство и учтив, той прекарва невинни старини в една усамотена градина с червени рози и сбирка стромодни вещи. Да го посетиш, бе да навлезеш в една атмосфера на простота и мир. Зад него лежеше един деен живот. Той бе прекарал много години, скитайки из мюсюлманския свят. Беше живял в Индия и учил в Бухара, слушайки на всички места, където някой известен учен е изнеся мисъл или оказвал влияние. Накрая на неговото поклонничество, натоварен с мъдростта на Изтока, той даже е стигнал до Рим, нетърпелив да докаже своята толерантност, показвайки почитта си към папата. Той чакал няколко месеца за аудиенция и си заминал, натъжен от отказа, с който неговият простичък тласък на добродетелност е бил посрещнат. Когато разказът му свърши, той се обърна към нас с искрен поглед в своите замислени очи и се опита чрез неблагоразположеното посредничество на нашия гръцки преводач да ни предаде своя топъл мистицизъм. Ние уловихме нещо за общността на душите, преди да дойде време да го оставим, зает със своите рози, които сякаш носеха със себе си рядкото ухание на неговото благородство и благочестие.

5. Корча и езиковото движение

Албания не е цялата пустош. В южните ѝ краища има равнини, постигнали доволно високо равнище на цивилизованост, където анархията е относителна, а самите албанци са узрели за едно устойчиво управление и са жадни за образование. Тоските от Юга са били винаги един по-мек елемент от северните геги. Те са по-строго възпитани от турската администрация. Плащат данъци и се подчиняват на военните набори. С по-малка ненаказуемост се отдават на нападения и нашествия, на вражди и междуособици. Сред тях няма славянско население, предопределено от лишената си от оръжие безпомощност да бъде техен слуга и васал. Чуждите племена, които живеят помежду тях, най-вече елинизирани власи, имат цивилизоващо влияние. Те са на нищожно оразстояние от гръцката граница и в обсега на гръцката култура. Християнското малцинство принадлежи на Православната църква и гръцкият език е говорен доста широко сред висшите класи, без разлика на мюсюлмани и християни, в градове като Янина и Корча, а даже и от селяните в районите близо до границата. Албанският е все още майчиният език. Бейовете са феодални владетелчета. Примитивните албански обичаи са все още непроменени. Но светът отвъд планините е реалност и източник на влияние, което не е така, когато човек пресе-че Шкумби при Елбасан, където започва страната на гегите.

В Корча се чувства един почти европейски полъх. Към града се стига по един здрав път, твърде уверен, че не е водно русло или изсушено корито, по което се стичат пороите. Конят ви, отлгедан по турските друмища, най-после се съгласява да пресече мостовете без простест, а на някои от тях дори може да забележите и парапет. Вярно, селяните, които подминавате, са облечени в одеждите, които техните предци навярно са носели, когато са последвали Пир в Италия, а също така всички са въоръжени, но те не се обръщат втренчени, докато не ги отминете, и неусетно започвате да чувствате, че сте в една страна на свободни хора, където личното достойнство е почти възможно. Докато замъците на главатарите в страната на гегите все още наподобяват на гранични вишки, тук освен първобитните четвъртити кули на предците си съвременните тоски бейове са издигнали огромни *chateaux*, които смаляват и потискат в страх пръстените земянки на техните

бедни селяни. Забелязвате наскоро разработена мина за въглища в покрайнините на града, а два фабрични комина – непознали дим – си съперничат за господството на небето с една безвкусна, но величествена нова катедрала и една ослепителна джамия. Улиците са сравнително чисти и в магазините на този странен град, еднакво отдалечен както от морето, така и от железопътната линия, намирате всички онези изтънчени и излишни неща, които в македонската пустош направо сте забравили, че съществуват. Енергията и мъжеството на албанския характер сякаш е намерил някакъв полвинчат израз и все пак един гръцки епископ и един турски паша, и двамата чуждоземци, все още изискват подчинение от града, въпреки че са изправени пред един местен дух, от който и двамата се плашат до смърт и който и двамата преследват – дух, който усилено сплотява един народ въпреки всички техни усилия.

Ако тайните мисли в августейшите сърца на тези двама чиновници можеха да бъдат разгопени пред света, те щяха да заслужат място сред най-редките и любопитни постижения на чиновничеството. Тях, епископа и пашата, ги владее една-едничка страст и когато свършат да се молят за гибелта на другия в съкровенията си всекидневни посвещения, подозирам, че едно малко и пламенно изречение се отправя, облечено в почти същите фрази, към Аллах и Светата Троица, и то е молитва за погубването на един буквар. Те гледат на този буквар, почти както Зевс е гледал на факлата на Прометей. Краят на Турската империя е някак си предопределен в кабалистичните символи на неговата азбука, урочетата му по четене в думи от по една сричка изглеждат пофатални на Гръцката църква от всички трактати на еретиците. Аз го видях веднъж и прелистих страниците му с плаха внимателност, както човек би пипал торпедо. Той бе заключен в едно стъкло ковчеже в священо недостъпните предели на Американското протестантско училище в Корча, където беше подслонен в безопасност на чужда почва под сянката на междудържавни договори и капитулации. Току-що бях направил официално посещение при епископа, който ми обясни как още от времето, когато е бил секретар на Вселенския патриарх, е прекарвал тежко спечеленото си свободно време в непрестанни усилия в полза на съюза между Англиканската и Гръцката църкви. В работно време той би имал по-сериозна работа. Занимавал се с отлъчването на родителите на всички деца, посмели да отидат в протестантското училище, където е приютен букварът. Това изглеждаше странен начин за

поощряване на съюза между протестантството и православието. Що се отнася до пашата, той бе пратил напоследък полицейския началник на лов за подривната книга и само една твърда телеграма от един от консулатите в Битоля бе успяла да спаси азбуката.

Историята на този буквар е описание на едно изпълнено с надежда движение, което обещава просвещаването на бъдеща Албания. До средата на седемнадесети век не е имало и следа от някой албанец, така екцентричен, че да пожелае да пише на собствения си език. Старите шкипетари, водещи нелек живот на грабежи и вражди, не са имали желание да четат и повод да пишат. Ако е възниквала нужда да общуват с някой далечен приятел, до тях винаги е бил професионалният турски писмописец, който седи със скръстени крака в своя тъгъл на пазара във всеки ориенталски град, със своя калем и мастилница, и той би превел необходимото послание на най-усложнения и любезен турски. Ако не е бил той, подръка е бил най-близкият селски православен свещеник, който обикновено е могъл да пише на гръцки. Без съмнение е имало училища в такива центрове като Янина, Берат, Корча и Елбасан, но те са принадлежали на Православната църква и цялото обучение е било на гръцки. Те са учили младия албанец, че е грък и трябва да говори гръцки, а също че неговият майчин език е единствено бебешки език за децата или варварско наречие за „турците“. Що се отнася до мюсюлманите, училището рядко е влизало в понятието им за света. Турците са възприемали училището като място, където малки момчета са насядали по земята и рецитират Корана наизуст. Когато са имали възможностите и желанието да се научат да пишат и четат, дори и мюсюлманите са предпочитали – и все още предпочитат – да научат гръцки. В края на краищата гръцкият е много по-широко говорен в Долна Албания от турския и колкото и труден да е неговият правопис, той едва ли изисква същите години на усърдно учене, които са нужни, за да се усвои турската калиграфия. Познавах един офицер от янинската област, чийто баща действително го бе пратил за година-две в гръцка гимназия. Бях още по-учуден дори когато раздавайки парични помощи на селяните от няколко мюсюлмански албански паланки от Колония, чиито домове бяха изгорени от българите под командването на Чакаларов, тези великани надраскаха със задебелите си ръце подписите си върху разписките с гръцки букви. В крайна сметка обаче посветата, дошла под чуждо лице, не е могла да осъществи напредък в Албания. И тук също вината е у особения гений на новогръцкия език. Един англичанин с класическо образова-

ние може да разбере водеща статия в някой гръцки вестник, след като погледне за двадесет минути спрежението на модерните глаголи и пак няма да хване нищо от най-простото изречение на разговорен гръцки. На един албански селянин, който може да говори на разговорен гръцки с лекота и да надраска без необичайни трудности името си с гръцки букви, същата водеща статия няма да каже нищо. Чувал съм например за едно благородно мюсюлманско семейство, което повикало гръцки учител, когато дъщерята станала за женене. Тя научила да формулира някои ясни и много ограничени идеи на гръцки – главно информация и запитвания за здравето – не с намерение за придобиване на ключ към гръцката култура, а просто за изпращане на новини за домашните събития от нейната нова къща до старата. Познаването на гръцкото писмо по никое време не е било рядкост в Южна Албания, но въпреки това албанците са останали неграмотни, изолирани и неуки. Малцината, които са ходели в гръцките гимназии в Корча и Янина или в Атинския университет, са ставали във всички отношения гърци. Масата на албанския народ обаче не е имала никакво намерение да се денациоанализира и вследствие на това родолюбието е останало доста незасегнато от буквите.

Чак през втората четвърт на седемнадесети век някои албанци са развили странното желание да използват езика си за книжовни цели. Първопорходците изглежда са произлизали от средите на католическия клир. Техните постижения в това отношение надминават онези на православните им събратья, за които термините „грък“ и „православен“ изглежда са били синоними. Първата албанска книга, печатана някога е бил вариант на *Imitatio Christi*, публикуван във Венеция през 1626 г. Един католически епископ на Скопие на име Богдани е направил много за езика. Той е използвал латинската азбука и няколко копия на неговите творби са все още налице. Той е имал още по-предприемчив наследник към края на осемнадесети век – един православен учител, наречен Теодор, който е живял в Елбасан. Той е бил първият, опитал се да проучи сериозно езика и неговият *Лексикон тетраглоссон* (латински, гръцки, влашки и албански) показва истинска оригиналност, тъй като изисква за албанския място сред езиците на Европа. Той е употребявал една любопитна азбука, измислена от него, която не е била нито латинска, нито гръцка.¹¹ Някои патриоти предполагат, че

¹¹ Тя наглед се различава само леко от първата дорийска азбука, основана на финикийските букви, и в действителност фон Хан счита, че тя произлиза пряко от финикийците.

тя е древна албанска азбука, която никога не е отпадала от употреба в Елбасан. Други твърдят, че може да е основана на тен шифър, който някои елбасански търговци са използвали за частната си кореспонденция. По-вероятно тя е била възродена и навярно модифицирана от Теодор. Старите хора в този район я употребяват до ден-днешен.¹² Трудно е да се сбие несъкратимото богатство от звуци, в което албанският се бунтува, в по-малко от тридесет и една- тридесет и две букви. Със сигурност ничия изобретателност не е успявала някога да го представи на гръцки. Амбицията на Теодоровия живот е била да основе албанска печатница в Елбасан. Той се е трудил, правил е планове, пестял е и най-накрая е успял да поръча на влашките печатари от Мосхополис да го снабдят с албански types. Поръчката е била надлежно изпълнена и Теодор, изпълнен без съмнение с радостна възбуда, докато родолюбивата му мечта е наближавала до осъществяването си, е трябвало да иде лично до Мосхополис, за да съпроводи ценната си стока до Елбасан. Загрижеността му за нейната безопасност е събудила подозрения у превозвачите. Какво може да има в тези тежки сандъци, така скъпи на Теодоровото сърце, ако не пари? и съответно, след като се посъветвали помежду си, мулетарите убили Теодор. Преданието не казва какво са направили със своя тайнствен и ненужен трофей. Теодор очевидно е бил един пионер, роден не в своето време. Било е опасно да си играеш с букви през онези дни в Албания. Около петдесет години по-късно един друг южен албанец, Наум Векличари, е поел делото на Теодор и е изработил друга азбука. Тя се е разпространила донякъде в районите около Корча и на нея са били напечатани няколко малки книжки. Този път обаче ренивостта на кгръцкото духовенство е била възбудена и сред албанските патриоти е всеобщо вйраването, че Наум, тъй безрасъден, че да повери себе си при една болест на гръцката болница в Константинопол, е бил отровен по заповед на патриарха. Аз възпроизвеждам историята не защото ѝ вярвам, а понеже е интересно да се отбележи, че усилията на албанците да отхвърлят вековното невежество, вече е било събудило враждебността на Православната

¹² Тези детайли, а в действителност и много други неща в настоящата глава, вземам от един ръкопис, озаглавен „περί Αλβανών“ („За албанците“ – бел. пр.), който намерих една вечер скрит зад едно канапе в стаята ми в Битоля. Той бе наисан от един патриотично настроен албанец християнин, човек образован и с някакъв литературен талант, чието име ще скрия за негово добро. Целта, подтикнала го да го скрие в стаята ми, беше да направи известно положението на сънародниците му в Англия и навярно аз изпълнявам най-добре тази задача, като вплитам неговия материал в собствените ми наблюдения.

църква. За дадения момент движението е било в детската си възраст и е могло да бъде спряно с ненавременната смърт на своите водачи. Междувременно католическото духовенство на север въобще не е седяло със скръстени ръце. Йезуитите са издавали множество книги, най-вече обаче легенди за светци, които не са могли да имат особена образователна стойност. В Шкодра е било публикувано от тях и едно религиозно периодично издание. Най-радостното събитие за албанския език е бил преводът на Библията от Константин Христофоридис (чийто интелект е бил подсилен от близката дружба с учения пътешественик фон Хан) под егидата на Британското и чуждестранното библейско дружество. Тя е била издадена първо на две азбуки, малко или много попроменени, за да отговарят на особената фонетика на албанския език – с гръцки букви на юг и латински на север. Тези ранни издания обаче са срещнали малко одобрени, но между 1877 и 1879 г. един комитет от албански патриоти, повечето от тях мюсюлмани, е заседавал в Константинопол и е изработил още една азбука, главно латинска с примес на гръцки букви. Тя най-после е била възприета от Библейското дружество и неговите албански *colporteurs* са се заели да я продават. До ден днешен те са еднакво преследвани и от Гръцката църква, и от турците. Всяко пътуване, предприето от тях, е приключение. Семействата им са бойкотирани и отлъчени от православното свещеничество; самите те често биват затваряни от турците. Работата на Константинополската комисия скоро привлякла вниманието на турското правителство и тя е трябвало насила да се оттегли в някой свободен център. Установила се в Букурещ и основала собствена печатница, от която са издадени около петдесет книги, включително една граматика, биография на Скендербег, популярна история на Албания и голям брой преводи. Албански периодични издания излизат в Букурещ, в София, в Рим и в Лондон ¹³, но сравнително малко копия намират път към Турция. Има катедра по албански език към Виенския университет, а австрийският консул в Битоля от време на време набира студенти сред по-обещаващите млади патриоти. Те са подмамвани от обещания за работа и образование и тяхната съдба е, разбира се, да се превърнат в агенти на австрийските интриги. Австрийското външно ведомство има предвид нещо по-практично от проучването на един и тъмен, и пренебрегван дял на арийската филология.

¹³ Албания, публикуван в Лондон, е литературен месечник, редактиран от Фаик бей Коница, и учен, чиито високи постижения във филологията са тъй забележителни, както и неговата толерантност и просветеност в политиката.

Това Албания да се държи дива и невежа, е основен принцип на Абдул-Хамидовото държавничество. Македония е покрита с училища, разпръскващи възгледите на всяка народностна пропаганда, която човек може да си представи. Има гръцки училища, които да елинизират власите, славяните и албанците. Има български училища, които поддържат схизмата в Православната църква. Има сръбски училища, които да разцепват славянския елемент. Има румънски училища, които да дърпат власите настрани от елинските интереси. На всички тях Портата се усмихва с безразлично и капризно-непредсказуемо благоразположение. Колкото повече училища и повече пропаганди, толкова по-малко страх от коалиция на християните срещу турското иго. За всички тях е налице една изпълнена с презрение поносимост. Те са част от наследената османска традиция на разделение с цел господство. Албанските училища обаче попадат под много различна категория. В тях турците са видели една сила, носеща не раздор, а единство. Албаниците, разделени в религията си, споделят само своя език и в култа към този език е заложена надеждата за обединение на мюсюлмани и християни. Албанското движение, националистическо като всички други, се е различавало от тях в това, че се е стремяло да привлече поддръжници не с религиозна, а със светска пропаганда. Въпреки че ранните първопроходци са били всички християни, тяхното дело никога не е било верски пристрастно и те с охота са печелили закрилата и симпатиите на мюсюлманската аристокрация. На турците е безразлично под какво национално или религиозно знаме биха застанали християните. Но това мюсюлмани и християни да се обединят, а мюсюлманите да открият за себе си едно народностно съзнание, е било твърде неприемливо и веднага е белязало албанското движение като нещо, което подлежи на преследване. Турската политическа теория не признава народността като легитимна разделителна линия между хората. Вероизповеданието разделя. Един добър мюсюлманин не трябва да се занимава с история, език и народностни въжделения. Той е османец и поданик на халифа султан. Християните в определени граници могат да се отдават на тези политически симпатии, които им харесат. Те даже могат да окачват портрети на гръцкия или сръбския крал в кафенетата си, ако решат. Те не носят оръжие, не могат да заемат никой държавен пост с реални правомощия, те са нищожества, на които може без опасност да се позволи да си играят на сантиментална нелоялност, при условие че тя не достига до тайно сдружаване или въоръжени демонстрации. Когато обаче мюсюлманите ги прихванат това, работата е

съвсем различна. На тяхното оръжие почива империята. Предаността им е необходима и каквото и да е, стоящо по-ниско от преданост, е не просто предателство, а схизма. Без съмнение затова „младотурското“ либерално движение, макар и да е неефективно и безвредно, е преследвано по-жестоко от българското съзаклятие. В случая с албанците действат и други фактори. Те са хора войници, чийто бунт би бил така страховит, колкото ценна е тяхната преданост. Страната им е труднопроходима и непристъпна и затова е разумно да се възпират първите прояви на отцепничество, тъй като би било особено тежко да се потуши едно въоръжено въстание. Освен това точно от албанците султанът набира своите телохранители и в какво ще се превърне Йълдъз, ако часовете развият национални аспирации? Накрая, ако албанците станат по-сговорчиви и по-цивилизовани под влиянието на буквите, кой ще държи сърбите и българите под контрол? Те ще престанат да бъдат мародерите и потисниците на покрайнините, а някой ден славяните в тези гранични райони може би ще повдигнат глави. Това са били добре обоснованите причини албанското движение да бъде безмилостно потъпквано.

Целият опит на Изтока сочи, че когато един народ започне да култивира своя език и да изисква свои собствени училища, следващото желание е чудатата и неудобна претенция за прилично управление. В действителност това, което изненадва, е, че албански училища са били основани въобще. През 1884 г. обаче Албанското дружество, заето с публикуване на книжки и периодични издания в Букурещ, е успяло да открие мъжка прогимназия в Корча. Тя е имало средно шестдесет ученици, произхождащи и от мюсюлмански, и от християнски семейства, докато учителите са принадлежали на православно вероизповедание. Успехът ѝ сред християните обаче е бил ограничен, понеже от самото начало е била подложена на систематично преследване от гръцкото духовенство. Четенето на анатемите срещу нея скоро се е превърнало в редовна част от службата в гръцката катедрала. Нейните учители са били постоянно бойкотирани. Но даже и тези способности са се оказали неефективни и накрая гръците са намерили за необходимо да обявят двама от главните учители албанци за предатели, които заговорничат срещу султана. Усилията им продължили няколко години, без никой да имобрира вниманието, тъй като войната от 1897 г. хвърлила сянка върху целия гръцки народ. През 1902 г. обаче учителите, двама братя на име Наум и Леонидас Нача, били арестувани и все още гният без съд

в затвора. Училището, така както го видях аз, представлява порутена и разбита коруба, градината му обрасла с плевели, а класните стаи напълнени с камъните, които апостолите на елинизма и културата са хвърляли през счупените му прозорци, докато са минавали арогантно край него. Един друг интересен експеримент продължава да живее все още в оскатен вид. В 1889 г. едно албанско протестантско училище за момичета и момчета е било открито под егидата на Американската мисия от г-н Герасимо Кириас, способен и целеустремен човек, направил много за своя език и дело през краткия си живот. Както толкова много от пионерите на движението, неговият край е бил преждевременен. Той е бил заловен от бандити и разкарван от тях наоколо почти една година, докато приятелите му са събирали непосилния откуп. Преживяното от него, лишенията и необузданата жестокост, на които е бил подложен в продължение на това, на практика са го убили и той починал скоро след освобождаването си. Училището се поддържа от неговата сестра, възпитаничка на Робърт колидж. В продължението на четири години то е процъфтявало и е било твърде много закриляно от мюсюлманските благородници от Корча. Но неговият успех напълно очаквано събудил подозрението на властите. Не е било възможно да се допусне следващото поколение на мохамеданската аристокрация да бъде отгледано от майки, попили идеите на патриотизма с познанията по собствения си език. Разпоредено било бащата на всяко дете мюсюлманче, посещаващо училището, да бъде незабавно изпратен, без съд, на пожизнено заточение. Твърде много хора вече са били поели по този път – ту някой нещастен поет, цялото престъпление на когото е било, че е публикувал версия на легендата за Геновева на забранения албански език, ту някой щедър и свободомислещ бей, помогнал на училищата в Корча. Заплахата се оказала ефикасна и само християнските ученици останали. С тях гръцкото духовенство знаело как да се справи. Имало обичайните анатемите, отлъчвания и бойкоти и в 1904 г., когато посетих Корча, г-ца Кириас бе открила, че учениците ѝ са намалели до около двадесет пансионери, някои от тях протестанти, а повечето членове на семейства, чиито домове лежат отвъд сферата на влияние на корчанския епископ. Нейното преподаване се води сякаш става дума за потайно и срамно действие, а училището ѝ, средище на висши влияния, модел за ред, любвеобилност и добра воля, би било търпяно с по-голяма охота, ако бе гнездо на порок и престъпления. Във всеки момент началникът на полицията може да пристигне, троплейки в двора, и неведнъж смелата жена, която работи сама и без

защита, се е изправяла на вратата и го е предизвиквала да изпълни своята заплаха, че ще конфискува книгите ѝ. Самото училище е под чужд флаг, но г-ца Кириас е турска поданичка и подлежи на същото отнасяне, както към настоятелите на училището за момчета. На север има и католически училища, управлявани от йезуитите в Шкодра, и едно-две в по-големите гегски центрове. Католическото духовенство е направило доста за албанския език, но то ръководи училищата си на определено религиозна основа, което ги лишава от каквото и да е било влияние върху мохамеданите, които в края на краищата формират две трети от населението. Те дължат своя имунитет на факта, че са под австрийска закрила.¹⁴ За нещастие тяхната цивилизаторска мисия е ограничена в градовете. Ако някога гегите бъдат спасени от дивачеството, това ще се случи чрез неутрални или светски училища, които синовете на мюсюлманските бейове могат да посещават. Същата организация, която е основала училището за албански момчета в Корча, е открило училища в Поградец и в района на Колония, но те също са били закрити главно поради гръцката завист. По крайбрежието има светски италиански училища в Дуръс и Вльора, които също са видели немалко преследвания. Целта им е да пропагандират в полза на италианското влияние и успехът им е ограничен.

Страховете на турците и ревността на гръците са наложили волята си на албанското движение дотолкова, доколкото става въпрос за някаква външна организация. Те са разрушили пропагандната машина и са го свели до един култ на сърцето, зависим от предаността на отделните хора. То няма нито училища, нито църкви, нито общини. Албански дружества безспорно има в Румъния, в Италия и Египет, малко или много дейни и малко или много независими. Но те нямат никакви клонове в Албания. Нищо не би било по-лесно от това да се основе едно тайно общество по модела на Българския комитет, но на практика не съществува нищо от този вид. Няма дори и най-слаборазвита организация, която да се занимава с пренасянето на националистична книжнина, колкото и продажни и неефикасни да са турските митници и полиция, те са препятствие, което е способно да държи навън издания, които проповядват бунт. В някакъв смисъл изключително доказателство за политическа немощ е това, че при такива широки въз-

¹⁴ Сестрите от ордена на Св. Венсан дьо Пол в миналото са били разположени в Призрен, но понеже са под фреснка закрила, австрийските интереси са оплели интриги против тях и те са били принудени да изоставят работата си.

можности е направено толкова малко. Навярно това също се дължина факта, че в повечето отношения масата сред албанското племе вече притежава свободата, която цени. Албанците се радват на безвластието и те нямат същите мотиви като българите, за да се сплотят за постигането на политическа автономия. Защото те вече имат свободата да правят каквото и да е с изключение на това да учат. И все пак, въпреки нуждата от организация, една безкръвна и невинна пропаганда напредва под повърхността, която е в учудващ контраст с войнствения дух на племето и традициите на Балканите. То не действа нито с открита война, нито с тайни убийства, но това дело въпреки всичко има своите неплатени и неофициални мисионери, които където и да идат, създават едно усещане за братство, което по един свой начин е по-ценно от което и да е дисциплинирано и тиранично общество. Отвъд досега на турските власти в Корфу, в Кайро, в Букурещ и даже в София, където и да мигрират албанците в търсене на работа и богатство, те откриват някой земляк, обладан от идеята за образование и просвещение, който им вътълпява култа към техния собствен език, събужда тяхната собствена национална гордост и ги учи да се стремят към едно бъдеще на напредък и независимост. Връщайки се към своите планини, те носят със себе си тайнствените разкази за новата азбука. Албанецът, мразил буквите, когато са идвали при него под чуждоземски облик, възприема едно ново отношение към обучението, когато открива, че неговият майчин език може да бъде писан и печатан. Цивилизацията повече не е нещо чуждо, изискващо от него някаква жертва на неговата националност, някакво предателство към неговото минало. Той се превръща в ентузиазирен почитател на тая Минерва във фустанела, а неговият тайно пренесен през граница буквар му отваря гледки към културата и напредъка. Даже и турските затвори са станали просветителски средища, а директорите на училища, затворени за престъплението, че са учили момчета, откриват, че са в състояние да влияят на мъже. Сред приятелите ми е един албански бей, който, осъден за убийство, е влязъл в солунския затвор като дивак от старата школа, нямаш мечти за друг живот освен оня, белязан от буреносния кръг на вендети и потисничество, който са водили неговите предци преди него. Той се е научил по време на затворничеството си да чете и пише на албански и днес, ако и да е все още необразован и наивен, цялостната му нагласа е преориентирана из основи. Той е считан от християните в неговия район за защитник и закрилник. Ако е още подозиран и недолюбван от турците, то е заради неговата благодетелност, неговата търпимост и него-

вата дружба с низвергнатите. Него вече не го е грижа за старите племенни вражди и вместо това той мечтае за една освободителна война. Такива случаи въобще не са необичайни. Не мога да постъпя по-добре от това да цитирам цветистите думи на моя ръкопис, дело на един албанец, който самият е ангажиран сред останалите си занимания в тази неформална и романтична пропаганда. „Единственото средство, което албанците притежават за разпространение на националната идея, е някакъв омачкан от пръсти буквар. Който прави множество чудеса, докато преминава от ръка в ръка, макар и да е преследван от турците и гръцкото духовенство, които заедно го анатемосват като подмолна и бунтарска книга. Букварът носи със себе си магия, която разрушава враждите и обединява с неосезаема връзка най-древните противници, донася мир и най-гореща дружба сред всички съсловия и възрасти, буди неописуем ентузиазъм към език, народност и всяко добро дело и накратко преобразява дивака и нечовекоподобния член на клана в цивилизован гражданин.“ След като описва ужасяващите вражди и завист, които са предизвиквани у албанците от добри семейства от вечната борба за първенство, ръкописът отново продължава с думите:

„Но сред албанците, просветени чрез учение да пишат на собствения си език, благородството по рождение няма повече значение, понеже всички те са равни, искрени приятели и така да се каже, кръвни братя. Забравени са престъпленията и враждите, сан и каста и всичко онова, което може да ги раздели. Днес в Албания можеш да видиш, че хората са разделяни и класифицирани и ценени не според тяхната вяра, тяхна възраст или техния произход по рождение, а според дълбочината на патриотичното им чувство. За албанските патриоти вероизповеданията и класите са безсмислени и остарели приумици; в техните очи най-висшето благородство и най-добрата религия е да обичаш и да пишеш и пазиш своя език и своята националност“. Този цветист и въодушевен език не е преувеличен. Виждал съм един чиновник в турската йерархия, албанец мюсюлманин от добро семейство, публично да прегръща един християнски селянин, а връзката помежду им беше просто забраненият култ към техния общ език. Под съвместните гонения на Църквата и Държавата култът към албанския език се е задълбочил и е израсъл до едно родолюбиво движение, същевременно националистическо и демократично. Понеже мюсюлманите са по-сериозни в него отклкото християните, то е избутало верските бариери; а понеже християните, които са свършили работата на първопроходци, са народни хора, то е разрушило кастовите предразсъдъци. За безрзлич-

ния чужденец може да изглежда тривиално, че едно неписмено племе открива собствения си език след векове на забвение. То няма никаква книжнина освен баладите на разбойниците и погребаните песни на стариците, които продължават древния занаят на професионалните оплаквачки. Той няма нищо, което да добави към музиката или мъдростта на европейската реч. И все пак култът към него обединил един разделен и варварски народ за пръв път в неговата история. Гоненията са укрепили мишците им, а духовният стимул на тая загриженост за една идея е разширила умствения им хоризонт, смекчила техните нрави и ги е въздигнала до едно морално равнище, където както самодисциплината, така и безкористната преданост са станали възможни. В този култ към буквите и езика е заложена най-добрата гаранция за бъдещето на Албания. Благодарение на лудостта на гърци и турци той вече поставя основите на нейната независимост и в същото време на нейното цивилизоване. Когато, като му дойде времето, албански принц седне на трона на Скендербег, той не ще се закълне във вярност към порсветената конституция на най-младото европейско кралство нито върху Библията, нито върху Корана. Той ще положи клетва, ако е мъдър, върху албанския буквар.

6. Призрен и реформите

Ако Корча е столицата на Долна Албания и на по-мирните тоски с тяхната квази-елинска култура и техния нов и безкръвен култ към буквите, Призрен е център на по-дивото гегско племе; когато го посетих през юни 1903 г., в него бушуваше албанският бунт срещу налагането на австро-руски реформи. Една стратегически важна железопътна линия, която изглежда не пренася други товари освен оръдия и други пасажери освен войници или военнопленници, води от Скопие през тясна клисура към малкото селско депо във Феризович (Урошевац) – място, спечелило известна слава преди година-две, вдигайки се на бунт срещу своя турски мюдюр (заместник областен управител) и изгонвайки го с отрязани уши. Във Феризович започва Албания. Най-ясният знак, че е прекосена границата ѝ, може да се види в магазините за тютюн. Малките павилиони са отворени към улицата и пъргави мъже с бели шапки – истинският албанец рядко слага фес – седят по турски зад огромни купове контрабанден тютюн. Те го продават открито, без маскировка. В Албания някога е имало поделения на турския тютюнев

монопол, но се е оказало така лесно да се убият управителите им и така трудно да се спре търговията със „свободен“ тютюн, че те отдавна са престанали да съществуват. Тези очебийни купчини листа местен тютюн са scutcheon-ът на албанската анархия, символът на неуспеха на турците да повлияят, даже във външно отношение, и най-слабо на тази раса от планинци. Преди три или четири години вследствие на един, за щастие неуспешен опит за убийство на австрийския консул в Призрен, в този град са започнали да се появяват наченки на организирано управление. Кръвта на консулите е винаги семето на цивилизацията в Турция. В Печ и Джаковица все още буквално няма никакви закони и никакви съдилища. Гражданският кодекс, малко или много следващ Наполеоновия модел, който Турция притежава, не е в сила в тези градове. Правосъдието във вида, в който е раздавано, е в ръцете на религиозни функционери, чийто кодекс е Коранът. С оглед на всичко, принадлежащо към гражданската страна на политиката, все още сме в златното време на исляма. Кадията прилага закона такъв, какъвто е изложен от Пророка, а съдът му спазва същите максими и същите церемонии, които са господствали по времето, когато Бармакидите са били халифи в Багдад.¹⁵ Това е все още светът на „1001 ноци“ и тук в Европа, на един ден път с железницата, която води до Виена, ние сме в Изтока и в Средните векове. Другаде в Албания – в Шкодра например – дори и правото на Корана е непризнато. Единственият канон на справедливостта е древният кодекс на албанските кланове, който трябва да е нещо доста сходно с това, което е бил, когато Ахил е повел своите мирмидонци към Троя. Той се занимава главно с убийството и неговото наказание обяснява при какви обстоятелства нечия къща трябва да бъде изгорена до основи, кога синът трябва да умре заради греховете на бащата и при какви условия един мъж трябва да иде в планината и да се посвети, преследвайки отмъщението, на разбойнически живот. Турците, загубили надежда да заменят този кодекс с било какво тяхно нещо, са се отказали от борбата и дори са отпечатали превод на една негова груба версия в официалния календар на Шкодренския вилает, приемайки по този начин местния закон. Историкът, търсещ иронии и аномалии, не може да открие нещо по-странно от този контраст между турци и албанци – едните, азиатска раса с монголска кръв и най-слаба интелектуална дарба, но притежаваща благо-

¹⁵ Бармакидите, потомци на Халид ибн Бармак от Хорасан, всъщност са били род, от който са произхождали мнозина от везирите на Абасидската династия през 8 в. – бел. Пр.

дарение на арабското влияние един твърде хуманен и усъвършенстван кодекс закони; другите, европейски народ от арийската произход, който може да се похвали отчасти с някакво номинално християнско изповедание, надарен, бързо схватлив и интелигентен и в досег през вековете с гръцката и италианската цивилизация, но задоволяващ се в двадесетия век с набор институции, останал непроменен от първите дни на арийското преселение. Едно представление, все едно това се променя, се правеше обаче, когато бяхме в Призрен. Двама нови съдии бяха изпратени в Шкодра, един евреин и един грък. И двамата бяха надлежно убити. Още двама бяха пристигнали в Призрен, помюсюлманчен сърбин и евреин, и очакваха развитието на събитията. Турските чиновници в Албания прекарват живота си в очакване на събитията. Те носят малко мебели със себе си и опипват внимателно пътя си, преди да разопаковат нещо повече от най-простите и необходими вещи. Албанците имат кратък способ да изискват отстраняването на неприятни чиновници. Те просто се появяват масово с пушка в ръка около служебната резиденция и след няколко часа конна процесия любезно съпровожда бившия управител по посока на заспалите равнини, където опитомени хора купуват готови цигари от лицензираните магазини на турското Regie.

Преди няколко години един непривично предприемчив турски чиновник е съставил труд, който описва себе си като Годишник на Косовския вилает. Той съдържа статистики за населението и за данъчните приходи на всеки град и окръг в провинцията. Той отдавна е остарял, тъй като с отминаването на годините само датата на корицата бива променяна. Има обаче едно нещо, което никога не е изпаднало от актуалност. То е свързано с областите около Джаковица и Печ, за които правдиво е посочено на една празна страница, че „никакви достоверни статистики още не са публикувани“. Простият факт е, че Джаковица и Печ не плащат никакви данъци и не предоставят никакви военни набори за турската армия. В един момент изглеждаше, че всичко това ще се промени и в 1903 г. имаше сладкодумни пророци в официалните среди, които предполагаха, че след резкия бунт Албания е усмирена и реформирана. Беше бурно време. Дори и железницата беше забранена за ползване на европейците и само с една хитрост, върху която е благо-разумно да хвърля булото на неизвестността, аз успях по време на едно кратко отсъствие на Хилми паша от Скопие да проникна в Призрен. Местните клатеха глави и говореха за пътуването като за невъзмож-

на авантюра. Бяха минали дванадесет месеца, откакто европейец беше ходил там и той бе отишъл с влака на двама консули и с кавалерийски ескадрон за охрана.

Напуснах Скопие с големи очаквания. Какво ли не би открил човек в един тайнствен район, тъй странен както Арабия, тъй изолиран както Судан? Не бях разочарован. Станах свидетел на две чудеса. Видях Албания спокойна и открий една турска версия за ставащите събития, която беше по същество вярна. За миг Призрен бе като който и да е друг град в Европейска Турция. Беше монотонен и спокоен на външен вид. Албанците, които до преди два месеца никога не пресичаха пътя, без да метнат на рамо пушките си, се разхождаха невъоръжени. В града нищо не напомняше на човек, че е в страна, където никой странник не смее да ходи сам – освен, разбира се, ако случайно не погледнеш зад себе си, слизайки по някоя тясна тайна уличка, и не забележеше някой албанец да се изплюва тържествено на земята, за да изрази неговдованието си от неговото присъствие. Наистина бе имало „нещо като война“ в Албания. Наистина беше станала битка край Джаковица. Албанците наистина бяха малко или много усмирени и за момента бяха приели „реформите“.

Три месеца преди това, когато ние в Европе внезапно разбрахме, че съществува Албански въпрос, понеже един нещастен руски консул бе убит в Митровица из града е имало нещо като две хиляди въоръжени албанци, а незначителният турски гарнизон се е чудел на коя страна е по-благоразумно да се бие. И тогава седмица след седмица преданите и окъсани полкове от Мала Азия са започнали да пристигат. До май е имало тридесет батальона в бойна готовност. Това не е била обикновена операция. Султанът не е рискувал войските си в малки подразделения. И когато тридесетте батальона са дошли в Призрен, на мъжете от албанските кланове не е останало нищо какво да направят. Те благоразумно са се завърнали в селата си и са оставили своите пушки по домовете си. Това несъмнено е било унижително, тъй като младият албанец гледа на пушката си така, както нашите предци са гледали на мечовете си; тя е знак на благородство, ако не и на мъжество, а още повече в този климат тя е доста по-необходима и от облеклото. Но в крайна сметка в Призрен не е имало особена нужда да се оказва съпротива. Тридесетте батальона не са пречели на никого и никой не е пречел и на тях. Вярно е, че двадесет души са били задържани, но понеже само трима

от тях са били значими личности, произшествието трудно е могло да бъде представено за *casus belli*. Тридесетте батальона са си починали, изпълнени с гордост, и скоро са се отправили към Джаковица.

Джаковица презира Призрен. В Призрен има две европейски фамилии, докато земята на Джаковица е още чиста. Съответно Джаковица е решила да се отдаде на пасивна съпротива. Цели пет дни пазарът е бил затворен, което на Изток е най-смъртоносният акт на неподчинение. Тридесетте батальона и техните трима паши седнали, кършейки ръце, докато телеграфът работел. Тримата паши, не били единомисленици – защо иначе ще ги е имало? В турските армии винаги има трима паши – един да предлага, един да се противопоставя и един да телеграфира в Константинопол. Ден след ден тридесетте батальона седели бездейно. Ден след ден магазините били затворени. А Константинопол предупредил да се действа дипломатично. Не трябвало да има никакво насилие, никаква необмислена припряност, понеже албанците не са неверници. Най-накрая обаче дошла заповед, разрешаваща на тримата паши и на тридесетте батальона да изискат от джаковските албанци в името на султана да отворят магазините си. На шестия ден магазините били надлежно отворени и в името на султана те изложили отново на дневна светлина и пред очите на войската на Негово Величество превъзходния контрабанден тютюн, с който областта така оправдано се слави. Това било началото на края. Албанците по бърдата погледнали на наложеното със сила отваряне на дюкяните като на обявяване на война и пристъпили към организирането на засада за един кавалерийски патрул. Нещо като тридесет войници са били убити и тогава най-накрая турците започнали да действат сериозно. В продължение на ден имало бой. Албанците били разположени по хълмовете, а турците ги атакували с артилерия. В края на деня албанците все още държали своите скали и всяка страна била изгубила между осемдесет и сто души. После дошли нови дни на бездействие, през които турците се задоволили с разрушаването на деветдесет средновековни кули (куле). Тези куле играят важна роля във феодалната организация на Албания. Само един богат главатар може да си построи куле. Понеже е богат, той трябва да е бил и безскрупулен, а понеже е храбър, той става водач. Да разрушиш кулата му, е равносилно и в известен смисъл на това да отслабиш неговата власт. Междувременно обаче турски подкрепления са се приближили от Печ и албанците са рискували да бъдат нападнати по фланга. Те не са имали командване или организация,

а храната и боеприпасите им са били почти изхабени. Ден подир ден те се топели и когато накрая тридесетте батальона настъпили, хълмовете били изоставени. За тази година не е имало повече сражения. В Митровица, където около деветстотин души от племената се били опитали да шурмуват моста срещу турските оръдия и пак в Джаковица, Албанците решили, че са направили достатъчно за честта си. Те познавали турците твърде добре, за да приемат заплахите им за постоянна окупация и редовно управление сериозно. Но във всеки случай на тях им е липсвала организацията, нужна за една продължителна кампания. При призовката на своя главатар, всеки мъж се е отправил към мястото на срещата, носейко толкова патрона, колкото е можел да вземе със себе си. Когато те са били изразходвани, той не е можел да направи нищо повече. Албанците изглежда са неспособни на дългогодишните приготовления, които предшестват един български бунт. Те не събират арсенали и не трупат складове боеприпаси. Техните въстания по тая причина са стряскащи, но кратки авантюри и ако турците успеят да оцелеят до момента, в който всеки мъж е изстрелял патрондаша си, те могат да се порадват на своя триумф – до следващата пролет.

И така за един сезон реформената комедия продължи. Под личното наблюдение на Хилми паша празните страници на календара за Косовския вилает постепенно се изпълваха и бяха изготвяни прекрасни списъци, показващи колко тези диви окръзи трябва да платят като данък върху добитъка и колко военни набори трябва да предоставят, за да докарват до отчаяние турските офицери.¹⁶ Вилаетският бюджет показва как благата на цивилизацията са били пропилены с разотчителна ръка в тези диви райони. На половината път до Призрен срещнахме един инженер грък. Той бе културен човек, учил във Виена, и с радост спря да поговори с нас и да разкаже историята си. Беше шест месеца на турска служба. Беше пратен в Шкодра да инспектира пътищата – лоша турска шега. Изглежда той всъщност бе пратен на откривателско пътешествие да търси мостове, но въпреки че бе обграден от силен турски ескорт, албанците му забранили да продължи нататък. Четири

¹⁶ Името, с което албанците описват своите турски офицери, е твърде неподходящо да се отпечата. Нека бъде достатъчно да кажа, че в него диша арогантна презрителност. Резултатът е, че един албански полк по време на война или революция постъпва така, както намери за добре. Чувал съм европейски свидетел да описва как албанските наборници, заети в Одрин по време на миналото въстание, вместо да маршируват, са яздели наоколо в реквизирани файтони.

месеца по-късно той бил прехвърлен в Призрен. Казали му, че след седмица пътят от Призрен до железницата във Феризович ще бъде поправен и той тръгнал да я инспектира. Дест на сто от македонските приходи, така и бе казал Хилми паша, бяха заделени за поправката на пътищата. Нещо действително беше свършено. Два месеца преди нашето посещение пътят е бил вид дъждовно корито, криволическ междy скали и потоци. След грижливо наблюдение успяхме да открием в протежение на няколко мили опасни клинове, набити по средата на пътя в интервали по триста крачки. Това бяха реформите. Човешката ръка, без съмнение, бе оставила отпечатъка си върху дъждовното корито и когато воловете се препъват в клиновете, а колелата се чупят на тях, местните хора благодарят на Европа за тоя си късмет. Що се отнася до гръцкия инженер обаче, той беше видял достатъчно. Беше се уморил да чака следващата седмица. Парите и работната ръка за поправката напътя не се задаваха и той бе тръгнал на път за Скопие да депозира оставката си. Той ми изглеждаше като типичен случай за това какво турците са направили в тези албански райони, за да осъществят реформите. Те се хвалеха, че са прочистили жандармерията от нейните най-лоши представители. Нейните редове всъщност бяха набирани от по-предприемчивите обирджии в областта. Неколцина от онези с лоша слава бяха уволнени. Те вече бяха почнали да се завръщат. В продължение на една-единствена разходка из Призрен му бяха показани двама жандармеристи, всеки от тях известен убиец, които са били отстранени, а след това назначени отново. От друга страна, много малко християни бяха приети в редовете на жандармерията. Задължен съм от честността да кажа, че някои предпазни мерки бяха взети за осигуряване на тяхната безопасност. Те прекарваха деня си, затворени в полицейския участък да не би да ги видят албанците, а когато се връщаха в домовете си през нощта, не им се позволяваше да вземат пушките си със себе си, както правеха техните другари мюсюлмани. Смяташе се, че албанците ще се почувстват по-малко оскърбени, ако тези полицаи гяури ходят безвредни и невъоръжени. Неверник да носи пушка и да арестува някой правоверен, би било нетърпимо. И ако най-накрая албанците нападнеха беззащитните жандарми, докато те се прибираха в домовете си, щеше да има най-малкото кръвопролитие. От известна гледна точка този отказ да се въоръжават новите попълнения може да се разглежда като хуманитарна мярка.

Връщайки се през Скопие близо година по-късно (април 1904 г.), аз научих неща за продължението на тази любопитна глава в истори-

ята. Първият опит да се наложи данъчно облагане и военен набор за сметка на гегите от Джаковица и Севера, бе довело още веднъж до въстание, този път по-широко и по-опасно. Дебър се бе вдигнал също и ако турците не бяха показали забележително стратегическо умение, предотвратявайки обединението на силите от този район с бунтовниците в Люма и Джаковица, те може би е щяло да се изправят пред по-сериозно въстание. На практика значителни турски сили под командването на Шакир паша са били обградени близо до Джаковица и не са имали друг изход освен капитулация, ако Шемси паша не е дошъл от Скопие начело на страховита армия. Последвалите преговори са завършили със съществен успех за албанците. Турците не са били твърде съгласни да се откажат от правото си да събират данъци и да взимат наборници в Горна Албания, но са се съгласили да отложат тези неприятни действия за две години – срок, който е доста вероятно да се окаже равносителен на Видовден. Турците, разбира се, са принудени в подчинение на Австрия и Русия да продължават да показват, че правят реформи и от време на време някои сръбски християнски жандарми са приемани. Достатъчно ясно е обаче, че ако тези опити започнат да изглеждат твърде сериозни или твърде настойчиви, албанците ще се надигнат отново.

Малко трудно е да се обяснят мотивите, породили тези албански надигания. Когато един българин взема в ръка пушка, апелира към съчувствието на Европа, позовава се на светостта на Берлинския договор и казва, че иска свобода и автономия, реформи и конституция, ние мислим, че знаем какво той има предвид. Той използва ключовите думи на Западна Европа и отношението му към нас е почтително. Албанците обаче се опълчиха срещу Европа. Те започнаха кампанията си, убивайки г-н Стербина, руския консул в Митровица, а целта им изглежда бе да протестират срещу реформите. Разбира се, ако не погледнем по-навътре под повърхността, тяхното движение не заслужава много съчувствие. То изглежда нескрито реакционно и Европа има някакво оправдание да предполага, че те са по-големи фанатици от самите турци. Водачите им също са хора от старата школа, главатарии, които средният балкански християнин описва без колебание като „разбойници“. Вярно е, че някои от тях са се издигнали чрез плячкосване. Един разбойник или успял „селски пъдар“ често ще се оттегли с приходите на своите грабежи, ще си построи средновековна крепост и ще тероризира околността. Районът му се превръща в Алзация, убежище за всеки отчаян разбойник, а той не сключва никакви договори

за екстрадиция. Турците са приели за своя политика да му се подмазват. Вчерашният грабител по друмищата днес е награден с орден и пътят км униформи и служби е отворен. Той се превръща във върховен управник в своята малка територия. По негово оплакване областният управител (каймакамът) е освобождаван, а ако обедини сили с неколцина от събратята си „вождове“, той може дори да се надява, че ще премахне от поста и един валия. Свободен е да граби, свободен е да убива, свободен е да богатее. Никой християнин не смее да се оплаче против него, понеже местните чиновници са негови креатури. Ако той има някое нареждане, нужно е само да изпрати клисаря из града, за да го разгласи на висок глас на хората. Когато вървеше слух, че руски консул ще идва в Митровица, главатарят Иса Болетинац изпрати своя разсилен да бие на всеослушание барабана по улиците на града, викайки „Аз, Иса Болетинац, забранявам на всекиго в Митровица да дава къщата си на руския консул, а ако някой го направи, още по-лошо за него“. По-добрата класа сред тези хора обаче са наследствени вождове от стари фамилии, които са завоювали бойната си слава не с бандитизъм, а с храброст в местните вражди. Иса Болетинац например е прекарал шест години „в планините“, отмъщавайки за убийството на роднина. В хода на един такъв вид кампания един албанец може да играе ролята на бандит, в смисъл че живее на гърба на областта, но целта му е не толкова да граби, колкото да отмъщава. Разграничението може да е тънко. Със сигурност хората зад това движение – Сюлейман Батуша и Иса Болетинац например – са представители на старата анархистична традиция. За някои от тях анархията е даден интерес, за други тя отразява чувството за независимост.

В дъното на душата си албанското движение, както всички балкански движения, е вдъхновено то един националистически идеал и от едно желание за добиване на освобождение от турското управление, а ако носи лика на враждебност спрямо Европа, това е само защото Европа е пренебрегнала Албания с Берлинския договор и защото на практика се е превърнала в закрилница на славяните, с които албанците имат традиционна вражда. Аз често съм се опитвал в разговори с албанци да получа някаква следа за тяхното отношение. Гегите по правило имат твърде малка образованост да обяснят с някаква яснота какво всъщност имат предвид и какво искат. Въстанието е било един инстинктивен изблик. Ако някой може да си представи един гег, достатъчно примитивен, че да споделя възгледите на Болетинац и неговите съплеменници и достатъчно образован, че да ги изрази ясно, той

би обяснил националните си нагласи горе-долу по този начин: „Ние албанците,“ би казал той, „сме изначалната и автохтонна раса на Балканите. Славяните са завоеватели и пришълци, дошли едва вчера от Азия. Що се отнася до българите, те са монголско племе, което няма работа в Европа. Руснаците може и да наричат себе си европейци, но когато техните консули дойдат тук и господарски размахат нагайките си, забелязваме малките им очи и високи скули и чувстваме, че те също са татари. Сърбите под управлението на техния Цар Душан са завладели областта, която са имали безсрамието да нарекат „Стара Сърбия“. Те са се заселили там и са ни изгонили замалко в нашите планини. Но малко по малко ние сме си възвърнали своето. „Стара Сърбия“ е албанска отново днес, както е била винаги и винаги ще бъде. Вярно е, че е останало едно сръбско малцинство, закриляно от Русия. Тя даже е пратила шепа руски монаси от Света гора да държат свещения за сръбите манастир в Дечани. Защо тя защитава нашите наследствени врагове? Защото те са славяни. Тези така наречени „реформи“ не са нищо друго освен средство на панславянския заговор. Защо Русия ограничава вниманието си върху Косовския вилает, докато не прави нищо за Янинския и за Шкодренския? Защото в Косово има славяни. Защо тя не прави нищо, за да ни помогне за нашите училища и езика ни? Защото ние не сме славяни. Тези реформи са предназначени в полза на славяните. Защо тогава ние да им се подчиним? Русия ви казва, че трябва да има християни в жандармерията, а вие си въобразявате, че ние сме фанатици, понеже ѝ се противопоставяме. Въпросът въобще не е между мюсюлмани и християни. В нашите редове имаше стотици албанци католици, когато се бихме при Митровица и Джаковица. На дело, когато Русия казва, че трябва да има християни в жандармерията тя има предвид сръбски християни. Когато дойде време за набиране, на жандарми християни, кого препоръчаха руските консули? Те събраха всичките си шпиони, своите агент-провокатори, най-безславните оръдия на славянската пропаганда, и принудиха турците да ги сложат в униформи и да им дадат пушки. Ще позволим ли на тези хора да ни управляват? Що се отнася до Австрия, всички знаем, че мечтата ѝ е да анексира Албания и че тя също е славянска сила. Консулите ѝ никога не са немци. Те са винаги или чехи, или хървати, или поляци. Нашата програма е Албания за албанците и ние не възнамеряваме да се подчиним на никое чуждо владичество и със сигурност не на това на славяните. Ако турците немогат да ни предпазят от панславизма, тогава ние сме напълно подготвени да се сражаваме с турците. Ние никога

не сме приели тяхното иго. Запазили сме нашите обичаи, нашия език и нашата независимост по места. Никога при това не сме плащали данъци. Ние сме се били като доброволци на султана във всяка турска война – при Плевен, както и при Домокос – но никога не сме носили турска униформа и не сме приемали робството в казармите. Вие се представяте за приятели на критяните и българите, когато защитавате тяхната свобода. Защо желаете да наложите турското иго на нас? Това е, предполагам, понеже ние не сме славяни или понеже тъй много от нас са мюсюлмани. Това е вашата толерантност. Не, ние не искаме реформи. Предпочитахме свободата.“

Моят въображаем албанец казва някои неща, които са абсурдни и други, които са верни. Човек трябва да погледне зад думите. Не срещу реформите се надигнаха албанците, а срещу затягането на турския контрол и замесената по-отдалечена заплаха от господство на Австрия и Русия. Европа направи нещо чудовищно, като повери съдбата на Македония на две заинтересовани Велики сили. И Русия, и Австрия са пристрастни в Македонския хаос. Поколения наред те са заети със свои собствени пропаганди, подпомагащи интересите на една народност срещу друга, за да осигурят своята собствена позиция и подготвят бъдещите си претенции. Беше абсурдно да се предполага, че те могат да играят ролята на безпристрастни арбитри. Албанците говорят истината, когато настояват, че те самите заради своя брой са до съкрушителност преобладаващото население на „Стара Сърбия“, но дотолкова, доколкото те се показват неспособни да зачитат тежестта на сръбското малцинство, те разбиват своето естествено право да управляват.

7. Стара Сърбия

Призрен е разположен на ниското подножие на по-големи планини. Стръмните му улици – с блъскащия се поток, сенчестите туфи *porlar*, прохладните градини с рози на дервишките манастири, строите джамии и тайните, почти превърнати в замъци къщи, които рядко излагат и един свенлив прозорец към външния свят – се издигат към порутената турска цитадела на хълма. Това е хълм на спомени и впечатлителни гледки. В краката ти лежи великата косовска долина, където сръбското царство е било разтърсено при първия удар на на-

хлуващите османлии. В далечината на север е тъмната верига планини, която е граница на Нова Сърбия. На запад, отвъд Печ, се издига огромна алпийска стена в пурпурно и бяло, а отвъд нея също е свободата. Това е границата с Черна гора, където още един клон на сръбската раса е запазил себе си и волността. Назад пък лежи великото минало. Една тясна долина върви нагоре към планините отзад – отдясно зелено възвишение, отляво гол чукар, а помежду им, в далечината, сините върхове на Шар даг (Шар планина – бел. пр.). Сред долината се възправя една проста скала и на върха ѝ стои старият замък на цар Душан. Тук той е живял и управлявал, сръбски крал сред сръбския народ.

По някакъв полуироничен обичай тази област, принадлежала някога на Душан пред очите на двете свободни сръбски земи, е позната като „Стара Сърбия“. Това е Сърбия, която е била. Аз дойдох, очаквайки да открия, както човек открива другаде в Македония, население в мнозинството си християнско, живеещо под управлението на малцинство мюсюлмани. Два века назад точно това би открил един европейски пътешественик. Днес сърбите са останка, снижена от преселения, кланета и насилствена промяна на вярата до положението на една трета от населението. В двата окръга около Призрен и Печ няма повече от 5 000 сръбски домакинства, срещу 20 – 25 000 албански фамилии. В цяла Стара Сърбия няма толкова сръбски семейства, колкото има само в Печ и Призрен. В миналото е било другояче. Историята говори за две големи масови преселения от Стара Сърбия. В 1680 г. сръбският патриарх е застанал начело на 100 000 от своите хора, които са счели турското управление за непоносимо, и със своите стада и хергелета, люлки и плугове те се запътили до Карловиц (Сремски Карловци – бел. пр.) в Унгария. Петдесет години по-късно второ човешко множество, наброяващо 30 000, е поело по същия път. Точно най-добрият и родолюбив елемент сред сръбското население е потърсил убежище и иднина в една християнска страна и на практика всеки свещеник от диоцеза е последвал патриарха, за да спаси вярата си. Оставашото сръбското население, без водачи, учители или свещеници, се оказало естествена жертва на турците и албанците. Цели райони, все още сръбски по кръв и език, са прегърнали исляма под острието на меча. Процесът е продължавал в тази забравена област на периферията на Европа дори и в обсега на спомените на настоящото поколение. Преди тридесет години обширният район гора близо до Призрен е бил опустошен, обезлюден и помюсюлманчен. Неговите обитатели говорят само сръбски

¹⁷ и доколкото смеят, поддържат традициите от християнското си минало. Те ще идат до големия манастир в околността на годишния му празник. Жените често ще помолят свещеника да се моли за тях или да им даде светена вода, а някога ще падат възник в църковния двор, за да може свещеникът да стъпи по тях, докато носи причастието, в надежда да получат мълчалив благослов. Ако някога турците си заминат, те без съмнение ще пожелаят да се завърнат към вратата на предците си.

При другото сръбско християнско население на Стара Сърбия от всеки деветима, които са останали, един е забягнал отчаян в свободна Сърбия през последните години. Остатъкът, невъоръжени и без закрила, оцеляват единствено, като встъпват в един вид феодални отношения с някой албански смелчак. Албанецът евфемистично е наречен техен „закрилник“. Той живее на доволно приятелски начала със своя сръбски васал. Обикновено е готов да го защитава от другите албанци и в замяна го изнудва до безкрай в безпределно разнообразни форми. Ако сръбинът има пари, той плаща с пари. Налице е общоприет етикет дори и в разбойничеството. Един прекрасен ден пристига пратеник, носещ малък пакет, който той предава с големи церемонии на селския кмет. Пакетът съдържа може би десет, може би двадесет зърна боб и един патрон, който трака сред тях. Бобените зърна представляват сребърни монети, а ако се иска злато, мястото им се заема от зърна царевица. Патронът говори сам за себе си. Да откажеш, означава смърт. Ако селяните обаче са много бедни да бъдат изнудвани, има други способи за събиране на плячка. Те могат да бъдат принудени да извършват принудителен труд за неопределен брой дни. Даже и така обаче системата е неефективна и закрилникът не идва в нужда. Малко са сръбските села, чиито овце и говеда не са ограбвани периодично – мога да дам имената на типични случаи, ако това би послужило за някаква цел. За две-три години селото остава да тъне в ужасяваща бедност и после с тежък труд купува отново зачатъците на стадо само за да го изгуби наново след известно време. Опитах се да открия каква е системата на земеползване. Въпросите ми като правило се посрещаха с усмивка. Системата на земеползване в тая област, където Коранът и пушката са единственият закон, е това, което албанският главатар реши тя да бъде. Сръбските селяни, деца на земята, са изполичари по своя воля, изложени на всички капризи на своите местни завоеватели.

¹⁷ Въсъщност гораните говорят на македонско наречие – бел. пр.

ли. Година след година албанците от планината безчистват в равнината и година след година сръбските селяни изчезват пред тях. Гладът, нуждата и болестите са естествените спътници на това всекидневно потисничество. Човек може да съди за размерите на бедността в тая област по факта, че надницата възлиза средно на пет-шест гроша – да речем три английски пенса. Около Скопие тя е десет пенса, а Скопие е беден град. Но от друга страна, ако труд може да бъде предоставен за нуждаещия се от някой господар, който трябва само да си поиграе със инкрустирания пистолет в своя пояс, пазарната цена е неизбежно ниска. Децата растат полугладни и едва облечени, а последицата, както ми казаха докторите в Призрен, е учудващата честота на белодробните болести и анемията при този превъзходен климат с неговия свеж планински въздух, чистата му вода и щедро слънце. Човек е леко склонен да мисли за Албанския въпрос като за интересен дипломатически проблем, въодушевяваща етнологическа плетеница. Мен ме потресе с друга светлина в един пазарен ден, когато селянките пристигнаха запъхтени, с бебета на гръб, а около техните хилави фигури сбирка парцали, които едва задоволяваха нуждата за благоприличие. Попитахме ги какво са донесли за продан. Тук половин дузина яйца, там дузина. А цената? Половин пени парчето, може и по-малко. А откъде идваха? Имаше някои, които бяха дошли от село на десет или дори на петнадесет мили. За да продадат няколко яйца за три пенса, тези сръбкини бяха извървели почти двадесет опасни мили. Това е единственият им шанс да преживеят. Трите пенса ще купят торба *indian meal*, която ще храни семейството няколко дена, като се добавят към него лук и дивитреви. А до следващия пазарен ден ще има още яйца за продан, ако светците са милостиви – ако, разбира се, някоя гладна и неполучила възнаграждение турска част не мине през селото и не реквизира малкото кокошки, които са застанали между селяните и глада.

Тези жени в своята мизерия и голота са обратната страна на живописната картина на албанското рицарство. При всички мои спомени за бекташката веротърпимост и арнаутския патриотизъм, оградени в образа на прекрасния планински пейзаж – белите снегове на Шардаг, свежи и чисти в летния ден, когато ги прекосихме, неговия студен, оживителен въздух, алпийските му рози, склоновете му със синец и незабравки – с болка осъзнавам, че съм посетил най-нешастния край на Европа.

8. Бъдещето

За бъдещето на Албания е трудно да се пише с някаква доза увереност или лекота. Тази надарена и интересна раса се е пробудила твърде късно и съществува опасението, че ще я споходи заплахата за иднината ѝ, преди да е имала времето да се подготви за свободата. Тя не е спечелила никакво дипломатическо признание, а младите държави, които я обграждат, гледат на нея като на законно наследство. Гърция изявява претенции за Епир, а Сърбия за Косовската долина чак до планините, издигащи се зад Призрен, докато Черна гора, особеното протеже на руските царе, също храни своите амбиции. Разпокъсана между тези чужди страни, Албания би последвала по пътя на Полша и мечтата ѝ за национално битие би изчезнала, преди да е почнала да вдъхновява. Извън кръга на тези дребни съперници стоят Италия и Австрия, и двете нетърпеливи да получат дял, ако не и всичко. Наистина единствената надежда, която изглежда допустима, е, че сред толкова много претенденти най-лесното и най-безопасно решение може в края на краищата да се окаже автономията на национални начала.

Претенциите на Гърция спрямо Епир почиват на неприкрито объркване. Християнското малцинство в Долна Албания може да е православно по вероизповедание, но не гръцко нито по език, нито по народност. Все пак трябва да се признае, че едно завземане на Епир от гърците не ще бъде безспорно зло. Налице е многобройно население, което е все още гръцко в симпатиите си и гръцко според културата си, доколкото я притежава. Голям брой мюсюлмани без съмнение ще се завърнат към вярата на бащите си при което и да е християнско управление. След две поколения Епир ще бъде толкова гръцки, колкото Атика е днес. Защото по-голяма част от населението на Северна Гърция е без съмнение албанско по произход. Добавянето на толкова голям албански елемент към гръцкото кралство, от друга страна, би разводнило още повече неговия елински характер и вероятно албанците ще бъдат достатъчно силни да принудят гърците да покажат някаква неохотна толерантност и дори да признаят закъсняло техния език. Главното възражение на това решение обаче е, за мен, че то ще загуби от Албания най-напредничавия ѝ и просветен елемент. Една Албания, включваща Епир, вече би съдържала значително население със сравнително високо ниво на цивилизованост, на което може да се разчита, че ще даде закваска за цялата маса. Лишена от епиротите, Ал-

бания би била малко княжество на диваци, чийто напредък към ред и образование би бил непоносимо бавен.

Аргументите за една сръбска анексия на север са едновременно по-силни и по-слаби. Докато в Южна Албания няма значително гръцко население, на север има многоброен сръбски елемент. От друга страна, между сърби и албанци съществува традиционна вражда, която би направила мирното управлене на областта под сръбска хегемония повече от трудно. Гръцкият гений буди някакво чувство на подчиненост и въодушевление у южните албанци. Той е цивилизоваща сила. Може да се позове на един дълъг и често приятелски диалог, а за хвърляне на мост вече е налице голямото население от елинизирани албанци, установило се в сегашното гръцко кралство – население така лоялно и напреднало, както което и друго в гръцкия свят, а още повече и допринесло повече от нормалния си дял за лаврите на модерния елинизъм. При сърбите е доса по-различно. Те никога не са играли ролята на цивилизатори в Северна Албания. Така далеч от това да ги смята за повисокостоящи от него в културно отношение, албанецът се е научил да ги презира и експлоатира като свои вилани.¹⁸ Едно гръцко господство в Южна Албания би изглеждало сравнително естествено и не би означавало преобръщане насила на традиционните навици на мислене. Сръбското управление на север обаче би означавало една социална, а също и политическа революция. Сръбското малцинство, вече установено около Призрен и Косовската равнина, вероятно биха се превърнали в господстваща група и техните новопоявили се и дразнещи претенции ще се струват на албанците особено унижителни и обидни. Тези местни сърби до тоя момент са притежавали живота и имотите си чрез един вид феодална зависимост от своите албански господари. Това те да станат местни управители и представители на властта, закриляни от Белград, би било преобръщане на всички обичаи и оскъбление за всички предразсъдъци. Още повече че сърбите в Сърбия не са успели да примирят своите еместни албанци, както са направили гърците в Гърция. Когато южните предели на сръбското кралство бяха разширени след Берлинския договор, огромният множество сред тези албанци бяха прогонени зад граница и в хода на това е имало масови завземания на къщи и неовъзмездени конфискации на имущество. И двете племена са убедени, че областта е тяхна по право и е трудно да си представим какъвто и да е задоволителен компромис между тях.

¹⁸ Крепостни селяни в средновековна Западна Европа – бел. пр.

Албанците могат да се похвалят с преимущество, че са сегашните владетели. Те формират мнозинството на населението почти на всички места между сръбската граница и планините зад Призрен. Те също са и изконното население и ако човек тръгне достатъчно назад, те могат да разглеждат сърбите напълно оправдано като натрапници и самозванци. От друга страна, Косово е било митрополията и люлката на сръбското царство. В Призрен и в Скопие са били столиците на великия Душан. В манастира Дечани, близо до Печ са били коронясвани сръбските крале и около него е събрано всичко най-свято в легендарните спомени на едно надерено с въображение племе. И техните исторически претенции не привършват със събарянето на Душановото царство от турските нашественици на Косово поле. До края на седемнадесети век Печ е бил все още сръбскот средище, а неговият патриарх е пазел самоличността на националната църква. Може да е вярно, че албанците, които са колонизирали „Стара Сърбия“ в продължение на изминалите двеста години, единствено са възстановявали владението си върху една земя, която е била тяхна, преди да съществува сръбското царство. Методите на тяхното заселване обаче са били онези на грабеж и самоуправство. Макар да са наследили опустошени и незаети земи, точно тяхната свирепост ги е оставила незаселени. Всяко племе има толкова древни и легитимни претенции, а техните отношения са така сложни, че нито едно от тях двете не може да живее щастливо под гоподството на другото. Сърбите не биха могли да се установят без сериозна борба и дълги години на принуда, докато албанците със сигурност ще използват властта си за пълното поргонване на сръбския народ. На сърбите им липсва силата да направят своето управление зачитано, на албанците им липсва цивилизоваността да направят господството си поносимо.

Без администрирането на „Стара Сърбия“ от някоя чужда Велика сила, която може да е само Австрия, изглежда няма поносимо разрешение, освен подялбата ѝ между Сърбия и една автономна албанска държава. Подялбата сигурно би била неесетествена мярка. Областта представлява долина, лежаща между две планински вериги, северната вече сръбска, а южната със сигурност албанска. Не е налице обаче никаква по-голяма река или добре очертана верига от възвишения, разделяща я, която би предложила удобна граница. Ако, от друга страна, се допиташ до интересите на двете населения, най-благоприятният изход от една неловка дилема би бил да се начертае една обикновена грани-

ца някъде под железопътната линия Скопие-Митровица и земята на север да се даде на Сърбия, оставяйки южната половина да бъде включена в автономна Албания. Непосредствената последица несъмнено ще бъде сериозното раздвижване на сегашните населения. Албанците в северната половина вероятно биха отказали да останат под сръбски флаг и мястото им би било заето от сръбски бежанци от южната територия. Ако тази размяна се извърши съзнателно и се ръководи от неутрални комисари, тя едва ли няма да успее да доведе до умиротворяване на областта и до справедливо съчетание между претенциите на двете племена. Главното неудобство ще бъде това, че сръбите ще останат с граница, която ще е трудно да защитават от по-хищните набези на албанците.¹⁹

Давайки Епир на гърците, Стара Сърбия на сръбите и включвайки Дебърско в една автономна Македония, несъмнено ще е възможно Албания да се намали до много скромни размери. Никоя балканска народност освен албанците обаче няма и най-малката претенция към областта, лежаща между Елбасан и Шкодра. Ако тези бедни и рядко населени планини бъдат направени независимо княжество, то би било осъдено на вечна бедност и дивашина без надежда за спасение. Само чрез включването в пределите на свободна Албания на всички земи, населени с албанското племе, многолюдния район на Призрен и Джаковица, както и по-цивилизованата епирска провинция, на нея може да ѝ се осигури по-достойно бъдеще. Предизвикващото въпросителен знак име „Стара Сърбия“ не уточнява никакви права, а гръцките претенции за Епир не почива на никое по-добро основание от преплитането на термините „грък“ и „православен“. Европа е пропаднала в жалостния си навик да не обръща внимание на исканията на мохамеданските жители на Европейска Турция. Където те са турци по раса и съставляват малцинство от населението, не е тежка грешка да не се отдава значение на тяхното съществуване. Те имат малко национално чувство. Могат да процъфтяват единствено под една назадничавата администрация и мюсюлманска теокрация. Под което и да е християнско управление те неотменно се изселват. Но мюсюлманите

¹⁹ Същият проблем възниква и в Новопазарския санджак, където населението е също отчасти албанско и отчасти сръбско, но въобще не е вероятно Австрия да се откаже от правото на военна окупация, дадено ѝ от Берлинския договор. Ако тя се откаже от тази територия, обединението на Черна гора и Сърбия ще стане възможно, а това Австрия е длъжна на всяка цена да предотврати.

албанци са напълно различен случай. Те съставляват мнозинството на своя народ. Имат горещ, макар и примитивен, национален сантимент. Способни са на напредък и не дължат положението си на благоразположението на азиатския завоевател. Да се лишават от политическо бъдеще заради тяхната хлабаво спазвана вяра и да се набъркват в съдбата на славяни и гърци би било несправедливост, която само злонамереността може да обясни, грешка, която само невежеството може да оправдае.

Автономията се е превърнала в прагматична политика за Албания заради съпреничеството на двете Велики сили, които се стремят към притежанието ѝ остро и непримиримо. Австрия дълго е лелеяла за придобиването на турска територия, а Италия от провала на нейната абисинска авантюра дейно изявява претенциите си. Австрия тръгва с много преимущества. Тя е католическа сила. Дълго се е радвала на протекторат върху албанските католици и в тяхно лице тя има мощна армия от привърженици. Италия, от друга страна, е считана от албанците католици за неблагочестива страна, преследвала и затворила папата. За северните албанци италианците са атеисти, за южняците те са „латини“ и всяко от тези имена служи за възбуждането на неостаряващи и почти непреодолими предразсъдъци. Австрия има още едно предимство със своето богатство, докато италианците са смяни за безпарично племе от авантюристи, които изгарят от нетърпение да експлоатират страната и да изядат минералните богатства, които се предполага, че тя притежава. Очевидният аргумент в полза на Италия, че тя е либерална държава, видимо не тежи толкова пред албанците, колкото би трябвало. Инстинктите им са от монархическо и аристократично естество и те не осъзнават колко много могат да спечелят от щедрата и съчувствваща им италианска демокрация.

Техните мисли са понастоящем така изцяло съсредоточено върху запазването на езика им, че те считат Австрия единствено за приятел, който е признал и е помогнал на тая пропаганда. Вярно е, че Австрия е дала пари за някои от техните публикации и е създала катедра по албански във Виена.²⁰ От друга страна, макар че им подпомага борбите им извън Турция, тя не е направила съвсем нищо, за да ги подкрепи вътре в пределите ѝ. Малък натиск в Константинопол щеше да спаси

²⁰ Италия също е основала катедра по албански език в Неапол, а популярният интерес по отношение на Албания расте.

училището им в Корча. Австрия обаче никога не е знаела ка да покаже интереса си по такъв парктически начин. Тя прави достатъчно, за да ги увери, че под нейно управление те ще се радват на пълната свобода да култивират езика си, но не прави достатъчно да ги цивилизова, да ги развие, да ги направи способни да контролират собствената си съдба. Доколко тя се води от осъзнати мотиви, човек не може да каже, но е близко до ума, че тя може да реши, че е в неин интерес албанците да останат относително диви, напреднали достатъчно, за да желаят да се отърват от турците, но не доволно цивилизовани, за да изглеждат способни да са независими. Понеже, когато дойде катастрофата, която прави невъзможна поддръжката на статуквото, буйността и изостаналостта на албанците ще представляват най-добрите аргументи за една австрийска окупация. Ще се натяква с доста голяма обоснованост, че една автономна Албания ще бъде заплаха за мира на всяка държава по нейните граници и че на албанците им липсва необходимата инициатива за техния собствен напредък. Добрата работа на Австрия в Босна и Херцеговина свидетелства за един най-сериозен успех и безспорно тя има силата и ресурсите, необходими за умиротворяването на една трудна раса. Италия, от друга страна, е непроверена и лишена от опит в управлението на чужди народ, а най-добрите ѝ приятели са тези, които се стремят да я отклонят от пътя на империализма и колониалните авантюри. Що се отнася до самите албанци, те изглежда едва ли осъзнават, че една австрийска окупация ще означава отмирането на всякаква надежда за политическа независимост. Някои от тях са се хвърлили с такъв искреносърдечен ентусиазъм в езиковото движение, че са забравили напълно политическата страна на националността. Други под едно или друго прикритие са приели подкупи или субсидии от Австрия и тази податливост към аргументите на кесията е навярно най-обезпокоителният аспект на националния характер. Без съмнение това е черта на много бедни народи и албанците я споделят със северните шотландски планинци от осемнадесети век, които те в много други отношения, наподобяват по един забележим и твърде обещаващ начин. По-далновидните и интелигентни албанци са възприели една особено опасна поредица доводи. Те казват с известна право, че след десет-двадесет години австрийското управление ще бъде спасение за страната. Австрийците ще направят пътища, въведат училища и ще избавят дивите племена от техните грабителски навици, техните враждите и техните вендети. Но двадесет години от сега кой би посмал да пророчества, че Австрийската империя ще съ-

ществуват все още? Тези, които разсъждават по този начин, знаят достатъчно за европейската политика, за да разберат, че разпадането на Австрия е възможно и дори вероятно. Те обаче не могат да осъзнаят, че Австрия, макар че може да се преобразува и да се поделит, едва ли може да изчезне. Тя трябва да има приемник и наследник и няма никаква гаранция, че една албанска провинция ще бъде в състояние да се освободи от една или друга група, на която Австрия може да се разпадне. Едно унгарско, славянско или немско управление би било дори по-фатално за албанските възжелания от сравнително толерантният режим в сегашната империя.

Колкото и силно обаче да изглежда течението, което дърпа Албания в австрийската асистема, решимостта на Италия да предотврати уголемяването на нейния съперник, трябва все още да се има предвид. Да се направи Адриатика това, което е бил във великите дни на Венецианската република – италианско езеро – е разбираема амбиция. Един торпедоносец може да доплава за три часа от Вльора до италианския бряг и Италия въобще не изгаря от желание австрийците да са на такова близко разстояние. Австрия обаче, която няма друг изход от Фиуме и Триест, е еднакво решена, че Италия не трябва да е безспорен господар на протоците. Доста сигурно е, че всяка от двете Велики сили би водила война, за да попречи на другата да придобие толкова опасно предимство, колкото е владението на албанското крайбрежие. Човек се надява, че това съперничество може да означава поставяне в шах на амбициите и на двете държави. Действително, чува се от време на време, че Италия и Австрия са на едно мнение. Това е, може да се подозира, онова единство, което Франсоа I и Карл V са постигнали преди Павия, когато са се съгласили, че искат Милано. Ако човек избере да е оптимист обаче, достатъчно основание е налице и в официалните изявления. Обръщайки се към италианската камара след срещтата си с граф Голуховски през лятото на 1904 г., синьор Титони обяви категорично, че неговото правителство и това на Австрия са стигнали до разбирателство. И двете са приели да зачитат статуквото, докато е възможно, с уговорката, че когато това стане невъзможно, ще се търси решение в автономията на Албания на национална основа. Със сигурност изглежда няма друг начин да се избегне войната и със същата увереност може да се предрече, че в момента, когато Македония по един или друг начин се освободи от прякото турско управление, за султана ще е твърде невъзможно да държи Албания. Примерът ще бъде твърде

подтикващ, доказателството за турската слабост твърде съкрушително. Албания може да бъде контролирана малко или много от Скопие и от Битоля, но ако тези центрове се отделят, тя ще се превърне във всички практически отношения в отдалечена и изолирана провинция, в която Константинопол няма да може нито да издава заповеди, нито да разполага войскови части.

Автономията прочее е разрешение в обсега на прагматичната политика. Това е също и най-доброто решение. Албанците имат всичко, от което един обединен народ се нуждае. Те вече се обръщат със страстна нетърпеливост към знанието и цивилизацията. Би било трудно да се изтъкне каквато и да е причина защо трябва да им се отказва правото на самоуправление, което е било допуснато и за гърци, и за сърби, и за българи. Те със сигурност не са по-примитивни, по-диви или по-буйни от своите съседи, черногорците, преди едно поколение. Австрийското управление, няма съмнение, би им дало материално благополучие, но без подтика на свободата и без образование, което само независимостта може да предостави. Напредъкът им несъмнено би бил бавен, но те не се превръщат в лениви левантинци заради буквите и аз мисля, че след едно поколение ходене на училище те ще бъдат, благодарение на тяхната енергия и традиции на лична чест, в някои отношения най-обещаващото племе на Балканския полуостров. За някакъв усложнен конституционен режим те са несъмнено непригодни, но племенните им институции почиват върху една възхитителна традиционна система на местно самоуправление, която може да бъде възприета без много изменения. Да се избере подходящ княз, няма да бъде лесна задача, но когато той е веднъж избран, той ще открие народ, чиито феодални инстинкти ще го предразполагат да му се подчинява.²¹ Да се въведе ред

²¹ Вече са се появили двама претенденти. 1. Маркиз Аладро твърди, че произхожда от семейството на Скендербег. Той е испанец с известен дипломатически опит, богат и малко напреднал с годините. Поканен от албански представител да покаже доказателства за произхода си от Скендербег, той е отговорил, че не храни симпатии към подобен вид „византизъм“. Изглежда, че всъщност последният потомък на Георги Кастриот от мъжки пол е бил убит при Павия. Маркиз Алдадро трудно може да се счита за сериозен кандидат. Неговото познаване на балканските условия може да се прецени по предложението, което е направил веднъж, да открие опера в Шкодра! 2. Вторият претендент е някой си принц Алберт Гика, идващ от семейство с албански произход, живеещо от много години в Румъния. То е давало господари (управители) на старите влашки провинции и дипломати на днешното кралство и се радва на княжески ранг в Австрийската

и зачитане на закона, без съмнение ще бъде работа с години, дори и поколения. Принудата на едро би била фатална грешка. Би било възможно обаче да се отбележат отначало някои области като Корчанската долина заедно с по-големите градове, където убийствата няма да бъдат търпени. По-отдалечените и планински райони могат да се завладеят постепенно. Училища обаче трябва да се основат навсякъде и трябва да бъде разбрано, че учителите не трябва да се използва за мишени при обучението по стрелба с пушка.

Висшето образование трябва да бъде направено задължително за благородничеството и доста може да се постигне, поощрявайки бейовете под един или друг претекст да се запознаят с цивилизацията чрез пътуване в Европа. Направата на пътища и внимателната им охрана с нарушаването на изолацията на по-дивите кланове, ще послужи едновременно за смекчаването на техните нрави и за създаването на

империя. Принц Алберт е сравнително млад мъж с добри маниери и съмнително минало, който говори безупречен френски, но не знае и дума на албански, нито пък елементите на албанската география. Той е избран за почетен председател от един от многобройните клубове на албански имигранти в Букурещ и единствено по силата на тази обществената почит позира в европейските хотели като предводителя избраник на албанския народ. Говори, че лично ще влезе в Албания и ще развее знамето на бунта. Ще видим.

Претенцията му е интересна само доотолкова, доколкото програмата му предвижда съюз между влашкото и албанското дело. Той в действителност настоява, навярно без никакво основание, че има подкрепата на Консервативната партия в Румъния и затова може да бъде подпомогнат от румънската пропаганда в Македония и Албания. Скромната му мечта е една влахоалбанска държава, обхващаща всичките пет вилаета на Албания в Македония. Власите обаче не са нито многобройни, нито военолюбиви, нито единодушни, а са и твърде предпазливи, за да се вдигнат в подкрепа на една такава химера като тази. Що се отнася до албанските главатари, човек не може да ги види как приемат предводителството на един денационализиран авантюрист от Букурещ.

Фамилията Хедивал от Египет може, ако притежаваше някой младеж с характер и качества, да изяви претенция с известен резон, доколкото Мохамед Али, основателят на династията, е бил албански наемник. Но никой член на фамилията не е показал до този момент какъвто и да е практически интерес по отношение на Албания и не е направил нищо да подпомогне националната пропаганда. Общо взето най-добре би било да се потърси принц от някоя владетелска фамилия в Европа. Той не трябва да е славянин, тъй като предразсъдъците на албанците спрямо славяните са твърде неизкореними. Добре е да не е католик, тъй като ще има така много православни поданици, които са учени да считат латините за по-лоши и от турците. Един протестант вероятно би бил най-общоприемливият кандидат.

чувство за национално единство. Простата забрана да се носи оръжие сама по себе си ще произведе революция в маниерите. И създаването на добра жандармерия няма да се окаже трудна задача. Верността на албанците би трябвало да ги направи отличен материал за една полиция. Главната трудност ще бъде финансова, понеже по-дивите племена не обичат прякото облагане с данъци и употребяват малко вносни стоки, на които може да се сложи мито. Феодалната структура на албанското общество поставя в ръцете на един умел и привлекателен водач мощен лост. Ако посредством съда и училището успее да разпространи сред благородничеството ентузиазъм по отношение на културата и облекения в ред напредък, целият народ трябва да последва примера му.

Обръщането на замевладелческата класа в исляма е повлякло към вероотстъпничество мнозинството от племето. Една противоположна стъпка сред тях към цивилизацията би имала не по-малко значителни резултати. Достатъчно сигурно е, например, че под властта на един християнски принц огромен брой албанци биха се завърнали към християнството – една промяна, от която жените при всички случаи биха имали много какво да спечелят. Човек се надява също, че бекташизмът, облекчен от необходимостта да се съобразява външно с исляма, може да се развие в независим култ, чиито черти ще са човечността и търпимостта. Много близо до ума е, че това странно и надарено племе, чието съзнание така дълго е стояло бездейно сред самотата на своите бели планини, може все пак да допринесе с някой нов и оригинален елемент към европейската цивилизация. Съотечествениците на лорд Бийконсфийлд, върху когото лежи отговорността за запазването на турското управление в Европа в продължение на тридесет години вълнения и застой, трудно биха могли да се разтоварят от дългата си към подчинените народи на Балканите по по-добър начин от този да помогнат на албанците в борбата им за образование и еманципация. Нещо би могло да се направи понастоящем, за да им се помогне с училища и дори, може би, да им се осигури възможност да определят своята съдба на свобода.²²

²² Ако някога се създаде автономна Албания, образованите албанци, сега разпиляни в Румъния и Египет или държани в нещо като служебен затвор в турската армия и администрация, без съмнение ще се върнат, за да застанат начело на своите съотечественици. Между тях има хора, с които всяко племе би се гордяло. Не мога да сторя нещо по-добро от това да цитирам няколко пасажа от писмо,

стигнало до мен преди няколко дена, от един приятел албанец, номинален мохамеданин, който заема висок пост в турската армия. Като военен комендант на някакъв гарнизон в Мала Азия по време на арменските кланета, разполагащ със широки граждански правомощия, той е спечелил златна репутация със своята толерантност и щедростта си. Писмото служи, за да докаже колко малко тези хора, дори когато са турски служители, споделят нагласата на средния турчин. То също показва какво културно равнище тези албанци често успяват да постигнат в Турция, макар и да са лишени от европейски училища и рядко в състояние да придобият някоя книга, която третира сериозни въпроси на съвременната духовност.

„Отдавна чаках възможност да Ви пиша и да се изкажа пълно и открито за положението и съдбата на народите на Изтока, които стечението на събитията е поставило в постоянен конфликт заради различията, произлизащи от религия, обичаи, политически интереси и историческа традиция. Те нямат засега закрилник, който да е едновременно либерален и строг, способен да задоволи техните национални тежнения по такъв начин, че да примири техните остри разногласия. Османската империя, бъркайки собствените си интереси, упорства в своята система на потисничество и деспотизъм, отхвърляща европейските съвети, неспособна на никаква промяна заради вродените си пороци, обществени и политически. За момента тя изглежда неспособна да запази целостта си или да се събрази с изискванията на модерните принципи. Тя предпочита да бъде подложена на сериозни мерки на намесителство, които раняват достойнството ѝ, пред това да въведе по собствена воля реформи, които са необходими колкото за нейното оцеляване, толкова и за добруването на подвластните ѝ народи.

„Албанците, християни и мюсюлмани, с векове са проливали кръвта си за честта на империята – планинците католици винаги са се сражавали под знамената на своите водачи срещу руснаците, сърбите и черногорците и военната история на империята е пълна с примери за героизма на тези смели войници. За да се отблагодари за тая служба, империята е постановила потушаването с най-византийски способности на усилията за култивиране на техния език, първото сред интелектуалните права на човека. Вие ми казвате, че ще се опитате да създадете интерес спрямо Албанския въпрос в Англия. По този начин, драги приятелю, ще извършите едно човечно дело. Всеобщото добруване зависи от освобождението на всеки клон на човешкото семейство. Онези, които са начело на цивилизацията, имат задължението да поощряват по-изостаналите си събратя. Истината ще излезе наяве от океана на тайнствеността само чрез най-високото развитие на най-големия брой хора. Преди всичко нещастните албанци са най-старите синове на европейското семейство. Забележителното подобие на албанския език до санскрита доказва, че те са най-ранните преселници от арийската раса, заселили се в Европа. Потомците на древните пелазги не са лишени от интелигентност, от смелост, от сила и независим характер и въпреки че ислямът е завзел Албания, моралът им е останал непокътнат. Тяхното помюсюлманчване само е променило вярванията им, от вяра в Св. Троица във вярване в Божието единство, но пороците на исляма, многоженството и робството никога не са заразявали

албанците. Османското завоевание не е било способно нито да пороби, нито да развали техния несломим дух.

„За да се издигнат до равнището на своите европейски събратя, албанците не се нуждаят от нищо друго освен от светлината на модерната наука. Правото да развият езика си ще бъде мярката на тяхното освобождение. Английската дипломация, помагайки на албанците в тази законна посока, ще направи услуга, достойна за своето признание и славата, която носи за безпристрастното си човеколюбие. Албанците са достатъчно щедри, за да са во веки веков благодарни на своя благодетел. С даването на права за албанците английската политика може да сложи край на нескончаемите усложнения на Изтока. Албанците са достатъчно скромни, за да не излагат преувеличени претенции като тези на гърците и българите. Англия, използвайки влиянието си в ползва на автономията на Албания, ще засили превъзходството си в равновесието на силите на Балканите. Тя ще спечели завинаги един елемент, верен на политиката и, казано по-точно, авангард срещу опасното проникване на панславизма на изток. Ние не се противопоставяме на освобождението на нашите съседи от другите раси, но същевременно желаем да запазим естествените си граници. Гърция е намерила естествения си сверен предел. „Стара Сърбия“ не е нищо повече от исторически термин, спомен от ефимерното господство на сръбските царе. Черна гора вече е завзела няколко албански окръга. Македония, в нейните истински граници, трябва да има една космополитна автономия, неутрална и подлежаща на европейски контрол, тъй като тя не притежава отличителен национален характер – всички народности на Балканите са смесени там в миш-маш. Що се отнася до султана, той трябва да се задоволи с нещо като номиналния сюзеренитет, към който вече е привикнал. В Азия той може да намери достатъчно държанки, ласкатели и шпиони да се заслепява с образа на своето легендарно величие.

РЕФОРМЕНИЯТ ПРОБЛЕМ

Беше към края на 1902 г., когато европейската дипломация преоткри Македонския въпрос. Нахлуването на генерал Цончев, последвано от изблика на официално организирани жестокости и бягството на няколко хиляди селяни, бе действително провокиращ инцидент. Неправдоподобно е дипломацията да бе нашироко употребена заради съдбата на селяните, чиито домове бяха изгорени; обезпокояващо беше предоставеното доказателство, че македонският българин след много време се е образовал и организирал до предела, при който се е почувствал в състояние да се сражава за свободата си. Винаги при този предел поробените народи започват да интересуват дипломацията. Докато могат да само превиват гръб под камшика, те не причиняват никакво притеснение и не предизвикват никаква загриженост. Това което се случи в малки размери през есента, можеше без затруднения да се случи в по-големи размери през пролетта, а един македонски бунт, подпомогнат от съчувствието на България, можеше да завърши с предизвикването на война между Турция и васалното княжество и тя на свой ред можеше да въвлече в себе си европейските държави. За известно време в посолствата бе налице значително объркване. Фактите бяха изследвани и подреждани хронологично, на бежанците се оказваше помощ, полуофициалната преса в Русия и Австрия започна да говори за задължение да се предотврати развитието на събитията, а през декември граф Ламсдорф внезапно посети Виена. Русия бе побдителната и инициативната от двете Велики сили. Тя точно тогава празнуваше двадесет и петата годишнина от Освободителната война с чествания на Шипченския проход, при които едно импозантно пратеничество от императора стискаше ръце с тогавашното русофилско правителство на България, докато на остарелия генерал Игнатиев беше позволено да изнесе реч, която възкреси ключовите думи на панславизма на по-ранните поколения. Побратимяването при Шипченския проход беше последвано от още едно събитие. Мадам Бахме-

тиева, умната американска съпруга на руския дипломатически агент в София, организира раздаването на помощи за македонските бежанци, зимуващи в София, и под влияние на новините за жестокости, които със сигурност не кривваха по посока на повече умереност, руската преса започна да проявява отново загриженост за положението на своите поробени събратя по раса в Турция. Има вероятност това да бе едно изкуствено движение, понеже когато България се отърва от русофилския кабинет на Данев и постави на власт едно националистично (стамболовистко) правителство на негово място и македонските българи вдигнаха своя бунт, без да чакат от Санкт Петербург и една дума, която да им заповяда това, внезапна студенина обхвана добродетелните сърца в Русия и рублата не изигра никаква роля за насърчаване на селяните в опустошения битолски район.

Тези поличби не останаха незабелязани от султана. Изглеждаше, че руските интереси на Балканите се събуждат и с надеждата да предотврати една интервенция, той декларира намерението си да въведе реформи начаса. През месец декември 1902 г. той обяви собствена програма за реформи. Тя съдържахше само една важна клауза – оная, с която Хюсеин Хилми паша се назначаваше на поста генерален инспектор на трите македонски вилаета. Междувременно граф Ламсдорф работеше по първия австро-руски план във Виена и съгласието на другите европейски Велики сили бе получено с лекота. Самият план беше слаб и половинчат. Той остана само на книга. Беше разбит от въстанието през август 1903 г. и заменен от Мюрцщегската програма. Той обаче бе възплътил един принцип от жизнено и трайно значение. Признаваше се правото на Австрия и Русия, като двете „заинтересовани“ Велики сили, да изработят план за реформи и да надзирават изпълнението му. Техните консулски служители придобиха привилегировано положение и упражняваха нещо като номинален контрол, наистина неефективен, но въпреки това достатъчен да им гарантира надмощие пред представителите на западните Велики сили. Това означаваше, че четири от шестте Велики сили, подписали Берлинския договор, абдикираха от отговорностите и правата си. За сигурност беше внимателно обяснено, че Австрия и Русия са само „мандатъори“ на Европа, която контролира техните действия и им предава своите правомощия с оглед една специфична и ограничена цел. Такива формални уговорки обаче имат свойството да бъдат загърбвани на практика. Нищо, случило се от този мандат нататък, не може да се сравни по значение с него. В един

момент на припряност и лекомислие западните Велики сили обявиха в крайна сметка, че тъй като нямат интерес, те са и безразлични. Общественото мнение в Англия и Франция беше неосведомено и неорганизирано. Франция на драго сърце бе готова да задължи своя съюзник, официална Англия под управлението на г-н Балфур не изпитваше никакво нетърпение да направи моралното си влияние осезаемо. Фаталният мандат бе даден и гледайки спокойно на силите, които действаха, аз виждам малко надежда, че той ще бъде оттеглен. Между формулирането на първия и втория австрийско-руски план хуманитарно-настроените партии в Англия, Франция и Италия сплотиха редици, съгласуваха действията си и оформиха своите искания. Те настояваха, че съдбата на Македония е европейска грижа, а интервенцията – европейско задължение. Протестираха срещу изоставянето на нейните борещи се народности на хладния патронаж на двама себични и хранещи интереси опекуни. Формулираха план за международен контрол с европейски губернатор като източник на властта. Въпреки присъединяването на лорд Ландсдаун към това предложение обаче, вторият реформен план повтаряше с някои изменения в основни черти първия дотолкова, доколкото признаваше принципа на двойния контрол. По-късно, като войната в Далечния изток и конституционното движение у дома показва пълната неспособност на Русия да осъществи мисията си на Балканите, възникна свежа възможност да се преразгледа нейният мандат. Имаше истина в твърдението, че две Велики сили, ако са единомисленици, искрени и добронамерени, могат да постигнат повече по пътя на едни дълбоките реформи и на бдителния контрол, отколкото тромавият механизъм на Европейския концерт. Събитията доказаха, че Австрия и Русия са мудни, апатични и нерешителни. Грижа ги е единствено за техните имперски интереси, а единият съдружник е изгубил своя престиж и свободата си на действие. Никой искрен човек не може да предположи, че Русия, неспособна да установи ред в собствената си къща, банкрутирала, разгромена и обзета от грижи, може да отдели енергията или да упражни авторитета, нужен за една реформенна мисия в Турция. Кликата около Великия княз е затънала в тревоги, много по-близки на сърцето, отколкото анархията в Македония. Въпреки подновените опити на лорд Ландсдаун, предприети много тихо през януари 1905 г., да постави западните сили в равноправни условия с Австрия и Русия, мандатът от 1902 г. е формално все още в сила и дори е подновен. Очевидно е, че Англия, Италия и неофициална Франция осъзнават фаталната грешка, която са извършили в един момент на

апатия, но тяхната загриженост, макар и действителна, не е достатъчно изострена, за да преодолее продиктуваното от интереси упорство на двете източни империи.

Домогванията на Австрия и Русия до привилегировано положение в Македония почиват на много различни основания. От двете Велики сили Австрия има, мисля, по-оправдани претенции. Железниците са предимно австрийска грижа, макар че не може да се каже, че тяхното благосъстояние е сериозно засегнато от безредието, царуващо под турското управление. Печалбата им не зависи от заработеното, понеже се извлича от гаранциите на километър линия, осигурени от десетъка. Търговията и в Солун, и в Скопие е в австрийски ръце.¹ Човек среща търговски пътници от Будапеща в македонските страноприемници. Местните евреи, които до голяма степен контролират пазара в Солун, с охота установяват връзки със своите единоверци в Унгария и Австрия и този значителен и изгоден обмен е несъмнено застрашен от безредието по същия начин, по който би бил засилен от едно добро управление. Солун е свързан с пряка линия с Виена, а чрез параходите на Лойд и с Триест, така че не може да се отрече фактът, че Македония може да бъде при по-щастливи обстоятелства важен пазар за австрийската продукция. В Скопие и Солун има малки колонии от австрийски поданици; железничарите пък, макар мнозина от тях да са гърци, а някои италианци, се считат като цяло за пионери на австрийското влияние. Консулатите са снабдени с добър персонал и са пълни в по-голямата си част с деятелни и способни хора. Би било трудно обаче да се каже с някаква точност каква е в действителност австрийската политика в Македония. Разбира се, лесно е да се приеме настоящото подозрение и да се вярва, че Австрия се готви скришно, но активно, да окупира западната част на Македония. Българите без съмнение вярват в това и тези изгледи ги пълнят с тежко безпокойство. Нямам съмнение, че по-амбициозните сред младите мъже в консулските и дипломатическите служби хранят такива планове. Дори се намеква, че те понякога стигат дотам, че да насърчават въстаническият елемент с идеята да се провокират толкова сериозни затруднения, щото да се оправдае въоръжената намеса на Австрия. Налице е цяла една оригинална легенда, която би било необмислено да отхвърлим като напълно неоснователна, която свързва и Австрия, и Германия с изкусен план за

¹ Не трябва да се забравя обаче, че 60 процента от външната търговия на Македония, говори се, е с Великобритания.

завземане на Македония. Германия, говори се, цели придобиването на чисто немските провинции в стара Австрия и насърчава Австрия да се овъзмезди, поглъщайки славянския елемент на Балканите. Бях дори уверен от един господин, член на българския кабинет през 1897 г., че са били правени намеци на неговото правителство чрез един германски дипломатически агент, предлагащи подялба на Македония. Дялът на запад от Вардар е трябвало да иде в Австрия, а онзи на изток да бъде анексиран от България. Не мога да изтъкна причината за своя скептицизъм, но въпреки това изпитвам недоверие към тази история – поне в тая ѝ форма. Че отделни хора питаят подобни намерения, е без съмнение вярно. Но цялата политика на Австрия издава една колебливост, несъвместима с каквато и да е съзнателна и решителна политика на анексия. Остарелият император е отрицателно разположен спрямо авантюрите. Нито германците, нито маджарите изгарят от нетърпение да увеличат славянското население, а клерикалните среди навярно не желаят и да се добавя нов православен елемент към империята. Още повече че военната позиция на Австрия е неблагоприятна. Железницата е нейна, но железницата минава през Сърбия. Тя не би могла и да проникне лесно от Босна по линията Митровица-Скопие, тъй като Черна гора и Сърбия ще заплашват фланговете ѝ, а на албанците не следва да се разчита да ѝ помогнат. По море тя е неутрализирана от Италия, която със сигурност ще се почувства засегната от някой опит австрийска окупационна армия да слезе в Солун. Някои остри умове подозират, че тя нарочно е предложила безплодни реформени планове, съзнавайки добре, че те ще се провалят, с идеята, че техният провал би направил една окупация неизбежна. Но също толкова възможно е това, нейната политика да е просто колебаеща се и слаба, понеже е предпазлива и консервативна. Тя не желае да насърчава революции. Тя се ужасява от всеки необмислен напор, който може да се допусне, че ще причини въоръжен конфликт. Тя протака, играе си с реформите и се стреми да отклони кризата точно както всички бюрокрации правят в своите собствени страни, когато са изправени пред искания за реформи, които те едва разбират. Това е слабо и заслужаващо порицание поведение, но то може да е искрено. Най-достовярната теория е, че Австрия въобще няма никаква установена политика в Македония. Няма съмнение, че тя цели поглъщането на Албания. При благоприятна възможност тя вероятно би била също толкова щастлива да разпростре зоната си на влияние върху Западна Македония, но аз се съмнявам, че има доказателство да се подозира Външното министер-

ство, а не лично някои от по-деятелните му агенти, че работи активно в полза на един такъв сериозен план. Защото това, в края на краищата, е значителна амбиция. Солунското пристанище би било огромна придобивка за една Велика сила, почти изцяло лишена от морски излаз. То е направено да служи за оживен разпределителен пункт на някоя велика цивилизация и дори турците не са били в състояние да разрушат неговите естествени преимущества. Под което и да е цивилизовано управление то скоро би съперничело на Марсилия. Като корабоплавателен център то би било още по-неоценимо за Австрия, тъй като е разположено извън италианската сфера на влияние и неговата стойност не може да бъде засегната от една блокада, затваряща адриатическото устие. Може лесно да бъде превърнато в най-голямото пристанище за нуждите на търговията между Азия и континентална Европа и да издигне Австрия до равнището на велика морска сила и господарка на Леванта. Всичко това е твърде ясно и човек няма какво да се чуди, че мечтата за придобиване на Солун се рее във въображението на австрийските патриоти. Трасето между Солун и Виена обаче минава през Белград и Великата сила, възнамеряваща да придобие и да използва Солун, трябва да погълне и завземе не само Македония, но също и Сърбия. Докато крал Милан беше жив, това можеше да стане лесно – той често мечтаеше да влезе в Австрийската империя като нещо като феодален васал – но даже и сърбите да не бяха способни на сериозна съпротива, концертът от Велики сили може би щеше да има какво да каже за едно такова драстично прекрояване на европейската карта. На мода е да се говори за скромните селяни, борещи се за незначителна степен свобода в Македония, като подривен и революционен елемент. Те заслужават това определение много по-малко, отколкото австрийските империалисти, които хранят планове като този. Трябва да се признае обаче, че Австрия не дава израз на оная крепкост и онова единодушие, необходими за осъществяването на една такава програма. Всеки народ в нейните граници има свои собствени егоистични планове. Има немци и чехи, маджари и хървати. Но австрийци няма, навярно с изключение на шепата бюрократи в дипломатическите служби. Тези хора може и да питаят своите амбиции за експанзия и завоевания. За да направиш империя обаче, е нужен народ.

За руската политика е също така трудно да се пише с увереност. Кой прави руската политика? Да се отговори на този въпрос, би означавало да се разплетат интимните и сложни връзки между царя, великите князе и няколко министерства. Има една школа в Англия, за която е

навик да говори за Русия като за единен субект, което изповядва дълготрайни възгледи и работи с удивителна изкусност и компетентност за тяхното осъществяване. Странното е, че Русия храни точно същата заблуда спрямо нас. Това е просто един предразсъдък и преувеличение, израсъл в хода на дългото и непримиримо съперничество. Някои от руските агенти в Македония и въобще на Балканския полуостров изглеждат без съмнение мъже с деятелен и предприемчив характер, които на драго сърце биха подкрепили една политика на териториално разширение и интриги. Войната ни е научила, че бюрокрацията налага само хлабава дисциплина върху своите агенти. Ако човек трябва да съди за руската политика по нагласата на руските консули, със сигурност би достигнал до заключението, до което са стигнали гърците, че Русия все още отдава благоразположение на българите, субсидира революционния комитет, възбужда бунт и цели закрепването на своите позиции в Турция, използвайки кръвните си връзки с местните славяни, за да смаже всички други елементи от населението. Турците ще добавят, че тя неизменно работи за подбиването на техния престиж и подриването на тяхната неподкупност с всякакви форми на морално и политическо унижение, които един безскрупулен враг може да изобрети. Такъв е общоприетият възглед на Балканите и ако човек възприеме чисто местната гледна точка, това е един естествен и неизбежен възглед.² Когато се обърнем обаче към общопознатите неща за публичните нагласи на руското правителство, фактите ни казват една диаметрално противоположна история. То може да подрива

² Популярният възглед на Балканите не е, разбира се, никакво доказателство. В тази атмосфера на интриги и двуличие най-лекото подозрение веднага влиза в обращение като факт и никой местен човек не е така малодушен, че да критикува наличните доказателства. Гърците се отнасят към изказването, че руското правителство подпомага парично българските комитети, като твърдение, което не изисква демонстриране. Същите гръцки журналисти обаче, които разпространяват това обвинение, изповядват и вярването, че активите на Английския помощен фонд са били похарчени за финансиране на въстанието! Един албански агитатор с известен опит веднъж ме уверяваше, че знае за факта, че Борис Сарафов е получил една огромна сума (каза размера) от Санкт Петербург. После каза, че Английският балкански комитет му е дал 50 000 лири! Предполагам, че на първото твърдение не може да се вярва не повече, отколкото на второто. Веднъж раздавах на едни гладуващи села в Крит няколко стотин лири, пратени ми от фонда на покойния уестминстърски херцог. Случи се така, че бях завързал лично приятелство с един-двама руски военноморски офицери в Ханя. Веднага бе прието, че аз съм руски агент и че парите идват от Русия! На такива основи се гради бакланската политика.

турската власт, но влиянието му е станало първенстващо в Константинопол след 1890 г., когато английският престиж е започнал да повяхва. То с положителност застана зад султана по времето на арменските кланета. Спрямо България то е хладно, понякога враждебно, от преврата през 1885 г., когато Източна Румелия бе присъединена към България, а руските офицери, които обучаваха българската армия, я оставиха да се изправи сама срещу Сърбия. Вярно е, че връзките имат способността да стават по-сърдечни, когато русофилски кабинети идват на власт в София. Царят стана кръстник на малкият княз Борис, а през 1902 г. по време на празненствата на Шипченския проход имаше проблясък от стария братски сантимент. Общо погледнато обаче Русия никога не се е въздържала да прикрие своето огорчение. Когато тя създаде свободна България, без съмнение възнамеряваше последната да бъде чисто и просто васал на нейната собствена империя. Тя не предвиждаше израстването на една силна независима държава. Тя обвинява България в неблагодарност. Ненавижда радикалните и прогресивни тенденции в нея. Разбира, че България принадлежи по дух към Запада, и че реакционерските традиции на империята на г-н Победоносцев³ имат са също толкова малко привлекателни за нея, както и за който и да е неславянски народ на Балканите. Имало е време, когато гърците, понеже са православни, са били любимите протежета на Русия. Българите наследиха от тях нейното благоразположение и сега те на свой ред се показаха недостойни за покровителството ѝ. Резултатът е, че идеалът за свободна и автономна Македония не я привлича повече. Тя имаше достатъчно желание да освободи Македония през 1878 г., когато предположи, че една Велика България, простираща се от Дунав до Егея, би била просто предверие на Руската империя. Днес тя се колебае, тъй като няма гаранция, че една свободна Македония ще служи на политическите ѝ цели. В действителност няма нищо по-любопитно от това как Русия и Англия са разменили ролите си след 1878 г. Тогава Дизраели се противопостави на освободението на Македония, понеже се страхуваше, че една Велика България ще засили руската мощ на Балканите. Днес лорд Ландсдаун подкрепя програмата за автономия и освобождаване, защото знае, че пълната еманципация на българския народ би издигнала една постоянна преграда срещу руската агресивност. Това преобръщане на политиката се получи още през 1885 г., когато Източна Румелия постигна обединение с България. Англия горещо

³ Това бе написано, преди граф Витте да дойде на власт. Не съм сигурен, че все пак е неактуално.

подкрепи промяната; Русия поиска от Абдул Хамид да укроти бунтовната провинция със силата на оръжието. Българите не са забравили поведението на своя бивш освободител в тази криза. Без съмнение, Русия не желае да остави напълно своите панславянски традиции.⁴ Тя все още шепне в София: „Ще дойде ден“. Все още закриля Българската църква, която тя е създала. Възможно е нейните агенти понякога да отправят съмнителни и прикрити насърчения към революционните комитети, със сигурност те често са готови да спасяват от затвор и заточение заподозрени в бунтовничество. Но нейната истинска политика е публичната ѝ политика. Тя несъмнено е искрена, когато осъжда революционните организации като подривни и престъпни елементи, а в своите официални комуникета хвърля върху тях цялата отговорност за анархията в Македония. Един последователен деспотизъм не би могъл да приеме никое друго гледище. Той не може безопасно да е либерален навън и реакционен вътре. Налице е един неформален Свещен съюз, в който султанът, кайзерът и царят са обединени в обща кауза срещу всяка група от хора, борещи се за свобода. Много е общото между македонския въстаник и руския терорист, та някой съвременен цар да подкрепи единия, докато изпитва ужас от другия. Случи се така, че когато през 1902 г. стана ясно, че нещо трябва да се направи за избягване на въстанието и предотвратяване на една война, Русия се присъедини към Австрия, предлагайки най-оскъдния минимум реформи. И двете Велики сили вероятно предвиждаха, че техните предписания ще се провалят. Те се погрижиха да установят една форма на вмешателство, която не можеше да доведе до автономия, а пък без затруднения отваряше пътя към съвместна окупация. През 1876 г. по време на потезка, но донякъде подобна криза, Русия предложи план за местна автономия на различните славянски области. През 1902 г. планът беше за австро-руски контрол. Очевидно е, че когато дойде ден тя да потърси наследството си в Турция, няма да наложи някой местен арендатор. Тя ще управлява сама имота. Не по-малко ясно е обаче, че да предизвика една непосредствена криза, не е част от нейния план. Японската война вече хвърляше сянка върху пътя ѝ. Тя възнамеряваше да протака и печели време, да осигури признаването на правото си на намеса, но не да го упражни, да замени един безплоден реформен план с друг и да

⁴ От края на Японската война московският Панславянски съюз, който преди беше под патронажа на Великия княз Сергей, а сега е контролиран от една от неговите креатури, г-н Череп Спиридович, показва знаци на подновена дейност и отново обръща вниманието си към Балканите.

реализира правната си претенция, отлагайки за удобно време момента на налагането ѝ.

Тук е необходимо да разкажем за това как Русия и Австрия използват своя мандат дори само и заради това, че има вероятност контурите на техните реформени планове да послужат като вид база за бъдещи реформи.

По-ранният план влезе в сила през февруари 1903 г. като вид подобрене и разширяване на реформите, които султанът бе изготвил спонтанно през декември 1902 г. Опора на новия план беше генералният инспектор Хюсеин Хилми паша, който се предполагаше, че ще бъде „контролиран“, където и да се намира, от местните австрийски и руски консули. Хилми паша е със сигурност изключително способен човек, твърде повече културен е от обичайното в средите на османските чиновници. Прочел е някои неща и говори добре френски. Той обаче никога не е бил въвн от Турция през живота си и неговите идеали, въпреки всичката му повърхностна образованост, си остават просто онези на Хамидовия двор. Той беше служил като губернатор на Йемен и бе, предполагам, доверен човек на „Двореца“. Разбира се, в дълбокия му и музикален глас му има един звън, когато говори за своя имперски господар, което подсказва, че той може да е сред хипнотизираниите от неповторимия личен чар, приписван от всички непредубедени свидетели, на Абдул Хамид. Хилми паша има нещо от същия магнетизъм. Маниерите му са внушително тежки, благовъзпитани и изискани. Той напомня по-скоро на арабин, отколкото на турчин. Първото впечатление на човек е, че той е дълбоко искрен и изцяло честен. Оптимизмът му е заразителен и човек изпитва в негово присъствие най-рядко изпитваното чувство на изток – трепета на надеждата. По-нататъшното запознаване променя това впечатление и на човек му става ясно, че трябва да се занимава с най-първия комедиант на Европа. Но процесът на това да бъдеш измамван, е въпреки всичко приятен. Той е вид ласкателство и е трудно да почувстваш негодувание спрямо така завършен и така изящен актьор. Освен това човекът е неуморен труженик, винаги на своето бюро, винаги с някой документ в ръка, винаги достъпен и винаги готов да удължи работното си време далеч в малките часове на сутринта. Проблемът е по-скоро в метода, а не във волята. Цялата концепция за реформите в главата на Хилми паша се свежда до произвеждане на резултати на хартия, които да впечатлят неговите постоянни посетители, консулите, и накрая ще се поместят в някой

официален доклад, който ще смае Европа с удивителния напредък на Македония под неговата бащинска власт. Почти мога да повярвам, че той мами и себе си. Той е непоправим бюрократ, който прекарва дните си в мъгла от тютюнев дим с телеграми и статистики като единствената реалност пред него. Рядко напуска своята зала за аудиенции и това е само за да прави официални визити на консули, и трябва да се усъмня дали той някога е имал любопитството, откакто е дошъл в Македония, да посети едно-едничко село от онези, които управлява, или да поговори с един-единствен представител на двата милиона селяни, чиято съдба зависи от неговите телеграми и неговите едикти. Човек може да борави със статистики, без да се докосне до един факт. Няма лесно да забравя първата си беседа с него през май 1903 г., когато той с прости-ма гордост ми прочете доклада си за напредъка на неговите реформи. Той се похвали, че повече от хиляда разбойници са били задържани от пристигането му в Македония – в действителност почти всички от тях се бяха предали доброволно. Това бе доказателство за енергичност. Десет минути по-късно ме увери, че хиляда разкаяли се престъпници са били освободени от затвора. Това бе доказателство за снизходителност. Отдалечен от неговото магнетично присъствие, ми се проясни, че тези числа си пасват по странен начин. Разбойниците в съдружие с жандармите са влезли през една от вратите на затвора за слава на Абдул Хамид и са излезли от другата. Числата обаче бяха налице. Реформите бяха постигнати и на всеки скептик Хилми паша би се усмихнал ласкаво и посрещнал неговите възражения (както отговори на моите, когато му казах, че навсякъде селяните са толкова наплашени, че не смеят да идат на пазар) с величествен жест и едно високопарно и заключавашо „*Grace a Dieu la tranquillite regne partout*“.⁵

В резултат на това аз мисля, че назначаването на Хилми паша беше всъщност вредно. То отбеляза един по-нататъшен етап в безумното централизиране на турската система. Вместо да има работа, както преди, с трима валии, между които би имало шанс да фигурира и някоя честна и независима личност, Дворецът сега трябва да се оправя само с генералния инспектор. В същото време работата по шпионирането е улеснена и неизменно следващото я объркване направено по-пълно. Валиите, завиждащи на Хилми паша, не му обръщаха внимание и кореспондираха пряко с Константинопол. По-дребните префекти

⁵ Слава Богу, навсякъде цари спокойствие (фр.) – бел. пр.

и губернатори (каймаками и мютесарифи) вместо да докладват чрез валиите, бяха в пряка връзка с Хилми паша. Самият той бе обграден от шпиони и военните командири имаха особено силно желание да ограничат неговата власт. Това е онази усложнена и излишна мътилка, която позволява на султана да се чувства в пълна безопасност. Хилми паша обаче не може да е вездесъщ. Той прекарва времето си между Скопие, Солун и Битоля, прекарвайки по правило три или четири месеца във всеки от тези големи административни средища. Неговото присъствие буквално отстранява от власт местния валия, който се чумери, играе шах или отива да притеснява албанците, докато Хилми паша и всички актьори на пътуващата реформена трупа заемат сцената и правят генерална ревизия. За кратък период административната машина работи под високо напрежение. Нещастните служители при телеграфа забравят какво означава сън и всички писари от администрацията се хващат да съставят статистики и да изготвят доклади за консулите. Полицията, префектите, данъчните служители, гражданските и духовните съдии търчат към стаята, където се правят кариери, и за три месеца валията е единственият бездеен чиновник в целия вилает. Но накрая напрежението спада и неуморният реформатор се посвещава на друг район на действие. Валията започва отново да посещава кабинета си. Телеграфните чиновници се наслаждават на дрямката си и на традиционното турско мото „яваш, яваш“, което можа да бъде грубо преведено като „полееека“, вдъхвайки покой там, където всичко е било възбуда. Една ненормална отпуснатост замества непривичната суетня.⁶ На дискредитирания валия не остава никаква власт или престиж да наложи даже и някаква скромна степен на деятелност и в рамките на броени дни състоянието на реформираната провинция е по-лошо от преди. Статистиките и докладите обаче са все пак доказателство. Кой ще се усъмни, че отслабената и деморализирана администрация не е била дълбоко реформирана? *Litera scripta manet.*⁷

Контурите на реформата, опитана по почин и на султана, и на двете заинтересовани Велики сили през 1903 г., трябва да бъдат скицирани накратко – те никога няма да са нещо повече от контури.

⁶ Далеч съм от твърдението, че отпуснатостта е по-лоша от суетнята. Аз, например, бях обграден от шпиони и придружители, докато Хилми паша беше в Битоля. Веднага след като замина, бях оставен да обикалям на кон наоколо като свободен човек.

⁷ Написаната буква остава (лат.) – бел. пр.

(1). Финансите трябваше да се поставени по някакъв тайнствен начин под юрисдикцията на Имперската османска банка – международна институция, контролирана главно от френски капитал. Тя отвори нови клонове в Скопие и Битоля и трябваше да действа като разплащателен агент и ковчежник. Тя обаче нямаше никакви контролни правомощия. Тя държеше на сметка поверените ѝ средства – ако въобще имаше такива – и изплащаше, без да пита, сумите, поискани от нея.

(2). Гражданските и наказателните съдилища бяха реорганизирани в амбициозен мащаб. Броят на професионалните съдии беше увеличен, а техните номинални заплати – повишени: една реформа, която не костваше нищо. Това всъщност бе една реакционна стъпка. При старата система гражданските трибунали бяха съставени в голяма степен от изборни членове, местни първенци, избирани от различните верски общности в главните градове – турци, гърци, българи и евреи. Те не бяха подготвени юристи, но обикновено бяха хора с тежест и репутация, които не са принудени да живеят от подкупи, и бяха отговорни пред общественото мнение. Вината им не се състоеше толкова в продажността, колкото в плахостта им. Те не смееха да се налагат пред висшите чиновници. Да замениш тези хора с една гладна тълпа зле платени професионални левантински правници, които са и продажни, и плашливи, е твърде съмнителна „реформа“.

(3). Говореше се много за реформа на жандармерията. Някои християни бяха допуснати в нейните редове, но офицерите, както и преди, бяха всички мюсюлмани. Тези нови наборници бяха взети от най-нисшата и окаяна класа сред населението; те рядко, ако въобще някога, бяха българи и бяха използвани само за слугински задачи. Същевременно бяха ангажирани няколко шведски и белгийски офицери да реорганизируют „реформираните“ сили. Те бяха добре платени и някои от тях бързо бяха накарани да разберат, че функциите им са за чиста украса. Беше им позволено да дават съвети, но бих се усъмнил дали те са били често, или всъщност въобще, следвани.

(4) Голямо значение бе приписвано за една драстична реформа, засягаща полската охрана на селата – така наречените бекчии – повечето от тях оттеглили се разбойници, които плячкосват селяните християни и внасят една домашно-интимна тирания в тяхното ежедневие (вж. стр.). Беше постигнато съгласие, че християнските села, вместо да им се налага да търпят пъдари мюсюлмани, могат да избират християни. Но две уговорки бяха достатъчни да направят тая привилегия безполезна. На първо място, само собствениците на змея имаха право да

гласуват, така че села, образуващи част от имота на някой мюсюлмански бей, не бяха в по-добро положение от преди. На второ място на християнските охранители не бе разрешено да притежават пушки. Те носеха своите малки значки, но единственото им оръжие беше сопата или в някои случаи съчмалийката. При появата на първия башибозук с пушка единственото нещо, което оставаше на християнския полски охранител, беше да се скрие в най-близката купа сено. При това излъчвайки бекчия християнин, селото не се отървяваше по необходимост от своя стар тиранин. Той предаваше значката и титлата си на някое християнско служителче, но запазваше своята пушка, прибираще своята заплата и се отдаваше на своите грабежи, както преди. Това бяха реформите в своя първи етап. Безполезна им чисто и просто послужи за насърчение на въстаниците и тяхната увереност, че свободата може да се спечели със силата на оръжието. Истинското занимание на Хилми паша през първите седем месеца на неговия мандат бе не реформата, а репресиите. Августовското въстание беше плодът на неговата дейност.

През септември 1903 г. императорът и царят се срещнаха в ловната резиденция Мюрцщег близо до Виена и резултатът на техните дискусии беше вторият австро-руски реформен план. Последваха шест месеца протакане и чак през април 1904 г. той влезе напълно в действие в Македония. Неговите резултати са така разочароващи, както онези на първия опит за подобряване на положението. Състоянието на Македония е още по-лошо от това, което беше през 1902 г. Нещо все пак е постигнато. Още един удар е нанесен по прекия суверенитет на турците и въпреки че принципът на изключителен австро-руски контрол остава непокътнат, в новия план е отделено място за другите Велики сили. Той представлява напредък към идеала за един международен протекторат.

Първият проект на Мюрцщегския план представляваше обширна и амбициозна реформена харта. (1) Основна точка бепе наименоуването на двама граждански съветници, представляващи Австрия и Русия, които трябваше буквално да седят отдясно и отляво на Хилми паша и да го водят по правия път. За нещастие техните правомощия са чисто съвещателни. Те могат да разследват злоупотреби чрез своите пътуващи секретари, те могат да изискват обезщетение и да предлагат подобрения. За Хилми паша обаче е отворена възможността да предава който и да е спорен въпрос между него и двамата му съвет-

ници на Константинопол. Той е обикновена сянка на Двореца, а те са само очите на посолствата. Накратко, няма никаква децентрализация, а Дворецът, ограничаван в известна степен от посолствата, все още има върховенство в Македония. Гражданските съветници са само почитани консули с по-висок ранг, но никакви по-широки правомощия. Единственият резултат от тяхното присъствие в Македония е, че техните правителства разполагат с по-подробни и достоверни доклади за старата анархия, обичайната корупция и неизлечимия застой на турското управление.

(2) Бе обещано преустройство на административните области, несъмнено с цел да се отделят съперническите си народи, които турците методично са ги смесвали. Нищо не е направено, за да се постигне това, отвъд изключването на чисто гръцките и албанските райони от обсега на реформите. Стара Сърбия, Елбасан, Корча и Селфидже са оставени непокътнати от какъвто и да е било европейски контрол, оставяйки в района на реформите една Македония, на практика идентична с оная от Санстефанския договор и в по-голямата си част славянска. Старите граници на вилаетите обаче остават непроменени.

(3) По посока на прякото данъчно облагане е налице един експеримент със съмнителна стойност. В продължение на първата година (1904 г.) от две малки групи села в Битолския вилает се събира десятък или пряко от селяните, или непряко чрез собствениците на земи, но без намесата на прекупвачите на данъци. Досега обаче няма никакво доказателство, че този експеримент ще бъде възприет навсякъде и той е разширен за втора година (1905 г.) само спрямо три кази. Това оставя собствениците на земя цялата им стара власт.

(4) В продължение на две години не е направен никакъв опит за реорганизиране на финансите, но в момента на писане на тази книга Великите сили са заети с налагането на система за международен контрол върху Високата порта.

(5) Обещана е реорганизацията на съдилищата, но досега нищо не е опитано и дори предложено.

(6) Само в реорганизацията на жандармерията е постигнат някакъв прогрес, но даже и тук спечеленото е по-скоро признаването на принципи, а не постигането на действителни резултати. Дискусията

за основите на предложената реформа в жандармерията зае шест изтощителни месеца, през които турците се съпротивляваха и се бориха за време, докато единствено британският посланик показваше някаква определена загриженост за задоволителни резултати. Решено бе, че новата жандармерия трябва да бъде ядрото на едни международни сили. Австрия и Русия не се радват на никакви специални привилегии. Командир е италианският генерал Де Джорджис, но за нещастие неговата власт беше отстъпена още в началото, понеже той встъпи на турска служба без уговорки и изглежда прие за въпрос на чест да приема лоялно инструкции от турските си работодатели. Под негово командване е един щаб от пет висши офицери, представляващи заинтересованите Велики сили, които не са встъпили в турска служба или облекли турска униформа.⁸ Всеки има свой собствен сектор и разпределението на тези области постави няколко трънливи дипломатически проблема. Великите сили обсъдиха този въпрос, сякаш разграничаваха сфери на влияние или разделяха македонската територия, а не определяха чисто и просто райони, които да бъдат реформирани. Русия получи град Солун и западните части на вилаета – нещо важно, ако е вярно, че Австрия копнее за това пристанище. На Италия бе дадена Битоля и ако нейна цел е да проникне и в края на краищата да окупира южна Албания, тя има там едно ценно средище за своята пропаганда – макар че трябва да се каже, че чистите албански области в Битолския вилает са изключени. Австрия се установи в Скопие, който би бил естествен център за проникване в северна Албания – макар и тук албанският район, познат като „Стара Сърбия“, да бе изключен. На Франция бе даден град Серес и неговия санджак, гъстонаселен и твърде бунтовен район, който опира до българската граница. Англия, стремяйки се единствено да се включи незабележимо при толкова много съперничества, се задоволи с получаването на малкия Драмски окръг, рядконаселен и доста спокоен район с никакво политическо значение, където населението е главно мюсюлманско, а доколкото има християни, те са главно гърци.

Първоначалната идея, когато преговорите започнаха в Константинопол, бе очевидно да се създаде истинска международна жандармерия в Македония с персонал от близо шестдесет европейски офицери на команди постове, подпомогнати от една още по-голяма група офи-

⁸ Има и един немски офицер, който няма сектор, а се занимава с училището в Солун.

циално неназначени офицери. Това наистина щеше да бъде реформа, която си струваше да се опита. Беше едно предложение, което щеше да направи европейците лично отговорни за реда и сигурността в Македония. Офицерите по градовете и сержантите в по-големите села щяха да гарантират живота, честта и собствеността на селяните. Местният елемент, добре и редовно платен и подлежащ на незабавно уволнение в случай на нарушение, щеше бързо да се научи на дисциплина и навярно щеше все по-ентузиасирано да изпълнява задълженията си. Селяните щяха да осъзнаят, че Европа най-накрая е поела реална отговорност за тяхната съдба и от момента, в който новата система щеше да заработи, дейността на въстаниците щеше да се преустанови. Но турците упорито се противопоставиха на този план. Австрия и Русия не настояха на него, а Англия го изостави, когато нашият посланик посочи, че щяло да бъде трудно турците да се накарат да дадат съгласие за една схема, която предвиждаше поставянето под командата на християни на сили, в които редовият състав е две трети мюсюлмани. С това твърде наивно извинение за изоставянето на един добър и мащабен проект сър Николас О'Конър направи, без да осъзнава, критика на цялата Мюрцщегска програма. Тя оставя идеала на турското господство недокоснат. Докато мълчаливо приемаме аксиомата, че никой християнин не може да командва един мюсюлманин, ние дори не сме започнали да реформираме. Когато изоставиха идеята да поставят европейци начело на новата жандармерия, Великите сили приеха едно сериозно дипломатическо поражение от страна на султана и обрекоха целия си план на безплодност.

Цялата идея за международна жандармерия по този начин бе оставена настрана и вместо нея Великите сили се задоволиха с изпращането на офицерски персонал – отначало наброяващ двадесет и пет души, сега четиридесет и осем – които биват наричани понякога инструктори, понякога инспектори. Задачата им е да реорганизируют съществуващите турски сили и в някаква степен да ги образуват. Командването обаче остава изключително в турски ръце. Европейските офицери може да подобрят наличния материал посредством училището, открито в Солун, и може да отсеят повечето очевидно некомпетентни и корумпирани хора. Те обаче не могат да издават нареждания. Турците може да използват, а може и да не използват реформираната жандармерия; новите офицери не могат да направят такова голямо нещо, като например да издадат заповед за арест на някой престъпник

или да организират залавянето на някоя разбойническа банда. На тях също не им е позволено да провеждат разследвания по оплакванията на населението в техните райони. Веднага щом пристигнаха, те бяха обсадени от селяни, напираси да представят петиции, описващи в детайли техните патила. Резултатът бе издаването на циркулярно писмо от страна на Хилми паша, което забрани на новите офицери да получават петиции. Ако някоя злоупотреба наистина попадне в тяхното полезрение, те нямат власт да протестират пред турските чиновници в тяхната област. Могат само да докладват на своите щабни офицери, които от своя страна докладват на Де Джорджис паша, който може да донесе, а може и да не донесе въпроса до вниманието на Хилми-пашовия съдийски престол. Като последна инстанция жалбата може да се прати до Константинопол. Нещо добро все пак е постигнато. На жандармерията сега се плаща редовно и въпреки че прави малко или нищо за поддържането на реда, тя не е вече оня бич, който беше. Прави малко добро, но и немного зло.

Офицерите, когато се случи да са мотивирани и енергични, действително упражняват известно лично влияние, както дори и някой неофициален европейец винаги може да направи във вътрешността. Турците обръщат някакво внимание даже и на протести от частни лица, ако те са направени с твърд, но тактичен тон, а знанието, че тежките скандали може да бъдат докладвани, упражнява сплашващо действие. Английските агенти за хуманитарна помощ бяха в състояние да направят известно добро по този начин през зимата на 1903 – 1904 г. Новите офицери несъмнено са способни да направят присъствието си осезаемо в същата посока, но те нямат признато правото на безразличие.

През януари 1905 г. лорд Лансдаун представи известен брой предложения, които щяха да постигнат много, ако бяха приети, за решаването на македонския проблем. Той целеше децентрализирането на администрацията и интернационализирането на контрола. Възрази на претенциите на Австрия и Русия да бъдат единствените „заинтересовани Велики сили“ в Македония. Предложи рязко намаление на броя на турските войски, разквартировани в Македония, и възнамеряваше да ги постави под командването на гражданските власти. Той начерта план за ново контролно тяло, занимаващо се главно с финанси, но същевременно свободно да третира политически въпроси, въоръжено с „административна и изпълнителна“ власт и състоящо се от

делегати, назначени от Англия, Франция, Германия и Италия заедно с австрийския и руския граждански агент. За нещастие тази прекрасна програма беше приета само частично от Австрия и Русия. Искането за международна финансова комисия, което бе най-накрая представено на султана през май, наистина допускаше равенството на делегатите от споменатите Велики сили с агентите на Австрия и Русия, но ограничи дейността на комисията изключително в сферата на финансите и не направи никакво изрично искане за преки изпълнителни правомощия. Султанът, разбира се, се противопостави и когато делегатите на четирите Велики сили се присъединиха към гражданските агенти в Солун в началото на октомври, турците им отказаха официално признаване. Последваха мерки на принуда – хлабави и някак плахи – и единствено Германия отказа да участва във военноморската демонстрация. Бяха завзети митниците в Митилини и Лемнос, но не беше ясно дали единодушието на Великите сили би устояло пред предизвикателството да се вземат по-драстични мерки. В ранния декември беше уговорен компромис. Финансовата комисия ще бъде съставена под председателството на Хилми паша и ще включи в добавка един турски член. Тя ще действа съвместно с Имперската османска банка, на която е поверена ревизионната работа. Ще има и трима пътуващи инспектори, които трябва да встъпят в турска служба, но те нямат право на намеса и никаква административна власт, а могат да се борят с нарушенията единствено индиректно, докладвайки на комисията. Комисията на свой ред е нещо като съвещателен орган, който няма никакви изпълнителни правомощия. Тя стои напълно извън турската администрация и може да действа само чрез Хилми паша, който е нейният ръководител. Ако той откаже да изпълнява нейните решения, както има право, единственото средство е да се оплаче чрез гражданските агенти на посолствата в Константинопол. Накрая, въпреки че комисията може да прокарва данъчни реформи и да изменя проектобюджета, на султана е дадено право на вето спрямо нейните решения. Нито европейските делегати, нито техните инспектори стоят по-високо в йерархията по отношение на местните турски чиновници, чието повишение зависи, както и преди, от добрата воля на Хилми паша и благоразположението на Двореца. Не е вероятно турците често да посрещат единодушно решение на комисията с пряка съпротива, но очевидно този план им дава много възможности за обструкции и забавяне. Те ще изпълняват решенията му половинчато и недобросъвестно, възползвайки се с пълна сила от всеки сблъсък на мнения между

самите делегати. Последните са повечето неопитни хора и сред тях единствено г-н Стег, способният и популярен френски представител, начева службата си с необходимите познания за Македония. Планът би работил добре, ако Хилми паша беше достатъчно независим и мъдър да го придвижва напред. Той обаче е чисто и просто пратеник на султана и без съмнение от него ще се очаква да осуетява техните детайли противните нововъведения, за които неговият господар е бил принуден да се съгласи по принцип. Изглежда съмнително дали дори и в сферата на финансите той може да постигне много повече, отколкото реформите в жандармерията са постигнали по отношение на обществения ред. В най-добрия случай неговият обсег е ограничен. Той може да облекчи селяните от някои угнетителни тежести, но без да преобразува съдилищата и жандармерията, няма да успее да направи битието на селянина поносимо. Той не поставя никакви ограничения на пакостите, които Хилми паша може да направи, подклаждайки съперничество между народностите. Няма да направи пътищата безопасни или пазарите достъпни, а за едни хора, чиято първа нужда е сигурността, един умело съставен бюджет ще се стори безполезен лукс. Но въпреки това създаването на това тяло отива далеч по посока на изработката на нещо като харта на международните права върху Македония. Теоретически то ограничава турската власт и поставя (пак на теория) една истински европейска институция като бариера срещу амбициите на заинтересованите Велики сили. В този смисъл наскорошната дипломация на лорд Лансдаун е изкупила греха на поранните отстъпки спрямо Австрия и Русия. Сега е налице нещо като скеле от реформи, построено около рушащата се сграда на турското управление. Положението във вътрешността не е по-добро от преди, но механизмът за реконструкция е готов в онзи, било кой момент, когато Европа се реши да го използва.

Мюрцщегската програма целеше нещо повече от подобряването на турската административна машина. Тя е направила много малко в тази посока, а когато това се свърши, тя може да направи повече. Главната ѝ цел обаче беше да донесе известно уморитворяване, да върне реда, да установи наново доверието, да поправи пораженията и с една дума, да отстрани причините за въстание. Тук тя се е провалила и провалът е така очебиен, че тя всъщност е отежнила нормалната анархия. Македонците бяха насърчени да повярват, загубата на надежда е задълбочила тяхното отчаяние и повишило безразсъдството им. Реформите

оставиха турците в първенстващо положение във всички административни въпроси. Те използваха свободата си да прибегнат до старите похвати на репресии и провокации. Изглежда, те все още планираха евентуална война с България и за да създадат претекст, се опитаха да тласнат българите към отчаяни действия. Непрекъснато мобилизираха силите си, свикваха резервистите и трупаха въоръжение. Войските живееха на гърба на селяните и изсмукваха хазната. Бунтовете сред тях бяха чести, а дисциплината – хлабава. С оправданието, че търсят оръжие, те плякосваха селата и извършваха обиските си с обичайно съпътстващите ги грабливост и бруталност. Едно типично изстъпление се случи през февруари 1905 г. в българското село Куклиш, където според доклада на един руски капитан от жандармерията 64 от 105 са били изгорени, 38 невъоръжени селяни убити, включително две жени и едно бебе, пет души ранени и единадесет жени насилени. Всичко наоколо е било оплякосано, а офицерите не са направили никакъв опит да удържат диващината на своите хора. Достойно е да се отбележи, че „реформираните“ жандармеристи, присъстващи там, са се държали точно като разпуснато необуздана войска.⁹ Както през 1903 г. сезонните работници от Македония, които всяка година отиват в Константинопол, за да търсят работа, бяха затворени в селата си и им беше забранено да пътуват. Наложен беше комендантски час, по силата на който всеки селянин навън след залез слънце подлежеше на незабавен разстрел. Половината от бежанците от Одринско не можаха да се завърнат и техните земи бяха заети от „заселници“ мюсюлмани. В Битолския вилает не бе направено нищо повече от това да се раздаде парична помощ, възлизаща средно на една британска лира на семейство, за възстановяването на изгорените села. Почти всички български училища по селата са затворени, понеже на учителите – като политически заподозрени лица – им е забранено да преподават. Накрая, с очевидното намерение да подклажда вражда между гърци и българи, Хилми паша е предал голям брой български селски църкви на гръцката партия. Но най-лошото нещо е забърканата народностна борба, вид гражданска война, която опустошава областта. Турците наблюдават това братоубийствено съперничество не просто с поносимост, а със задоволство. Раята воюва помежду си и господарят може да скръсти ръце. Истинската отговорност обаче пада върху правител-

⁹ Подобни произшествия се случиха през пролетта и лятото на 1905 г. в Зерви, Копница, Могила и на други места.

ството, което мълчаливо насърчава вендетата и се стреми да извлече полза от нея. Въпреки своето огромно въоръжение турците показват още веднъж своята пълна неспособност да подържат дори и някакво външно подобие на ред.

Мюрцщегската програма се провали, до голяма степен защото се опита да реформира Македония, без да се съобрази с македонците. Тя бе едно обявление пред целия свят, че Източният въпрос е най-накрая отворен. На повърхността си тя носеше следите на прехода. Никой не би могъл да се представи, че тя е окончателна и никой не би предположил, че след като са признали непрактичността на турското управление, Великите сили ще се въздържат да си извлекат логическия извод. Тя оповести на всеки един народ на Балканите, че краят приближава и неизбежно засили техните съперничества и вражди. Турците, с ранен престиж и ограничена власт, бяха изкушени да докажат, че все още притежават някаква сила и способност да се противопоставят. „Ако трябва да си тръгнем“, казваха те, „ще си тръгнем с бой“ и докато пречеха упорито и пасивно на реформите, те се готвеха за решителна битка с българите отчасти с обичайните репресивни мерки, отчасти заздравявайки съюза си с гръцката партия и отчасти подготвяйки се за война с Княжеството – война, за която затрудненията на Русия наглед предоставяше златна възможност. Що се отнасяше до християнските народи, колкото по-близо идваше решителният момент, толкова по-остра ставаше тяхната ревност.¹⁰ Щом турците щяха да бъдат изтласкани, всеки от тях искаше да си осигури собствен периметър предварително. Въстанието от 1903 г. остави Европа с впечатлението, че българите са господстващият елемент. Гърците неизбежно бяха изкушени да защитят правата си. Мюрцщегският план показва признаци на повторно начертаване на границите от Санстефанския договор. Оттам и усърдието на гърците да разпратят своите чети на цялата спорна област, в която гръцката партия имаше своя база. Европа може да не харесваше методите им, но пък щеше да ѝ се наложи да признае жизнеността на „елинизма“. Всичко това беше естествено и можеше да бъде предвидено. В същата малка степен може да си позволят да се разоръжат и българите. Те не могат да имат доверие нито на Европа, нито на турците, нито на техните християнски събратя. Техният Рево-

¹⁰ Няколко сръбски чети се появиха на север, докато гърците опустошаваха юга. Те имаха по-малък успех в сравнение с гърците, понеже им се наложи да посрещнат враждебността не само на българите, но и на турците.

люционен комитет, при всичките му кървави и насилствени методи, е единственото средство, с което те разполагат. Едно бездействие би било изтълкувано като задоволеност, а при всички тези начертания и временни планове за реформи няма начин как те да бъдат задоволени. Битката им е само наполовина спечелена и докато те не осъзнаят, че Европа е застанала искрено зад тяхното дело, за тях би било лудост да разформироваат организацията си. Нищо по-малко от една такава непоносимо безредие, което заплашва да прерасне в истинска война, не подтиква Европейския концерт да действа решително. Способността да създадат такава безредие, когато пожелаят, е единственото ефективно средство, което подчинените народи в Турция притежават, за да припомнят на Европа нейните обещания и нейните отговорности. Комитетът не ще се разпусне, докато ние не наложим някакво решение, изглеждащо като крайно, а докато Комитетът не се разпусне, няма надежда за мир в Македония. Безпредметно е да говорим за неговото закриване със сила. Турците са неспособни да се справят с тая задача, понеже той има зад себе си един твърд и мъжествен народ, един народ, готов на прави жертви, за да извоюва свободата си. Когато се наложи сериозен европейски контрол, ще бъде излишно да се закрива. Той ще се разформирова доброволно.

Ясно е, че Мюрцшегският план удържа само заради това, че двете Велики сили, отговорни за него, не желаят да се изправят лице в лице с очевидния му провал. Те може да го продължат и дори да го подсилят, но докато се двоумят дали да поискат правомощия по изпълнението му, надеждата за какъвто и да е реален напредък е напразна. Докато султанът е господар на Македония, няма да има нито реформи, нито мир. През каквито и по-нататъшни фази да премине кризата, накрая тя трябва да се разреши чрез налагането на пряк контрол от Европа. Единственият въпрос около този контрол е дали той да се упражнява от две Велики сили, или от пет – с други думи, дали Македония да бъде разделена между Австрия и Русия, или под едно или друго прикритие да бъде издигната в автономна провинция под международна закрила. Да се предполага, че Австрия и Русия искрено вярват, че статуквото може да се поддържа вечно, означава те да бъдат обвинявани в невероятно слабоумие. Те обаче твърдо се противопоставят на всякаква форма на автономия. Заключение е, че крайното решение, на което те се уповават, е Македония да бъде погълната от тях самите. Те може и да не се стремят към предизвикването на катастрофата, може даже и да

желаят да я отложат във времето, но те не са слепи за онова, което г-н Рузвелт би нарекъл „явна съдба“.

Трудно е да се обсъждат последиците от подялбата на Македония между Австрия и Русия, понеже и двете империи изглежда навлизат в период на преобразувания. Ако Австро-Унгария се „разпадне“ – в който и да е смисъл на тази дума – след смъртта на император Франц Йосиф, ако немците се отделят или дори престанат да бъдат господстващият народ в Австрия и ако същевременно маджарите постигнат една по-пълна независимост, бъдеща Австрия ще се превърне по характер, ако не и по име, в една славянска федерация. В един такъв съюз сърбите, черногорците и западните македонци може в края на краищата да намерят място рамо до рамо с поляци, чехи и хървати, без никакво чувство на несъвместимост или съзнание за подчиняване на чуждо господство. И при Русия положението не е по-различно. Ако настоящото движение към освобождение оправдае надеждите на по-решителното и просветено крило на реформистката земска партия, Руската империя скоро ще се превърне в един либерален съюз, в който поляци, фини, рутени и арменци ще се радват в голяма мяра на национална свобода, участвайки в същото време в по-широкия живот на една велика славянска федерация. На една такава империя българите и македонците могат без опасност да поверят своите свободи, имайки всички изгледи да спечелят от близкото обвързване с близки по кръв народи, които могат да се похвалят с по-стара и развита култура. За някои умове едно такова решение би имало важни привлекателни страни. То наглед дава всички гаранции за свободата и за здравословното разнообразие на видовете, които една система от малки националности притежава, а едновременно не е белязано от клеймото на тесногърдието и народностния егоизъм. Прекомерният и войнстващ национализъм на балканските народи е без съмнение проклятие за тях самите и препятствие за цивилизоването им. Той е за предпочитане единствено пред бруталното еднообразие, което налага настоящата тирания в Русия. Средният курс на федерализъм предоставя един даващ надежда изход от настоящия избор между национализъм и империализъм. Това обаче са отдалечени възможности. Австрия по всяка вероятност няма да се „разпадне“, а Русия, когато придобие истинска конституция, без съмнение ще трябва да премине през една дълга и пълна с трудности еволюция, преди да постигне идеала за толерантна и либерална федерация. Ние трябва да се занимаем с Австрия и Русия такива, каквито са.

Първият въпрос, що се отнася до Австрия, е дали като цяло интересите на македонците ще бъдат най-добре удовлетворени чрез тяхното включване в империята при условията, на които се радват Босна и Херцеговина. Несъмнено те може да имат по-лоша съдба. Преди всичко те имат нужда от един период на спокойствие и просвещение. Под австрийско управление те ще се ползват от доволно много лична свобода и от всякакви възможности за материално развитие. Пътищата и железопътните линии ще бъдат подобрени, полицията организирана, съдилищата изчистени, училищата подпомагани и земеделието насърчавано. Ще се влива капитал и преди да мине едно поколение, сегашната анархия и бедност ще бъде далечен спомен, а Македония със своите просторни равнини, пресушени и обработени, ще поддържа три пъти колкото днешното си население в доволство и дори изобилие. Селяните са материалисти и поне за известно време те няма да се стремят към нищо по-добро. Но след двадесет и седем години австрийско управление босненските сърби са далеч от чувството на задоволеност или преданост, макар и без съмнение да имат много, за което трябва да са благодарни. Те се радват на не по-малко свобода, отколкото италианците под австрийско управление две поколения назад. Няма свобода на словото или на печата. Фон Калай, който измисли тази система, в миналото разказваше с мрачна усмивка, че първата книга, която е поставил в списъка на цензора, е била неговата собствена „История на сърбите“! Всеки симптом на национално чувство бива потискан, а отличните нови пътища не водят само в една посока – към Сърбия. Босненските сърби са отрязани от своите сънародници в Кралството толкова пълно, сякаш ги разделя море, тъй като австрийската полиция наблюдава границата. Администрацията с големи мъки се опитва да предотврати междуособните борби между своите мюсюлмански, православни и католически поданици, но онези, които знаят нещичко за методите ѝ, са склонни да я обвиняват в неприкрито фаворизиране на мюсюлманското и католическото малцинство. По-многобройните сърби, които помнят своята храбра борба против турците и желанието си да се присъединят към сръбското кралство, трябва да бъдат потискани, без съмнение дискретно и хуманно, но все пак потискани. До днешна дата няма никакво истинско развитие на свободно местно самоуправление; съществуващите институции са напълно под господството на бюрокрацията. Австрия, накратко казано, е направила повече да развие Босна, отколкото да образува босненците. Тя несъмнено би следвала същите методи, ако ѝ се позволи да поеме попечителството над Македония. В продължение

на пет, а навярно дори и десет, години това би имало малко значение; българите и власите обаче притежават твърде голяма зрялост и много остър инстинкт за организиране, за да приемат положението на малолетни за неопределено време. Революционният комитет е отгледал духа на демократичността и рано или късно те ще започнат да се съпротивляват на едно твърде бащинско управление. Още повече, те сега са придобили национално самосъзнание. Те биха възнегудували срещу едно решение, заплашващо да ги откъсне от източната половина на Македония и от Българското княжество. Екзархията би била връзката между трите разпокъсани дяла на българския народ, тъй както Католическата църква сплотява заедно поляците, а Австрия би поддържала своето владичество само с воденето на непрестанна война срещу чувствата на своите поданици.

Аргументите против една руска окупация са несравнимо по-силни. Каквото и братско чувство да обединява сега българи и руси, то не е гаранция срещу обичайните похвати на русификаторската партия. Тя би обявила война на българския език, подчинила сега независимата Екзархийска църква на руския Свети синод и натрапила на един общо взето мъжествен и демократичен народ система на самолично управление така реакционна, както и турската. Неславянските народи биха били още по-зле – евреи и гърци биха били третирани както арменците в Кавказ, а турците биха могли да бъдат използвани срещу християните както татарите около Баку и Тифлис. Всичко това обаче в действителност е така очевидно, че не е нужно да се изтъква. Македонците не са се борили за отхвърлянето на турското иго, за да си спечелят участието на фини и поляци.

Не трябва да се забравя, че съдбата на Македония засяга бъдещето на повечето, ако не и всичките, други балкански държави.¹¹ Ако на Австрия и Русия бъде позволено да разделят Македония помежду си, независимостта на Сърбия и България ще се превърне в чиста и проста фикция – ако и преди да е била не по-голяма. Ако Австрия получи Солун, тя със сигурност ще пожелае да контролира железницата, която го свързва с Виена, а тази железница минава през Ниш и Белград. Сърбия вече се намира в положение, при което е притисната от твърде много съседи. Господарски настроената Австрия държи портите на

¹¹ Този аспект на въпроса е останал недогледан от Спектейтър и Стандарт, които приканват Русия да слезе в Константинопол.

Запада, ревнивата България я гледа от изток. Само пътят към Солун е открит. С Австрия, укрепена по южната ѝ граница и настанила се по двата бряга на Вардар, тя би била буквално задушена, а ако пожелае да избегне пълното поглъщане, тя може да го направи само като възприеме едно отношение послушание и смирение, което едва ли би било в по-малка степен унижително от действителна окупация. Положението на България, в случай, че Черноморският флот контролира пристанищата ѝ, а руска окупационна армия се установи в Източна Македония и Одрин, не би било по-добро. Ако посмее да защити независимостта си, ще бъде сразена; ако отстъпи пред превъзхождащата сила, независимостта ѝ ще бъде само на книга. Сърбия, макар и селяните и да живеят в благоденствие и доволство, не представлява достижение на цивилизацията в точния смисъл на думата и не може да се каже, че политическата ѝ смърт би била сериозна загуба за Европа. България обаче е жизнена и напредничава държава, чийто обществен и официален живот е на много по-високо равнище от този на Русия. Поглъщането ѝ от една самодържавна империя би било загуба за Европа и поражение за свободата. Ако Сърбия и България се добавят към Албания и Македония в рамките на двете несвободолюбиви източни империи, човек може дори да се усъмни дали Румъния, Черна гора и Гърция ще могат да поддържат нещо повече от едно слабовато и несигурно съществуване като васали и паразити на своите всемогъщи съседи.

По времето на Дизраели вероятността Русия и Австрия да се установят по бреговете на Егейско море и да поделят Балканския полуостров помежду си, би пратила нашите флотилии при Дарданелите и довело армиите ни от Индия. Днес ние трябва да гледаме на едно такова развитие навярно с неудоволствие, но едва ли с безпокойство. Действително нашата страст за далечни авантюри почти ни е накарала да забравим, че сме европейски народ. Добре е, че Джинго от нашите съвременни музикални салони е по-малко заинтересован от турските работи, отколкото през 1878. За щастие сме твърде просветени, че да твърдим, че непременно понасяме ущърб, щом Русия може да се засили. От старата полуварварска гледна точка на „баланса на силите“ такова нарастване на територия и население, каквато подялбата на Балканския полуостров би донесла на Русия и Австрия, щеше да бъде сметено за бедствие от първа величина за нас. Но ако този модел на мислене не е привлекателен за цивилизованите хора, налице е една гледна точка, от която не бива да ни е срам и според която такава промяна на картата на Европа би изглеждала достойна за съжаление и

дори чудовишна. За трите свободолюбиви нации на запада не трябва да е безразлично, че народи, способни да са свободни и копнеещи да споделят начина на живот на по-свободната част на Европа, биха били задушени в реакционните системи на двете консервативни империи. Струва си да се направи усилието те да бъдат задържани в обсега на похуманни влияния, които да градят едно по-добро и по-справедливо общество, необезпокоявано от амбициите на наемни войници и професионални управляващи касти. Предавайки Балканите на Австрия и Русия, ние бихме осъдили техните народи на назадничав политически живот и същевременно укрепили силите на милитаризма и деспотизма в Европа. Може да се възрази, че малките балкански държави засега са дали малко доказателства за своята просветеност или качества. Поне са се показали така способни на парламентарно управление както Австрия и по-ревностни в утвърждаването на свободата от властващите класи в Русия. Балканските народи обаче не са имали още своя шанс. При едно либерално разрешение на македонския проблем тези малки общности ще получат за пръв път в своята история възможността за собствен свободен живот. Понастоящем нищо не забавя тяхното развитие толкова много, както този пагубен въпрос.

Претоварени с въоръжения, подривани от тайните интриги на австрийски и руски агенти, погълнати от външни въпроси, преследвани от сянката на кланета и ужаса на войната, напълнени с бежанци и безпокоени от насилията на революционни комитети, които намират пристан и база вътре в техните граници, България и в по-малка степен Сърбия и Гърция са лишени от възможността да преследват собственото си развитие. Тях ги буни най-груб шовинизъм и макар един варварски хаос да се простира пред вратите им, цивилизацията и идеите, за които той се обявява, изглеждат далечни и неуместни. Те участват във враждите на населения, по-слабо развити от тях самите, и въпреки че границата го държи на ръка разстояние, турчинът все още има власт да се меси в живота им и да го вгорчава. Ние често сме нетърпими спрямо сравнително бавния напредък на балканските държави към стабилност и просвещение. Докато ги осъждаме обаче на бурния пограничен живот, нямаме право да бъдем разочаровани или изненадани. Те не могат да имат никакво достойно или спокойно поприще, докато въпросът за Македония не бъде разрешен, както не могат и да се надяват на постоянно или независимо съществуване, ако тя бъде погълната от Австрия и Русия.

Силите, обуславящи едно разрешение на Македонския въпрос чрез спогодба, която би отворила пътя за подялба между Русия и Австрия, може накрая да триумфират, но налице са достатъчно доказателства за волята на останалите три Велики сили да се противопоставят на едно такова бедствие, че да има смисъл да се обсъждат алтернативата за международен контрол. Условиата, които трябва да се задоволят от едно решение, което да е едновременно практично и либерално, смятам, че могат да се изложат горе-долу така:

А. То трябва по възможност да предотврати войната като необходимо предварително условие. Затова трябва да не дава никакво очевидно и несправедливо преимущество на никоя от съперничащите си балкански държави. В същото време не трябва да се отнася със султана тъй грубо, че да го принуди да се опълчи срещу Европа. Някакъв показ на сила вероятно ще е необходима преди Абдул Хамид да приеме каквато и да е реална реформа. Освен ако условията не са твърде тежки обаче, една безкръвна военноморска демонстрация край Солун или Смирна ще бъде пределно достатъчна. В такива случаи турците не се нуждаят толкова от принуда, колкото от претекст да отстъпят. Те ще преклонят глава пред по-голямата сила, но силата трябва да приеме видна и явна форма. От друга страна, ако трябва да се направи опит турците да бъдат изтласкани напълно от Македония, те без съмнение ще се противопоставят на всеки етап от отстъплението и ще покрият пътя си с руини.

Б. Решението трябва да е достатъчно обещаващо и достатъчно окончателно, за да накара революционните комитети да се саморазпуснат или поне да се преобразуват в безобидни политически организации.

В. Проблемът е не толкова как да бъдат лишени турците от власт, колкото как най-добре личното управление на султана и дворецовата клика да се замести с пряк европейски контрол.

Г. Един задоволителен план трябва да се представи пред всички засегнати малцинства, пред мюсюлманите, както и пред гърците и власите, като гарантиращ с голяма вероятност равноправно третиране и дори възможност за напредък.

Да се изтъкнат тези условия, е равносилно да се изключат две решения, тъй като против всяко от тях могат да се хвърлят състоятелни аргументи. Македония не може да се разделя между съседните балкански държави, освен ако турците не бъдат напълно разгромени в една пагубна война; от своя страна, и султанът няма лесно да се съгласи на една добита от националистите автономия от критски тип. Последното разрешение всъщност няма да даде никаква адекватна сигурност на малцинствата. Гърците ще се противопоставят на българската хегемония, а на българите ще е трудно да са толерантни. Що се отнася до мюсюлманите, развяването на знамето на една национална автономия би било сигнал за изселване. Без по-нататъшни встъпителни думи ще се опитам да предложа основните елементи на една възможна конституция, която по мое мнение наглед преодолява някои от главните затруднения.

1. Тъй като главната цел на една административна реформа е управлението на Македония да се изведе от ръцете на Константинопол, аз съм на мнение, че международният орган трябва да представлява комитет от делегати на петте велики сили- настоятелки, които да пребивават в Македония, да се ползват от голяма независимост в действията си и да поддържат директна връзка със своите правителства без формалностите по търсене на инструкции от посолствата. Този комитет трябва се радва на цялата власт, което едно министерство има в една държава с конституция. Ако то бъде съставено от типа хора, които формират консулския корпус в Солун, уверен съм, че би работило добре и в хармония.¹²

2. Мисля, че си заслужава да се експериментира с назначаването на турчин за генерален губернатор. Би могло той да се наименова от международния комитет, макар от формални съображения ще трябва да се получава и одобрението на султана, или обратно – той би могъл да се избира от комитета от списък, който да се праща от султана. Комитетът трябва да е въоръжен с правото да го освобождава от поста. Назначаването му трябва да е за фиксиран срок, който може да се подновява неопределен брой пъти и трябва да му се осигури право на пенсия,

¹² Допускам, че Германия вероятно ще пожелае да остане настрана, както направи в случая с Крит. Тя има своите собствени основания, за да откаже участие в каквито и да е съвместни действия за принуда на султана и цинично страни от каквато и да било загриженост за съдбата на Македония, свързана с хуманитарни подбуди

което да може да се губи само при нарушение, което достатъчно тежко, че той да бъде отстранен от поста си. Султанът не трябва да има право да го освобождава от поста му.

Вярвам, че един достатъчно интелигентен и толерантен турчин, избран при тези условия, би управлявал разумно и с достойнство. Той няма да бъде в истинския смисъл на думата турски чиновник, още по-малко емисар на Йълдъза. Знаейки, че не може да бъде отстранен от султана и че може да разчита на едно сигурно бъдеще, той ще има всички мотиви да служи добре на Македония. Същевременно задълженията му няма да са големи, понеже истинската административна работа ще се върши от европейците. Неговото назначаване обаче ще служи за две цели. На първо място, то ще „спаси образа“ на султана и ще създаде илюзия за реалност на неговия сюзеренитет. На второ място, то ще успокои местното мохамеданско население, ще го накара да се даде непредубедено възможност на новия режим и ще го увери, че Европа възнамерява да се отнася към него не просто справедливо, а със загриженост. За старомодния турски провинциален джентълмен би имало голямо значение това, че когато отиде в Солун или Битоля, той пак би открил мохамеданин, седнал в конака и носещ губернаторска титла, към когото неверниците, допуснати в администрацията, се отнасят с формална и съобразена с етикета учтивост. Ако губернаторът е човек с мъдрост и такт и приеме новия порядък с благосклонност, неговото лично влияние в полза на политиката на помирения би имало стойността на един армейски корпус. Той би изкарвал заплатата си, чисто и просто повтаряйки на всички обърнали се към него онази философия на анекдоти и поговорки, която турците обичат, поставяйки поуката в полза на мира. Трябва да бъде запомнено, че мюсюлманското население ще се чувства опечалено и унижено от налагането на европейски контрол и една такава уредба, която би смекчила горестта им без да заплашва успеха на реформите, заслужава да се опита.¹³

¹³ По-важно е губернаторът да е мюсюлманин, отколкото да е турчин. Би било възможно да се намери действително добре образован кандидат в Египет, Тунис или Босна, ако ревността на Великите сили позволи това. Аз възприех идеята за генерален губернатор мюсюлманин след много размишления и колебания. Много може да се каже в подкрепа на това турците да бъдат изгонени напълно и да се назначи някой европейски принц, който да оглави една автономна държава. Такова решение обаче едва ли може да се постигне без война. Ако война действително избухне, въпросът ще бъде значително опростен. Но даже и в този случай може да се каже нещо в подкрепа на една политика, която да успокои

3. Същата аргументация, която говори в полза на генерален губернатор мюсюлманин, трябва да ни накара да приемем и известен брой мюсюлмански префекти (каймаками). Съмнявам се, че ще бъде необходимо да имаме валии, но някои от каймакамите могат да имат ранг на паша. В предимно гръцките или български окръзи каймакът трябва да е от същото вероизповедание като мнозинството, но там където мюсюлманското малцинство е значително, би било мъдро да се назначи турчин. Генералният губернатор трябва да има правото да назначава тези официални лица след консултации с международния комитет. Техните функции, както и неговите, трябва да са главно формални и свързани с личността му – да действат като представители по места на идеята за помирение, а не да се стремят както старите каймаками да съсредоточават всички управленски функции, които човек може да си представи, в своите собствени ръце. В много малко на брой изключително размирни и трудни окръзи префектът трябва да е може би европеец – за предпочитане бивш консул или вицеконсул.

4. Каквото и устройство бъде уговорено, трябва да се предвиди, че Дворецът ще се опита да съхрани старата система на шпионаж и вмешателство. За да се избегне това и за да се подчертае фактът, че генералният губернатор не е отговорен пред султана, може би ще е добре да се позволи на Абдул Хамид да посочи свой специален имперски комисар, който няма да се ползва с никакви изпълнителни правомощия, но ще има право да говори с международния комитет от името на султана. Тази уговорка, въпреки че е очевидна отстъпка пред Двореца, наистина би придала на нова Македония характер на почти чужда държава. В такъв случай останалите чиновници ще могат да бъдат сваляни от длъжност незабавно, ако се забележи, че кореспондират директно с Йълдъз кьошк.

5. Настоящата система, утвърдена от Мюрцщегската програма, по силата на която всяка една от Великите сили е отговорна за определена територия, представлява една докрай пакостно разрешение. То търпи

местните мюсюлмани. Планът да се назначи турчин обаче, едва ли може да бъде окончателен. Той би покрил един преходен период и открил пътя за една по-естествена и тряна уредба. Тук се опитах да предложа минималните промени, нужни за една истинска реформа. Ако кризата обаче приеме насилствени форми и една катастрофа не може да се избегне, можем също така да решим целия въпрос с един удар, назначавайки европеец.

възражения, понеже изкушава Великите сили да се отнасят към своите райони като към сфери на влияние и да се занимават с осигуряването на своите позиции вместо с извършването на реформи. Трябва да е налице еднаквост, доколкото местните условия позволяват, а е ясно, че методите на английските и руските чиновници ще има твърде голямо разминаване. Според един по-добър план всяка Велика сила би поела отговорността за определено поделение на администрацията. По този начин международният комитет би бил един истински министерски съвет, макар и не по необходимост от бюрократичен тип.¹⁴ Австрия, постигнала такива отлични икономически резултати в Босна и Херцеговина, може да поеме ресора на обществените строежи и земеделието. Русия като православна страна би била изключително подготвена да ръководи образованието и църквите. Франция, която вече се интересува от Отоманската банка, би могла да поеме финансите. Италия, държавата, която организира жандармерията в Крит, може да се натовари с отговорността за обществения ред. Англия, използвайки своя египетски опит, би могла да контролира съдилищата и местната администрация. Това, разбира се, са предварителни предложения и се поставят чисто и просто, за да илюстрират главната идея. Важното е европейският министър да се ползва с абсолютна и неограничена власт, подчинена само на общото одобрение на неговите колеги и правителството му. Той трябва да има пълната свобода да избира собствения си персонал от своята или от други европейски страни (включително тези от Балканския полуостров) или измежду местните елементи.

6. Мисля, че би било грешка в началото да се прави опит да се имитира парламентарно управление. При настоящите условия един парламент би представлявал чисто и просто бойно поле между съперническите си народности и не би вършил никаква полезна работа. Във всяко село трябва да има, както и понастоящем, малък съвет от старейшини и кмет, избран с гласовете на мъжете.¹⁵ Този съвет ще стои между селяните и администрацията, урежда подробностите по събирането на данъците, управлява училищата и съобщенията по места, действа като първоинстанционен съд в дребни спорове и подпомага опазването на реда.

¹⁴ Предполагам, че би било нужно съвсем малко преустройство, за да се превърне Комитетът за финансов контрол в такъв министерски съвет.

¹⁵ Турският план за имуществен ценз трябва да бъде избегнат, понеже той просто създава във всяка паланка затворена и подкупна олигархична клика.

За всички тези специфично определени служби селяните са твърде компетентни по своя си скромнен и практичен начин. Би било естествено и лесно да се групират селата в райони, съответстващи на сегашните нахии, и да се формират районни съвети, съставени от един или повече старейшини от всяко село. Мисля, че може да се има доверие, щото този съвет да избира местен председател,¹⁶ който да управлява района вместо мюдир, обикновено някой невзречен чиновник, който понастоящем представлява турската бюрократия. Председателят ще действа в ролята на нещо като полицейски началник. Македонският селянин засега няма развит национален възглед, но пък е силно загрижен за работите на своя собствен район, така че една такава уредба би задоволила неговото желание за самоуправление и би го образвала относно реалните въпроси, които трябва да занимават всички правителства.

Може би било добре да се свикват всички районни председатели два или три пъти годишно, всеки път за по няколко дена, на нещо като национално съвещателно събрание. Техният опит би бил полезен. Те биха получавали свежи идеи чрез контакта със своите колеги и висшестоящи. Биха имали правото да говорят от името на селяните, които са ги избрали. Но понеже те ще са избрани главно като съдии и местни администратори, те няма да бъдат набирани от средите на агитаторите, които могат да излязат на преден план, ако твърде рано се направи опит за установяване на една система на пряк избор заради чисто парламентарни нужди.¹⁷

7. Поддържането на реда ще бъде в ръцете на високо дисциплинирана жандармерия, състояща се от местни елементи – и християни, и мюсюлмани, под ръководството на европейски офицери. Това ще бъде една скъпоструваща сила и по тази причина не трябва да бъде много голяма. С цел тя да се допълни, може би ще бъде полезно настоящата система на селски пазачи (бекчий) да се надгради в нещо като непрофесионални спомагателни сили. Всяко село би могло да избере пет-десет младежи, които да бъдат въоръжени с пушки и евентуално накара-

¹⁶ Преди турското завоевание славянските общности са били групирани по този начин под властта на избираеми вождове, наречени жупани.

¹⁷ Недоволството в Крит под властта на бюрократичната администрация на принц Георги е предупреждение за риска, който отказът на местно самоуправление води.

ни да преминат през елементарен курс на подготовка.¹⁸ Не трябва да се очаква те да изпълняват обичайните полицейски задължения или пък да действат по собствена инициатива. Те трябва да си останат селяни и цивилни, заети със своите ниви. Докато обаче областта не е умиротворена, враждите в нея усмирени и разбойничеството потушено, те биха съставлявали една полезна и нескъпоструваща местна сила, която би могла да се привиква от кмета, за да се противопостави на някой внезапен набег на бандити или за да отблъсне нашествие на башибозуци, или да се събере от патрулиращия жандарм, за да му помогне за някоя опасна работа. С изключение на тези селски охранители на населението, било то мюсюлманско или християнско, трябва да бъде забранено да носи пушки.

8. Турската армия трябва да се намали до скромни размери и трябва да се състои изцяло от местни набори. Нейният командир трябва да бъде подчинен на гражданският генерален губернатор и трябва да получава заплащане и провизии за сметка на Македония – условие, което може да бъде изпълнявано под формата на имперски трибут. Ако Македония плаща за своя дял от армията и посреща съществуващите си задължения в рамките на османския публичен дълг, от нея не бива да се изисква да прави повече за Империята.

При тези ограничения армията би била полезна. Тя би давала увереност на местните мюсюлмани и би спасила султана от една твърде оскърбителна загуба на престиж. Същевременно ако бъде използвана за наблюдение на албанската граница, тя би допринасяла за предотвратяването на грабителските нападения и разбойничеството.

9. Не е необходимо да се каже много за самите реформи, които един европейски министерски съвет ще намери за нужно да извърши. Системата на поземлен десятък ще бъде премахната веднага. Известно радикално аграрно законодателство ще бъде неизбежно и ако бъдат намерени парични средства, най-добрият план би бил да се изкупи земята на всички едри земевладелци и техните имения да се дадат на селяните собственици, преди цените на земята да имат време да нараснат. Много от бейовете нямат актове за собственост, а почти всички са добили земите си с насилие. Те не са капиталисти – селяните пре-

¹⁸ Самите турци са поддържали такъв вид сили под името арматоли чак до времето на Гръцката война за независимост.

доставят не само труд, но и работни животни и оръдия. Би било справедливо да се изкупят техните собственически права за сравнително ниски суми. Друг труден проблем бива поставен от положението на Църквите, които изпълняват много от функциите, принадлежащи на гражданските съдилища в която и да е развита държава. Църквите са най-значимите развѣдници на народностна непоносимост и колкото по-възможно е те да бъдат ограничавани до чисто духовни дела, толкова по-добре ще е и за религията и за обществения мир. Един университет, където млади хора от всички народности и вероизповедания да бъдат обучавани от европейски професори, може да направи много, както предвиждаше и Мидхат паша, за да разруши преградите, които делят понастоящем мюсюлмани и християни, гърци и българи. Това че обещаващите млади хора са поемани от една или друга национална пропаганда и насърчавани на учат в София или в Атина, е състояние на нещата, което има най-често нажежава местните вражди. Именно съобразно успеха при справянето с тези въпроси ще бъде съден международният контрол. Ако не успее да реши поземления въпрос, хората, борещи се днес за разрушаването на турското господство, няма да изпитат никакво затруднение да преобразуват своя революционен комитет в страховита Поземлена лига, водеща война с бейовете с всички стари насилствени способи – бойкот, палежи, убийства.

Като цяло считам, че това е най-мъчно преодолимата опасност, пред която трябва да се изправи Македония. Народностните вражди ще почнат да изчезват в момента, в който турците престанат да ги подклаждат. Още повече не трябва да се забравя, че освен на юг „гръцката“ страна е една напълно изкуствена партия. Тя се състои от славяни, албанци и полупогърчени власи, които показват предпочитание към нея, понеже турците я третират с пристрастност. Ако за тези хора беше напълно безопасно и напълно престижно да се обявят за българи, албанци или власи, малцина от тях щяха в крайна сметка да се поколебават да направят това. Освен на юг и в градовете гръцкият интерес ще клони към упадък с изчезването на интригантстващия и преследващ паша. Когато това се случи, българите ще бъдат в положение на неоспорвано господство във всички северни и централни окръзи. Ако те покажат разумна мяра тактичност и толерантност, враждата ще отмре от само себе си.

10. Биха били избегнати много несправедливости и би се разплел настоящият народностен безпорядък, ако се учреди една поземлена

комисия, която да улеснява обмените. Всички балкански народи освен българите имат миграционни навици. Албанците, недоволни от новия режим, може да предпочетат да се завърнат в Албания. Славяните, оставени в една нереформирана Албания, със сигурност биха пожелали да се преселят в Македония. В самата Македония и дори в Княжество България има без съмнение гърци, които биха пожелали да напуснат някой славянски район и да се преселят в област, където биха могли да говорят собствения си език и да бъдат управлявани от хора от тяхната собствена народност. Колкото повече бъдат насърчавани тези обмени, толкова по-малък риск от сблъсъци на народностна основа ще има. Със сигурност ще има масов приток на турци от най-лош вид от реформирана Македония. Важно е те да се предпазят от това да разпродадат имуществото си на несправедливо ниски ценни и същевременно техните места да се запълнят с пришълци, чието положение може да бъде подобро чрез преместване.

Планът, скициран по-горе, би бил приложим с малки изменения по отношение на цяла Европейска Турция – и дори по отношение на по-развитите райони на Мала Азия, по-точно провинциите, където арменците са много на брой. Но ако гледаме на Македония като на едно цяло в който и да е смисъл, налице са някои региони, разположени извън нея, за които трябва да се направи нещо незабавно. Българските окръзи на Одринския вилает са понастоящем в положение особено достойно за съжаление. Те са извън обсега на австро-руските реформи и са пострадали тежко от кампанията, която Абдул Хамид напоследък насочи срещу българския народ. В същото време понеже не граничат с Македония и са разделени от нея от географско пространство, населено главно от мохамедани, е трудно да се включат за целите на администрацията им в областта Македония. Тези окръзи не са много големи или много богати и не могат да имат каквато и да е стойност за Турската империя. Най-простото решение, понеже те граничат с Българското княжество, би било султанът да бъде убеден да му ги продаде срещу справедлива цена, която Великите сили могат да гарантират.

Към случая „Стара Сърбия“ може да се подходи по същия начин, т.е. областта, разположена между сръбската граница и железницата Скопие-Митровица би могла да се купи от Сръбското кралство (вж. стр. 280–1).

Гърция тогава би имала основание да купи санджака на Сефидже, който е прилежащ до Тесалия, крайбрежната област на Катерини, Халкидическия полуостров и остров Тасос – райони, където населението е почти изцяло гръцко по народност, език и симпатии.

Ако султанът покаже непреодолима неохота спрямо това отчуждаване на територии, тези три области могат да бъдат временно включени в Македония под генералния надзор на европейския министерски съвет и турския генерален губернатор. Те обаче трябва да имат отделно и малко или много автономно управление по модела на плана, възприет в „стара“ Македония. Техните управители трябва да бъдат съответно българин, сърбин и грък, всеки под контрола на нисшестоящи европейски официални лица, които да действат като делегати на върховния международен контролен комитет.

Резултатът от това пренареждане (изключвайки за момент тези три по-малки окръга) би бил разделянето на Европейска Турция на три големи области, във всяка от които населението би било доста еднородно.

1. *Македония*, която би била главно българска, с лек примес на албанци на запад, по-малък гръцки елемент в градовете на юг и групички власи навсякъде.

2. *Албания*, включваща сегашните Янински и Шкодренски вилаети, с албанските окръзи на Битолския и Скопския вилает, ще остане да бъде третирана отделно. Твърде рано е да се реши дали албанците са способни на автономна власт, а ако са, те трябва със сигурност да имат една определено монархическа и почти феодална форма на управление (вж. гл. 8, стр. 285).

3. Една трета област, *Тракия*, включваща южните и западни части на Одринския вилает, с Галиполския полуостров и столичния район на Константинопол. Тук мнозинството на населението е мохамеданско. Налице е голям азиатски (турски) елемент. Почти всички българи са помаци – т.е. мюсюлмани. Християните са главно гърци, търговци и рибари, които не страдат много тежко от домашната тирания на турските земевладелци и не показват никакво дейна нелоялност. Съдбата на този район може без затруднения да бъде отложена за времето на някоя далечна криза. Възможно е областта на Драма, която етнически принадлежи по-скоро на този район отколкото на „стара“ Македония, да бъде включена в него.

Изтичането на няколко години ще ни даде възможност да оценим по-ясно, отколкото е възможно днес, каква трябва да е окончателната съдба на тези три области. На мен ми се струва вероятно в течение на едно поколение да има значително преселническо движение от една към друга област. Македония вероятно ще стане доста хомогенна и подавяващо българска. Нейните турци ще се преместят на изток в третата област, някои от нейните албанци вероятно може да се оттеглят в западна посока към стара Албания – макар и това да е съмнително – гърците ѝ на юг в гръцкия резерват. Ако това стане, нейната бюрократично-международна конституция би могла постепенно да се измени, така че да стане по-популярна и по-национално ориентирана, еволюирайки накрая в основен закон на една истинска автономна държава. Турската област изглежда няма задоволително бъдеще, освен ако след смъртта на Абдул Хамид в Константинопол не се проведе революция, повтаряща преврата на Мидхат паша при по-благоприятни условия. На Албания няма да ѝ трябват много години, за да стане или австро-италиански протекторат или независимо княжество. Каквото и обаче да е приготвило бъдещето, налице са известни основания за надежда, че развитието на Балканския полуостров може да върви от един етап към друг без насилие и без война – при условие че Великите сили могат да се споразумеят да изолират Македонския проблем и да го решат на международни начала.

Човек размишлява за едно такова разрешение с усещане, че само по себе си то е толкова осъществимо, колкото е и желателно. И все пак силите, които го подкрепят, са немощни, а онези, които се противопоставят, са за жалост могъщи. Трябва да се съобразяваме в еднаква степен с боязливостта и безразличието на незаинтересованите държави и с ламтежа за територии на двете източни империи. На теория предполагам, че днес има единомислие в Англия, Франция и Италия, че единствената надежда за безкръвно и хуманно решение е свързана с крехките изгледи за съвместна интервенция, предприета от тези три либерални държави. Австрия е заета с вътрешна криза, Русия е съкрушена от войната и се бори да избегне една революция. При все това увереността, че никоя от тези две Велики сили не може да окаже решителна съпротива на една западна инициатива, не е достатъчна за преодоляването на предпазливостта и инерцията на тези три народа, чиито ръце са свободни. Твърде малко има да бъде спечелено чрез такива действия и дори Франция, под управлението на правителство на Радикалната партия, намира за задоволително да стои със скръстени

ръце пред анархията в Македония, докато нейният посланик заплашва Абдул Хамид с ужасния гняв на една хуманна република, ако той не купи от работилниците на Крийозо оръдието, предназначено за съкрушаването на последните надежди на българския народ. Официална Франция протестира против турските жестокости само когато те са извършени с оръжията на Круп. Що се отнася до нас самите, макар и да смятаме за благоприлично да изразяваме повърхностни симпатии спрямо жертвите на лошото турско управление, винаги е налице една резервираност. Казва се, че делата на Турция не са в края на краищата наша грижа и това издаващо невежество отричане заличава с една хладна фраза цялата история на активност от наша страна в продължение на век, изразена в поддържането на целостта на Турция и отдаването в услуга на нашия флот и войски, за да се увековечи османската тирания. Ние не смятахме, че делата на Турция не са наша грижа през 1878г., когато накъсахме на парчета Санстефанския договор и бяхме готови да използваме „корабите, хората“, а „също и парите си“, за да предотвратим освобождението на Македония чрез включването ѝ в свободна България. Настоящата ситуация е наше собствено дело, а македонците са страдали в продължение на едно поколение от потисничеството, понеже някога ние счетохме, че тяхната еманципация не съвпада с нашите имперски интереси. Има и други вели извинения. Казва се, че източните християни са недостойни, понеже се карат помежду си. Въоръженият лагер, наречен западно християнство, дали е напълно освободен от национални ревности? Или пък се настоява, че тези малки и вдигащи шум народи трябва да стоят мирни и да изчакват нашето спокойно взето решение: величието на Европа не може да позволи това някой да я кара да прави това или онова. В сърцата си обаче ние съзнаваме, че няма да направим нищо, ако не ни накарат. Наистина колкото повече осъждаме усилията на турските християни да помогнат на себе си, толкова по-силно ударение поставяме на собствените си отговорности.

Има обаче един аргумент против предприемането на действия, който заслужава да бъде претеглен. Казва се, че каквото и да е вмешателство може да предизвика европейска война. Неясният страх буди тревога, но откъде точно идва рискът? Когато Лорд Сейлсбъри реши, че касапинът на арменците може да бъде оставен на Божието възмездие, той се опасяваше от противопоставянето на Русия. Нас винаги ни е страх от Русия, когато се предлага да предприемем някое безкорист-

но и великодушно действие. Предизвикваме я само когато сме заети с някоя стъпка по посока на нашето собствено издигане, както при последните ни подвизи в Тибет. Но тази заплаха е за щастие отдалечена. Никой английски държавник не би посмьл да каже днес, че ще се въздържи от военноморска демонстрация в Средиземно море, понеже изпитва ужас от остатъците от руския флот. Никоя друга Велика сила не притежава средствата или мотивите да се обяви против една интервенция от страна на западна коалиция. Съгласен съм, че има защо Турция да бъде третирана с такт и дори със загриженост. Тя не би могла да окаже сериозна съпротива на никоя европейска Велика сила в сегашното си състояние, понеже няма финансови ресурси и флот, а армията ѝ, при всичката ѝ неотклонна храброст, не е в по-добро положение от гражданските служби по отношение на обученост, организираност и интелектуални възможности. Ако обаче бъде тласната до крайни мерки, тя без съмнение ще пусне албанците да нападнат Македония и ще извърши кланета над населението, което ние искаме да освободим. По тая причина би било добре да поставяме искания, които тя би могла да удовлетвори, без да се унижава по долен начин, и да ги подкрепим веднага с незабавен и нетърпящ възражения натиск, който не би ѝ дал време да организира систематични кланета. Като цяло човек е склонен да мисли, че този ужас от войната, доколкото е искрен, произтича от зле осмислени прецеденти. В Близкия изток е имало достатъчно войни, за да ни направят предпазливи. Но и в двата съвременни случая причината за войните беше не действието, а бездействието на Европейския концерт. Ако Англия беше подкрепила искрено умерените искания за автономия на славянските провинции, поставени от Русия на Константинополската конференция през 1876 г., има малко място за съмнение, че Абдул Хамид щеше да отстъпи и нямаше да има руско-турска война. Също така, ако Европа беше окупирала Крит незабавно и беше обявила неговата автономия след кланетата в Ханя през 1896 г., както беше задължена да направи накрая, достатъчно ясно е, че Гърция нямаше да стигне до рицарски галантната лудост да се втурне във война. Именно протакането и нерешителността на Европейския концерт застрашаваше в миналото мира в Европа и ако западните държави не са готови да наложат мира със сила при сегашната криза, има твърде голяма вероятност историята да се повтори. В крайна сметка има два идеала за мира – отрицателен и положителен. Отрицателната концепция се отнася с поносимост към всяко отвратително явление и придава святост на нещата такива, каквито са, при условие

че кръвопролитията не попадат под определението, с което дипломатията характеризира състоянието на официална война. Една такава концепция означава оцеляване на организираната коравосърдечност на Свещения съюз. Другата концепция, която буди ентусиазма на всяка цивилизована демокрация, представлява един идеал на сътрудничество. Тя се стреми към постепенното отстраняване на себичността и милитаризма и разглежда Европа като сдружение на нации, движени от цели, които един хуманно мислещ и просветен индивид не би се срамувал да припознае. За един такъв идеал съществуването на една ориенталска тирания на самия път на европейската култура и търговия е най-грубо отрицание. От една такава гледна точка състоянието на анархия не е състояние на мир, а едно убийство е не по-малко ужасяващо, тъй като негови жертви са не войници в униформа, а само жени и деца.

Да откажеш да предприемеш действия, изправен пред подобна ситуация, е равносилно на това да приемеш най-ограничен възглед относно националните интереси и престижа на Европа. Във френския парламент г-н Делкасе, говорейки от името на Републиката, напълно съзнателно е заявил, че лошото управление на султана не оставя на неговите християнски поданици „друг изход освен въстанието“. В Константинопол сър Николас О'Конър, обръщайки се към султана от името на Англия, е заявил официално, че неговото лошо властване прави живота на християните „непоносим“. Не е за вярване, че две Велики сили, ползващи се от правото да интервенират и претендиращи за попечителство над същите тези християни, държат такъв език и въпреки това стоят бездейни. По силите ни е да направим добро на нищожна за нас цена. Да спасим два милиона окаяни селяни от техния всекидневен ад не изисква по-голямо усилие от това, което положихме, за да си приберем насила дребен дълг от хазната на Венецуела. За оправдание на нашите носещи неудобства старания, че имаме съзнанието, че ужасът на насието е изчезнал от живота на народ, който в продължение на пет дълги столетия не е познал нито чест, нито мир. За нас това ще е криза за един сезон и възбуда за час. За македонските села ще означава края на един вековечен терор и началото на нов път. И на най-скромната колиба това ще донесе надежда и ще прати свободни хора, движени от нови подбуди в своя всекидневен труд. Такова постижение един държавник може да съзерцава с възвишена гордост – гордостта, която Гьоте смяташе за най-доброто нещо в човешкия живот. Човек се сеща

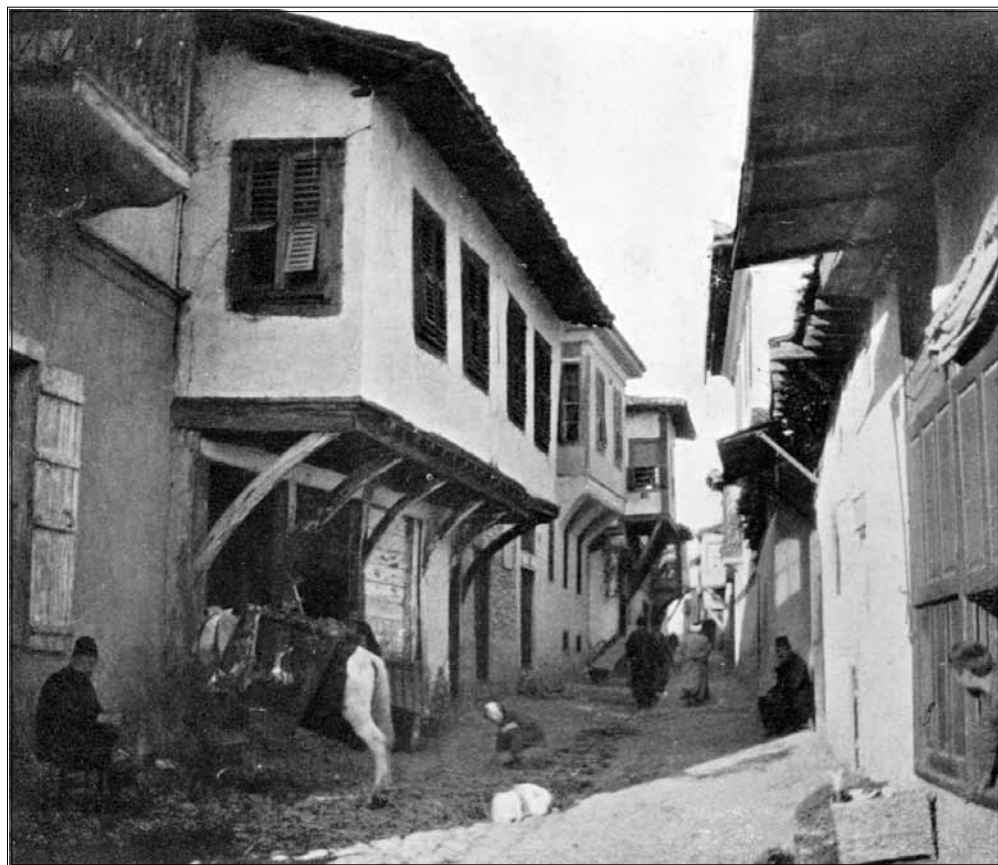
за върховната радост на остарелия Фауст, когато в последния си миг на терасата на своя замък той наблюдава работниците, завършващи градежа на дигата, която изтръгва от морето нови домове за людското множество и още ниви за ралата:

Solch ein Gewimmel moecht'ich sehn
Auf freiem Grund mit freiem Volke stehn
Zum Augenblicke duerf'ich sagen
Verweile doch, du bist so schoen

ПРИЛОЖЕНИЕ

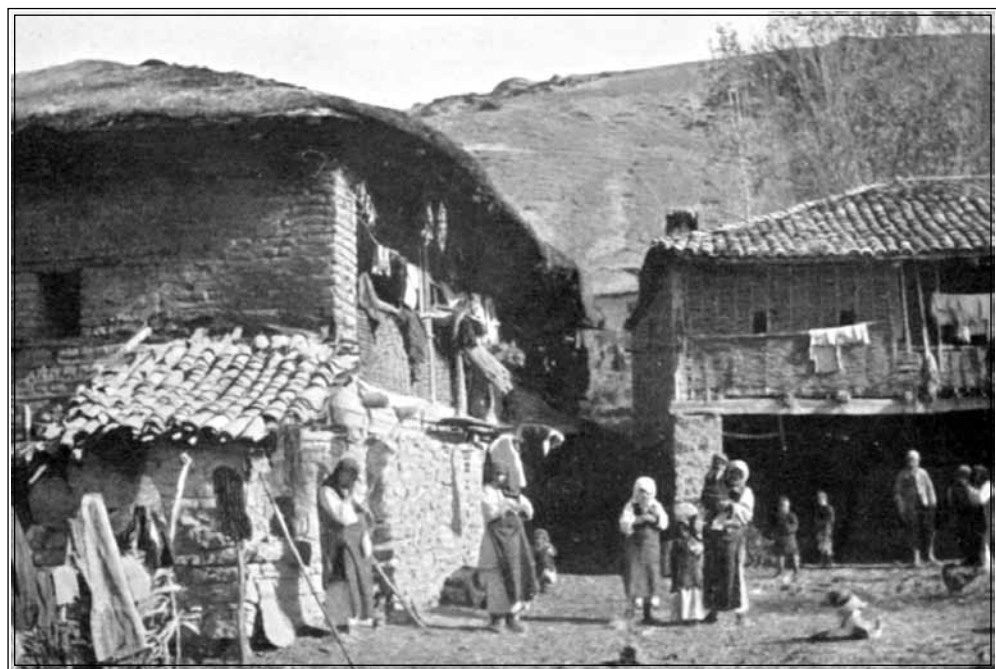
СНИМКИ И КАРТИ

The Main Srteet, Ochrida
Главната улица, Охрид

*"A Desert Swept by a Hurricane" – the Village of Zagoritchani
After the Rising in 1903
„Пустош, отнесена от вихъра“ – село Загоричане
след въстанието през 1903 г.*

*A Poor Village of the Plains (near Ochrida)
Бедно село в полето (близо до Охрид)*

Peasants from a Poor Village (Ochrida)
Селяни от бедно село (Охрид)

Peasants from a Rich Village (Uskub)
Селяни от богато село (Скопие)

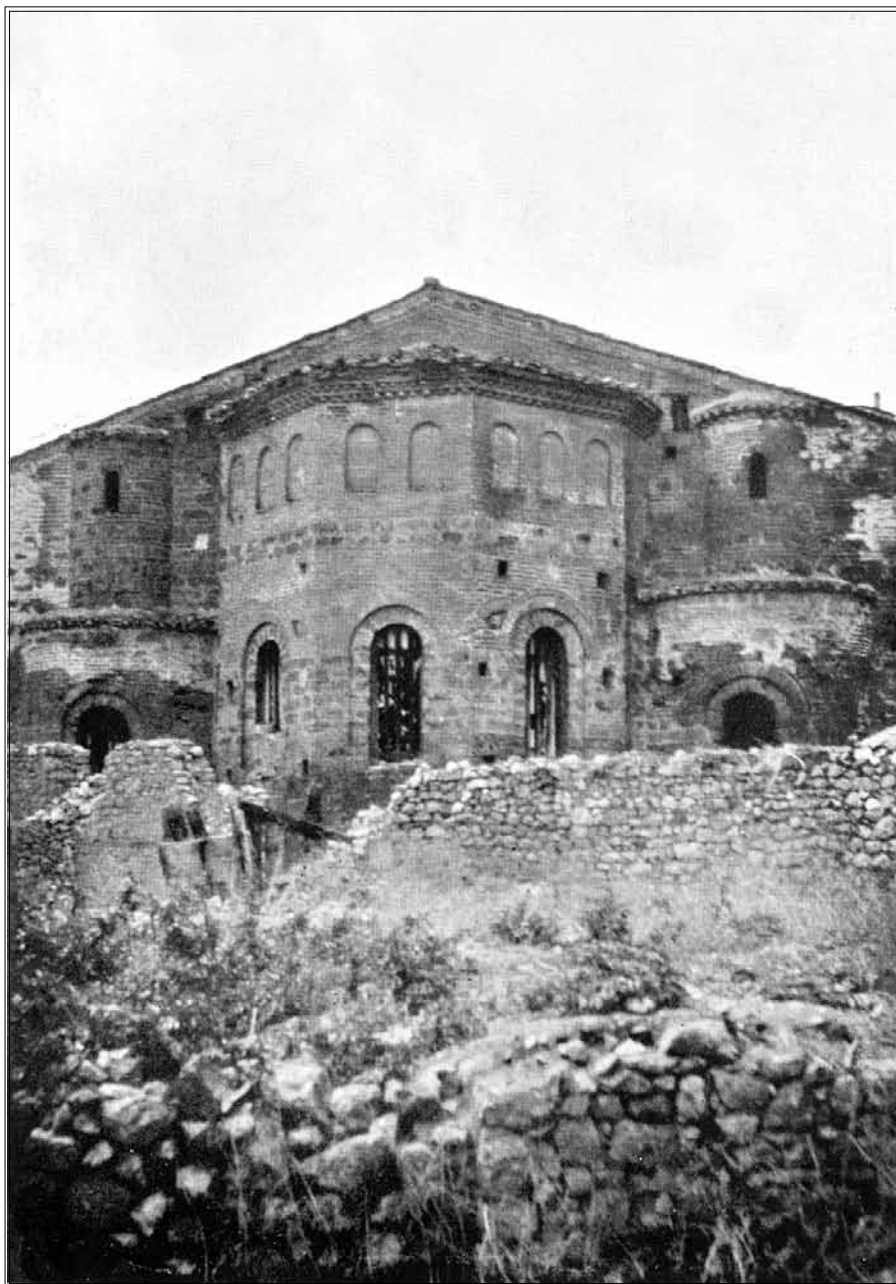

A Prosperous Bulgarian Village Among the Hills. (Brusnik, near Monastir)
Процъфтяващо българско село в планините (Брусник, близо до Битоля)

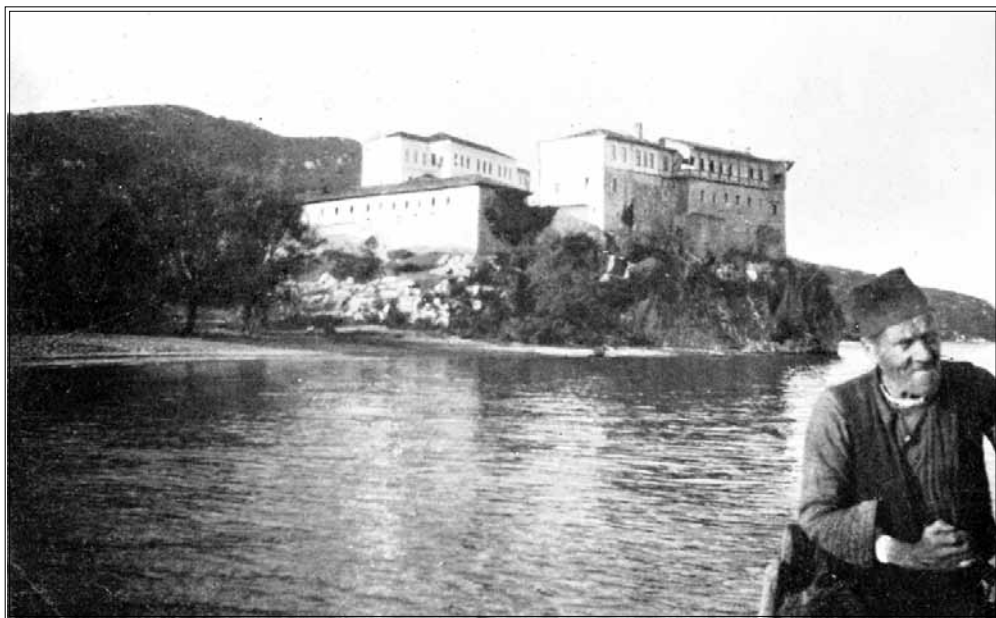

Peasants Weaving (Near Ochrida)
Селяни, плетящи плет (близо до Охрид)

или Селяни, заловили се за работа (близо до Охрид)

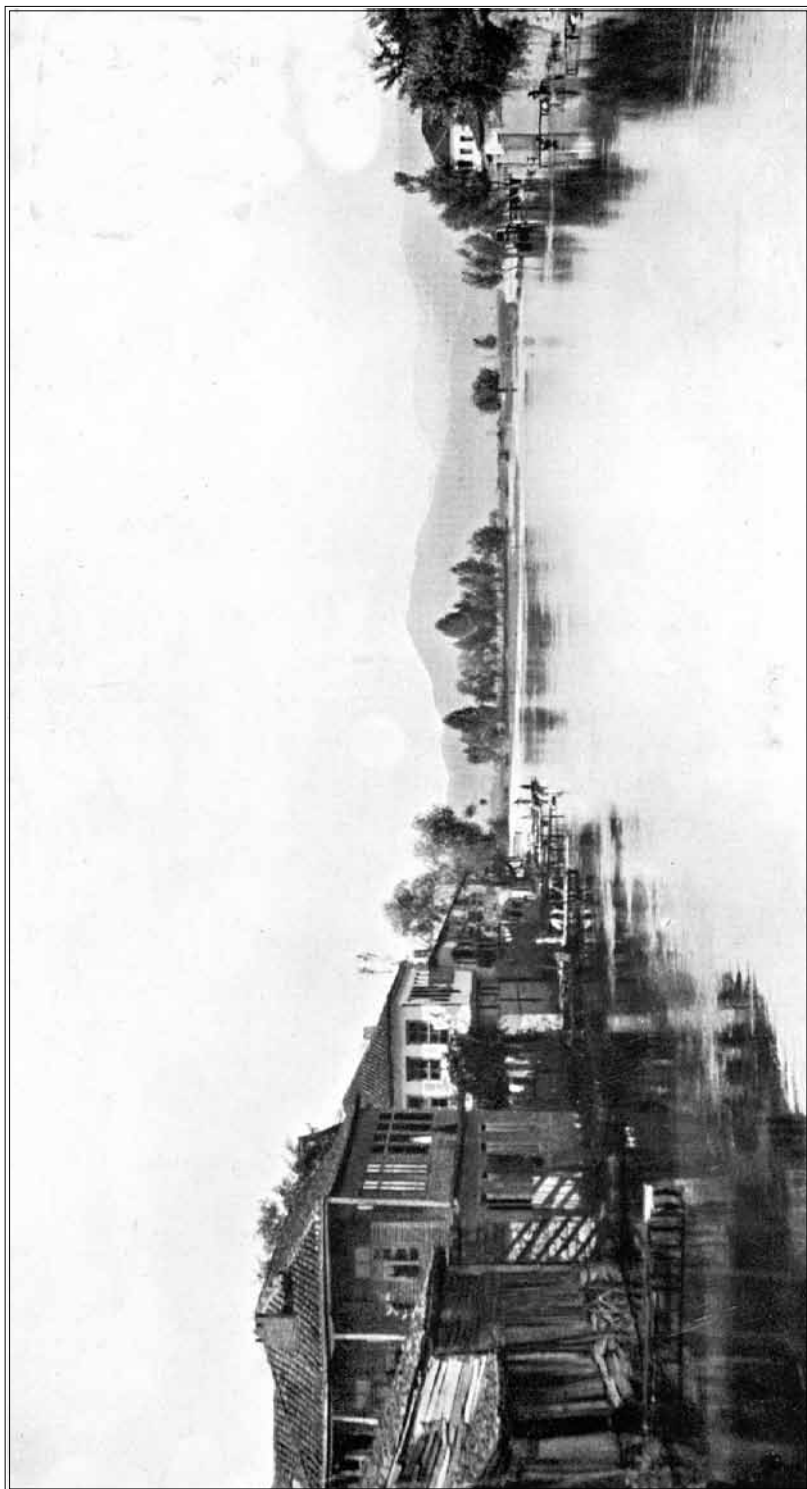
Ancient Church of St. Sophia (Ochrida), Now a Dilapidated Mosque
Древната църква „Св. София“ (Охрид), сега разнебитена джамия

Monastery of Sveti Naoum, Lake Ochrida
Манастирът „Св. Наум“, Охридско езеро

Bulgarian Monastery Near Ochrida
Български манастир в околността на Охрид

Ohrida from the Lake
Охрид откъм езерото

Mosque at Monastir
Джамия в Битоля

The Main Street, Monastir
Главната улица, Битоля

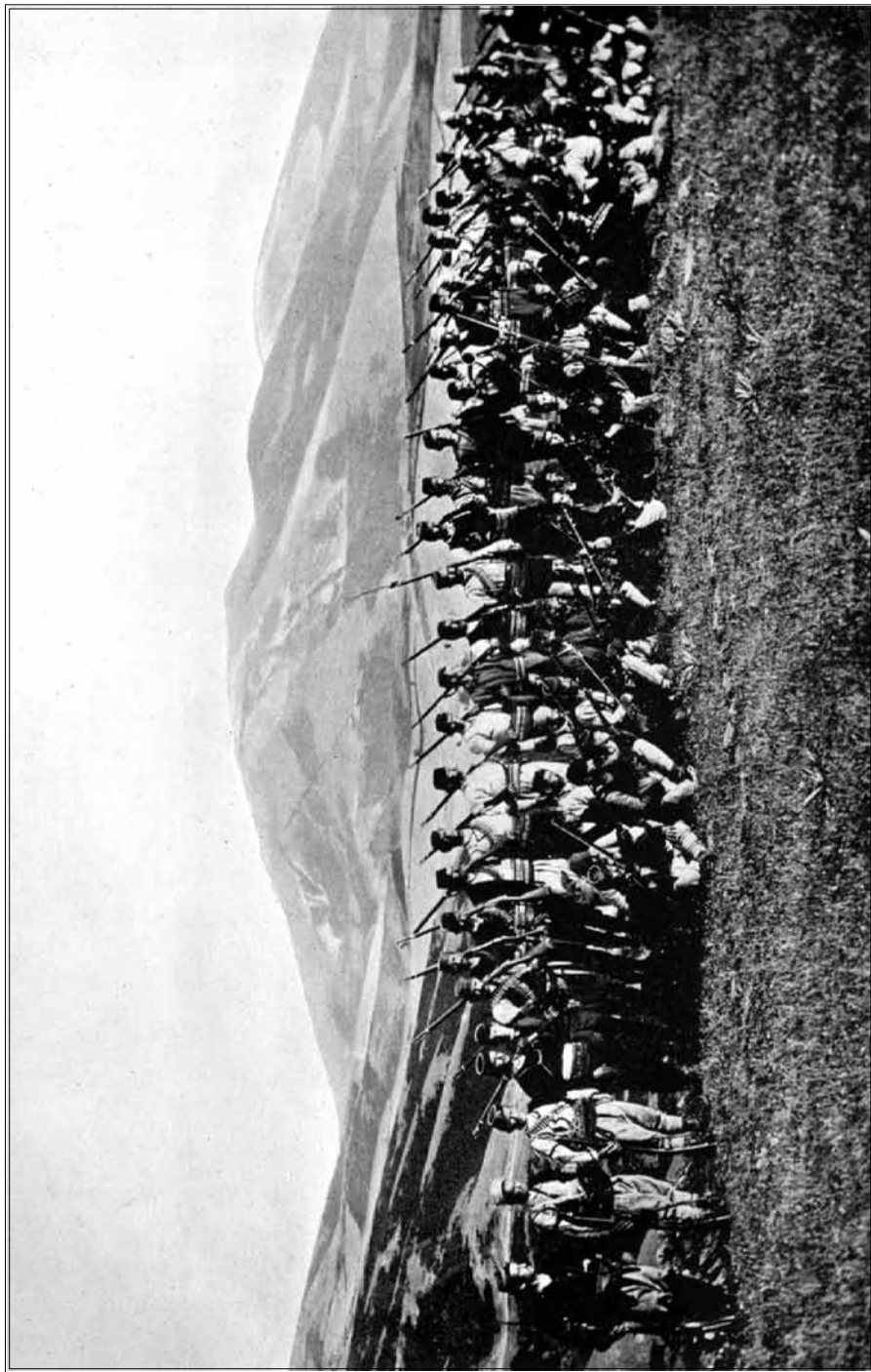
On the Shore of Lake Ochrida
На брега на Охридското езеро

Medieval Castle at Ochrida
Средновековната крепост в Охрид

*Tchakalároff, Commander of the Southern Insurgent Corps.
Taken During the Occupation of Klissoura, 1903*
Чакаларов – командирът на южните въстанически сили.
Направена по време на завземането на Клисуре, 1903 г.

An Insurgent Band in the Rising of 1903
Въстаническа чета по време на въстанието през 1903 г.

Tchakalároff's Staff During the Insurrection. He is Seated on the Reader's Left
Щабът на Чакаларов по време на въстанието. Той е седнал отляво.

The Ruins of Zaforitchani after the Insurrection
Руините на Загоричане след въстанието

Ruins of Mokreni after the Rising
Руините на Мокрени след въстанието

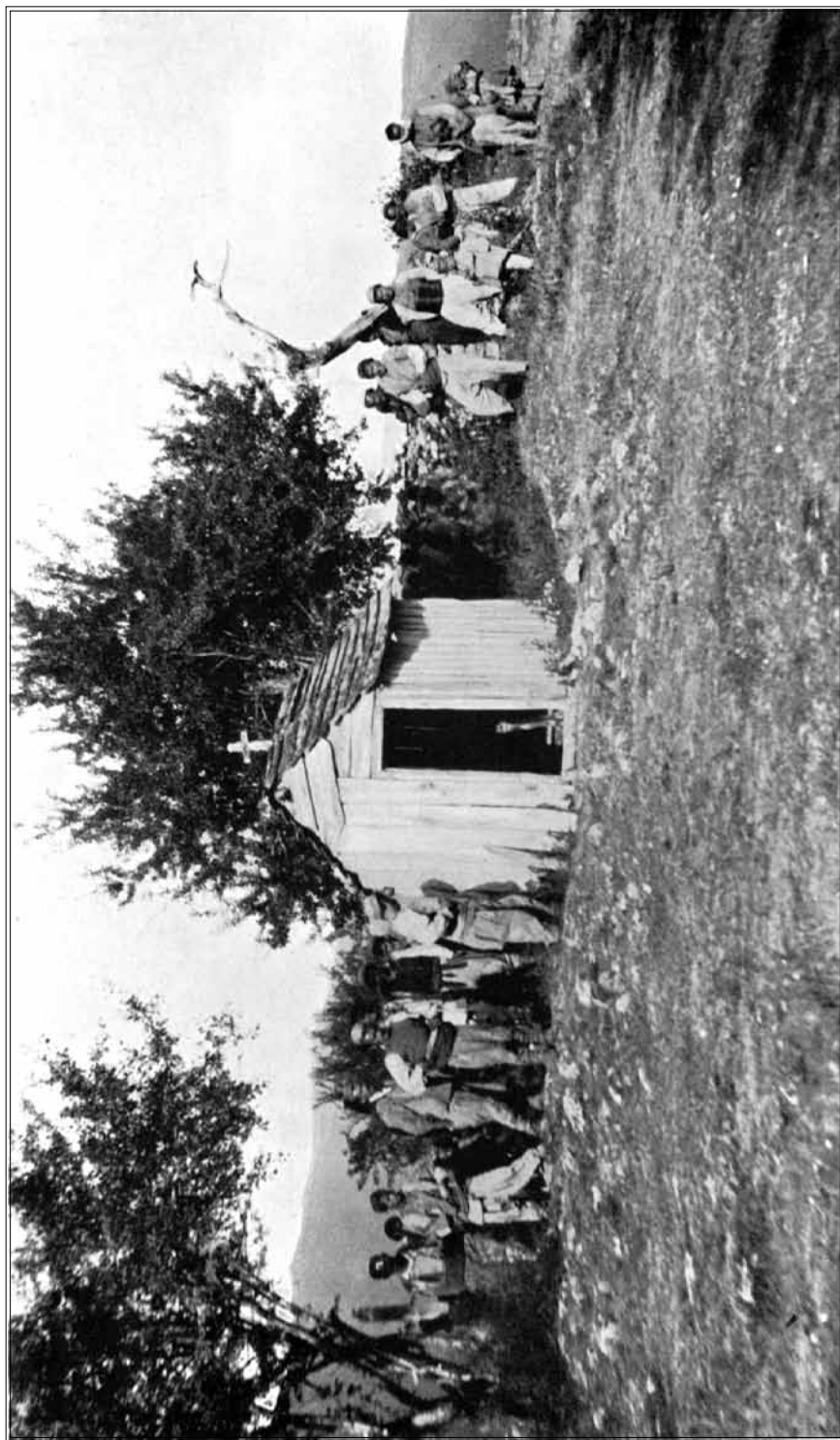
Turkish Soldiers in a Burned Church
Турски войници в изгорена църква

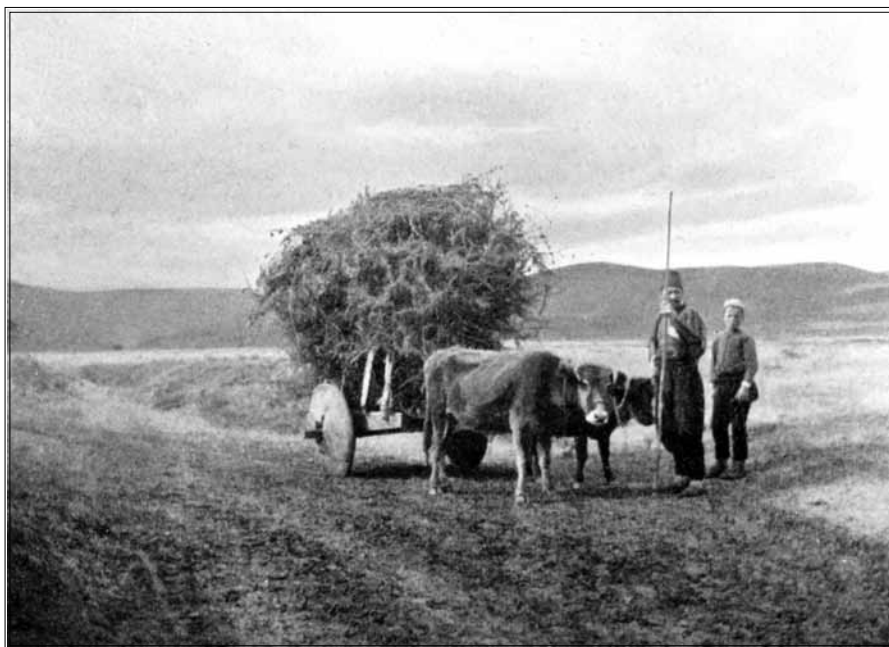
Temporary Hut among the Ruins, Zagoríтчani
Временна колиба сред руините на Загоричане

A Home in Ruins, Djuránishta, 1903
Дом сред руините, Жупанища, 1903 г.

Temporary Chapel After the Burning of Their Village by the Peasants of Lokov
Временна църква, издигната от селяните в Локов след изгарянето на тяхното село

A Peasant Cart
Селска каруца

A Typical Turkish Bridge
Типичен турски мост

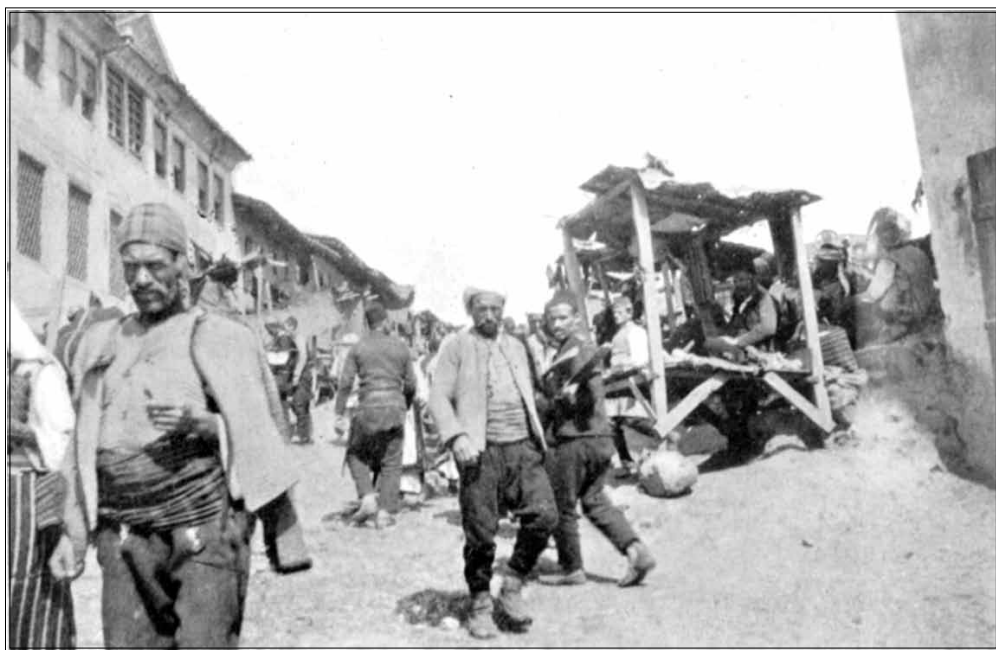
The Greek Archbishop of Castoria Gracing a Turkish Review. Next him Turkish Caimakam, and Further to the Right, the Military Commandant
Гръцкият архиепископ на Костур се радва на турски парад. До него стои турският каймакам, а вдясно е военният комендант

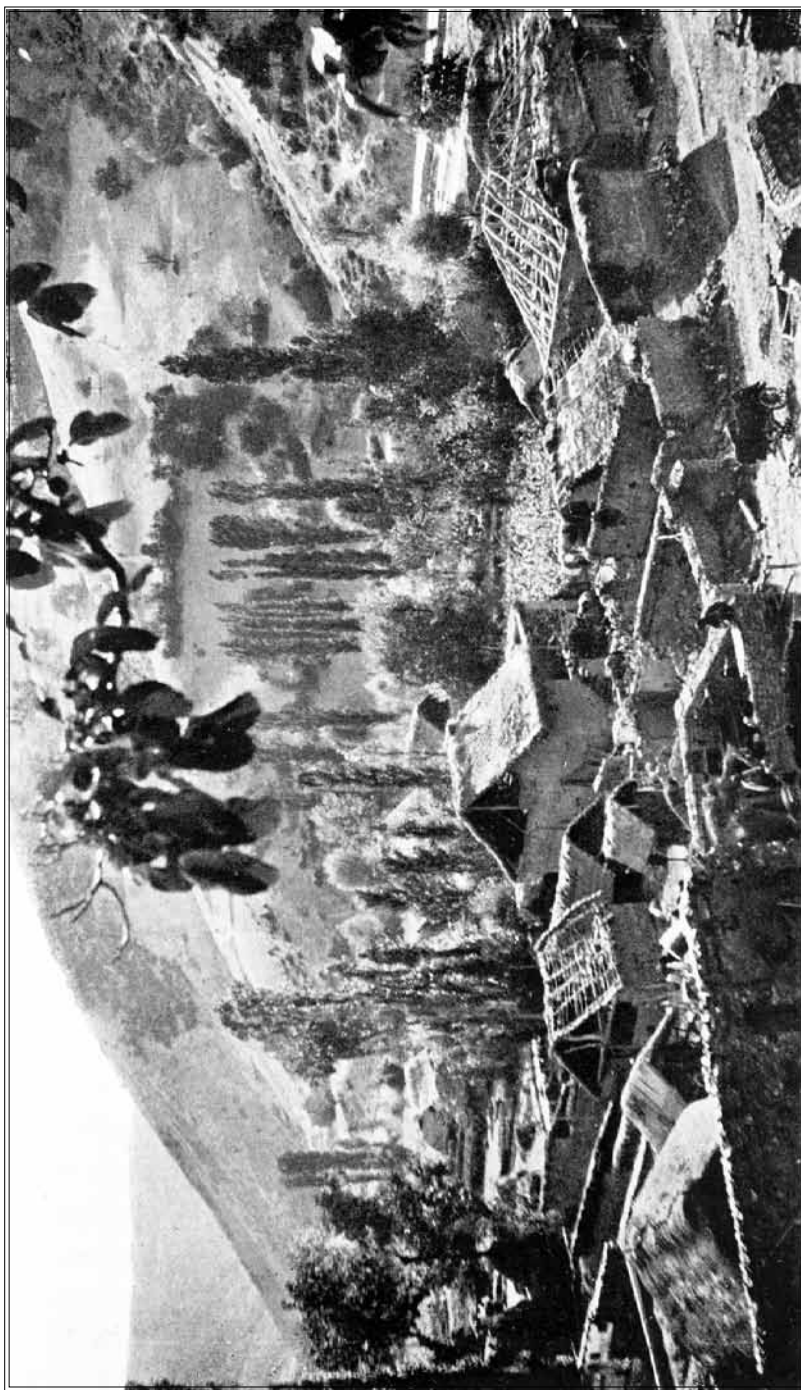
An Albanian Landscape (on the Road from Ochrida to Elbasan)
Албански пейзаж (на пътя от Охрид към Елбасан)

Servian Peasants at Ferizovitch
Сръбски селяни във Феризович

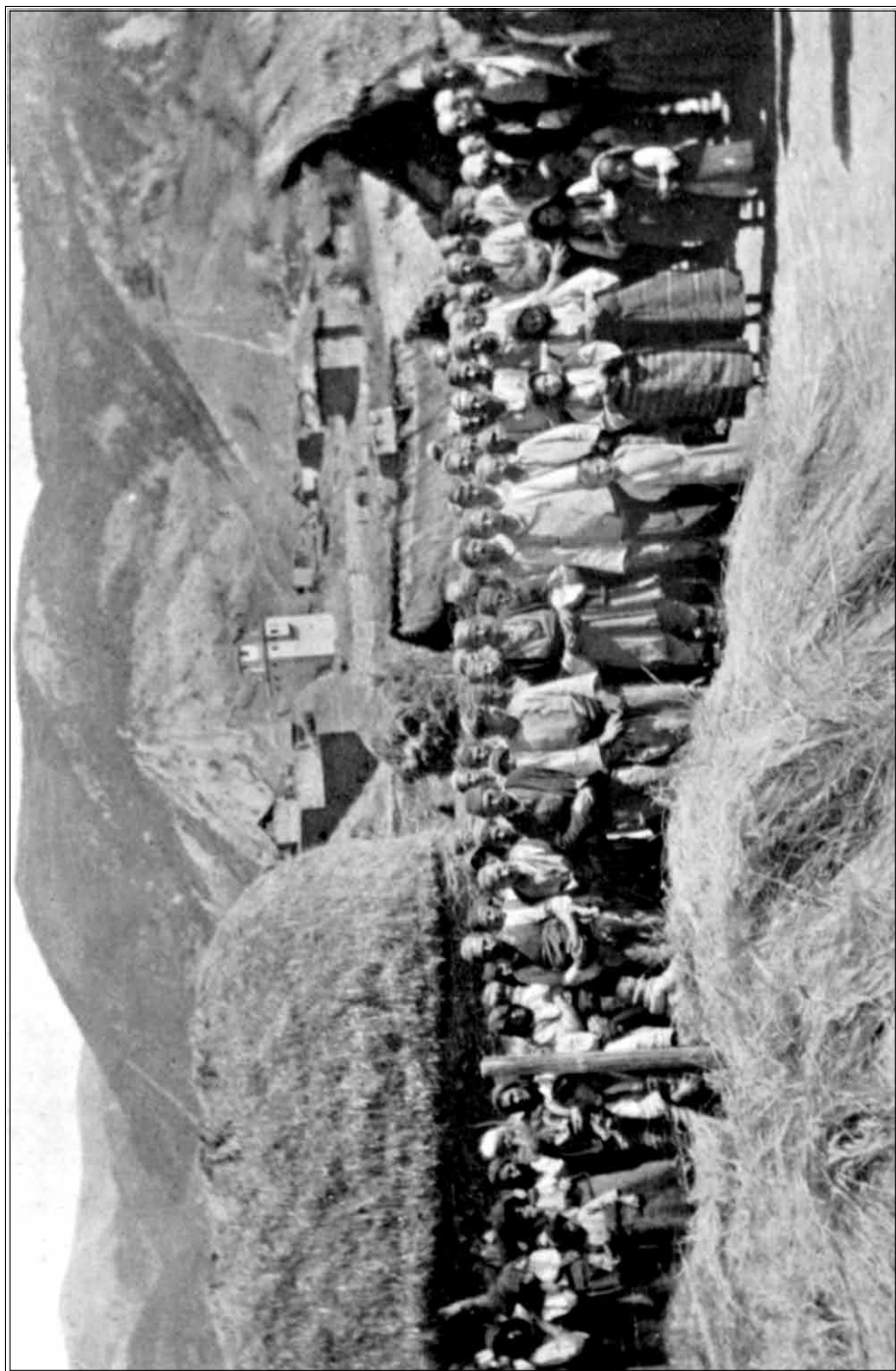

Moslem Types. Uskub Market-Place
Мюсюлмански типажи. Пазарът в Скопие

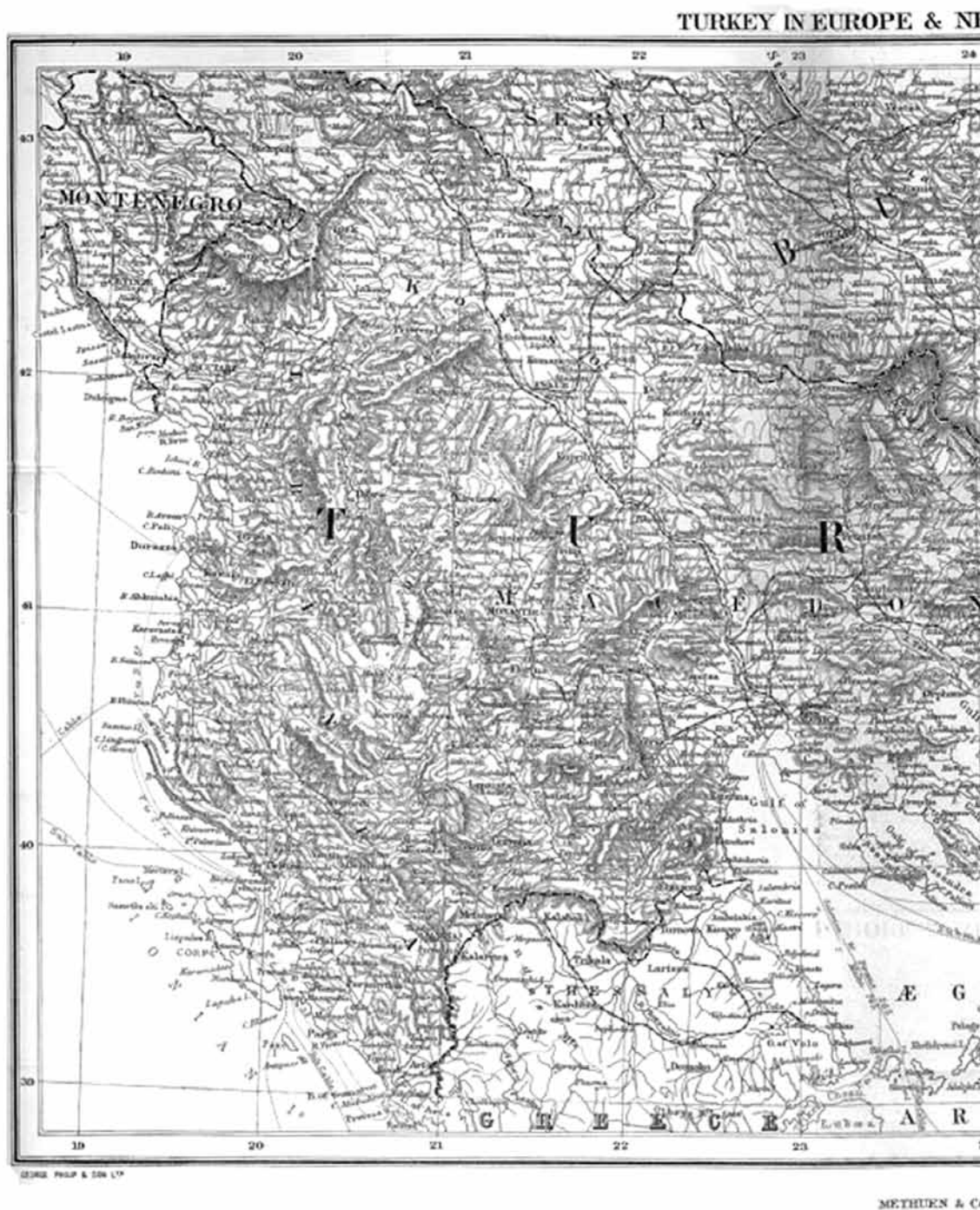

A Bulgarian Village Near Ochrid a Year After the Insurrection, Showing How Little had been done to Repair the Devastation (October, 1904)

Едно българско село в околността на Охрид година след въстанието показва колко малко е направено за поправяне на разрушенията (октомври 1904 г.)

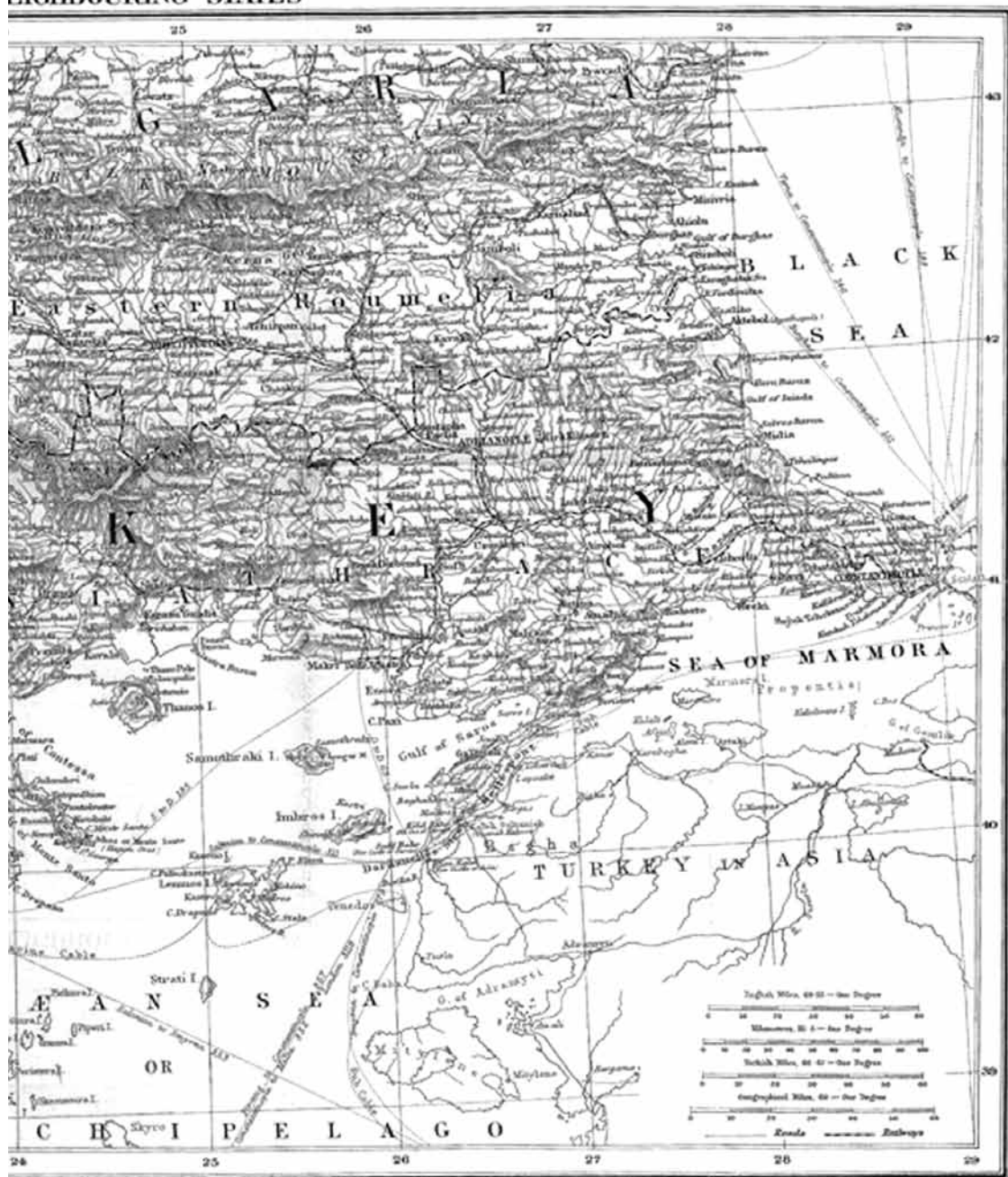

A Village Conclave in the Ochrida District
Селско събрание в Охридска околия

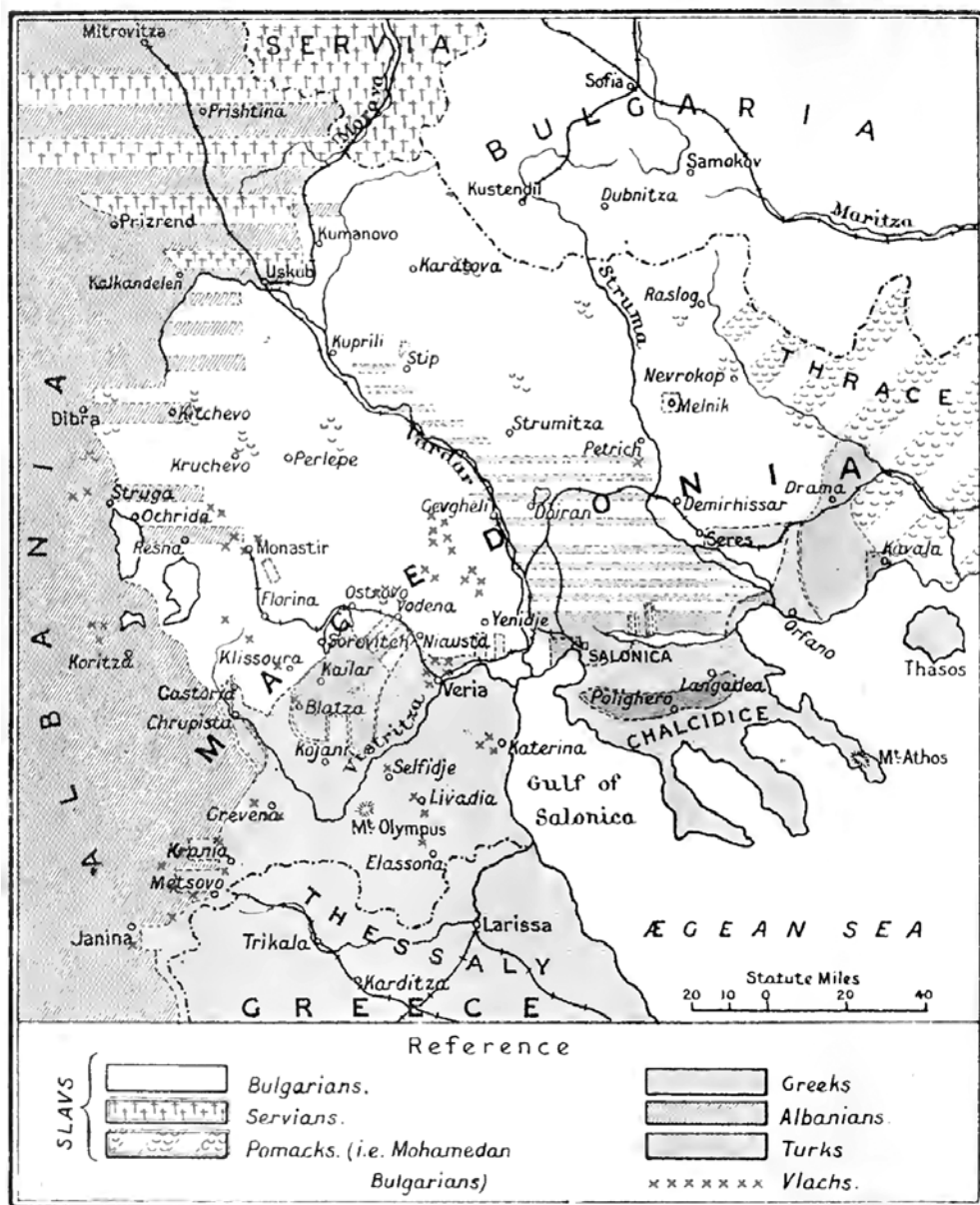
Европейска Турция и съседните държави

NEIGHBOURING STATES

THE LONDON GEOGRAPHICAL INSTITUTE.

ETHNOGRAPHICAL MAP OF MACEDONIA

Етнографска карта на Македония